

BIBLIOTEKA GŁÓWNA
I ZAKŁAD NAUK POMOCNICZYCH HISTORII
I BIBLIOTEKOZNAWSTWA
UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
W LUBLINIE

**FOLIA
BIBLIOLOGICA**

ROCZNIK XXXVI/XXXVII

1988/1989

BIBLIOTEKA GŁÓWNA
I ZAKŁAD NAUK POMOCNICZYCH HISTORII
I BIBLIOTEKOZNAWSTWA
UNIwersytetu MARIi CURIE-SKŁODOWSKIEJ
W LUBLINIE

FOLIA BIBLIOLOGICA

BIULETYN BIBLIOTEKI GŁÓWNEJ UMCS

ROCZNIK XXXVI/XXXVII

1988/1989

KOLEGIUM REDAKCYJNE

**Mieczysława Adrianek, Zdzisław Dobrzański, Anna Dymmel, Teresa Gaworczyk,
Jadwiga Olczak (przewodnicząca), Stefan Pawelec, Jerzy Plis, Urszula Rossa,
Stanisława Wojnarowicz**

REDAKCJA

Teresa Gaworczyk, Jadwiga Olczak, Stanisława Wojnarowicz

ISSN 1230-2376

Skład systemem T_EX w Pracowni Edytorstwa Komputerowego Wydawnictwa UMCS

Druk UMCS, z. 268/93, n. 200 + 25

BIBLIOTEKA GŁÓWNA UMCS • 1993

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Maria Juda

- Podstawy prawne publikacji wydawnictw dla Kościołów wschodnich w Koronie i Ziemiach Ruskich w XVI–XVIII w. 7

Anna Dymmel

- Książki naukowe wydane w prenumeracie w Królestwie Polskim w latach 1800–1863 . . . 21

Mieczysława Adrianek

- Książki szkolne w Królestwie Polskim w latach 1843–1863 49

Jerzy Plis

- Biblioteki oświatowe w woj. lubelskim (1918–1939) — ich liczba i rozmieszczenie . . . 79

Wiesława Gmiterek

- Biblioteka Uniwersytecka im. Lajosa Kossutha w Debreczynie 87

Teresa Zmijewska

- Monografia Jacques'a Charles'a Bruneta jako przykład metody opracowania bibliografii bibliofilskiej 93

RECENZJE

Antoni Krawczyk

- Jan Kozłowski: Erudycja jako typ poznania: lata rozkwitu (XVII — pierwsza połowa XVIII w.) i lata upadku (druga połowa XVIII w.): stan badań i horyzonty poznawcze // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 1991 r. 36, nr 2, s. 3–20 107

Antoni Krawczyk

- Iosif Barenbaum: *Książka w Petersburgu*. — Wrocław : Ossolineum, 1988. — 239 s. . . 113

Andrzej Padziński, Henryk Seroka

- Joachim Lelewel : człowiek i dzieło : w 200-lecie urodzin : materiały Ogólnopolskiej Sesji Naukowej, Żagań 12–14 września 1986 / pod. red. Kazimierza Bartkiewicza. — Zielona Góra : WSP, 1988. — 300 s. 117

Beata Anna Cessak

- La lyophilisation appliquée au sauvetage des livres et documents endommagés par l'eau : une etud RAMP accompagnée de pronicipes directeurs / établie par John M. McCleary. — Paris : UNESCO, 1987. — VIII, 50 s. 119

Andrzej Padziński

- Jadwiga Sadowska, Teresa Turowska: *Języki informacyjno-wyszukiwawcze : katalogi rzeczowe*. — Warszawa : CUKB; SBP, 1990. — 152 s. 121

Z ŻYCIA BIBLIOTEKI UMCS

Jadwiga Olczak

Sprawozdanie z działalności Biblioteki Głównej i bibliotek zakładowych UMCS w latach
1988–1989 127

Maria Wilczyńska

Ciekawsze nabytki Biblioteki Głównej UMCS w zakresie zbiorów specjalnych w latach
1988–1989 133

Elżbieta Grzybowska, Urszula Rossa

Książki o Józefie Piłsudskim w zbiorach Biblioteki Głównej UMCS. Wystawa 137

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

PODSTAWY PRAWNE PUBLIKACJI WYDAWNICTW DLA KOŚCIOŁÓW WSCHODNICH W KORONIE I ZIEMIACH RUSKICH W XVI–XVIII W.*

Na rozległym terytorium państwa polsko-litewskiego mieszkali wyznawcy różnych religii. Od XIV w. Polska stała się państwem dwuwyznaniowym, w którym współżyli katolicy i prawosławni. Uznanie przez państwo w 1458 r.¹ prawosławnej organizacji kościelnej unormowało pod względem prawnym jej funkcjonowanie. Aż do 1596 r. podporządkowana była hierarchicznie patriarsze konstantynopolitańskiemu.

Ogłoszona w Brześciu unia Kościoła wschodniego w Polsce z Kościołem rzymskim przyniosła rozdwojenie wewnątrz Kościoła ruskiego. Nastąpił podział na dwa Kościoły: unicki i dyzunicki — prawosławny. Pozycja pierwszego z nich uległa wzmocnieniu, bowiem z chwilą zawarcia unii stał się w zasadzie jedynym legalnym Kościołem ruskim. W opinii władz przejął on wszystkie dotychczasowe uprawnienia Kościoła prawosławnego. Jednak jego wyznawcy nie pogodzili się z tym faktem, odbudowali całą hierarchię kościelną i doprowadzili do ponownego uznania jej przez Władysława IV w 1633 r.² Dzięki temu zarówno jej przedstawiciele, jak i hierarchii unickiej byli władni do wystawiania aktów prawnych.

W życiu każdego Kościoła niezwykle istotne znaczenie ma sposób sprawowania kultu publicznego. Służą do tego księgi liturgiczne. Są nimi wydawnictwa ogłoszone przez władzę wyznaniową, zawierające teksty i wskazania wykonawcze odnoszące się do publicznej służby kultowej.³ Istotnym elementem tej definicji jest stosunek władzy kościelnej do powielanych tekstów i obrzędów. Stąd liturgicznymi pozostają te księgi, które zostały opublikowane z nakazu albo za zgodą kompetentnej władzy duchownej, sprawującej pieczę nad formą kultu publicznego. Ważną funkcję pełnią również urzędowe druki kościelne, którymi są wydawnictwa rozpowszechniane przy pomocy druku na specjalne zlecenie wystawcy, czyli centralnych lub partykularnych organów władz kościelnych. Z tego też względu ich produkcja i rozpowszechnienie musiały podlegać pewnym rygorom wynikającym z prawa. Wydaje się, że jednym z podstawowych instrumentów w tym względzie były przywileje drukarskie oraz

* Jest to fragment z pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Józefa Szymańskiego pt. „Przywileje drukarskie w Polsce”.

¹ *Historia państwa i praw Polski*, t. 2, *Od połowy XV wieku do 1795*, pod red. J. Bardacha, Warszawa 1966, s. 85.

² L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, wieki XVI–XVIII, Kraków 1969, s. 846.

³ S. Gall, *Księgi liturgiczne*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. 23–24, Warszawa 1911, s. 105.

pełniące w konsekwencji taką samą funkcję umowy — zlecenia, jakie kierowały władze duchowne do poszczególnych oficyn na druk określonego dzieła. Stały się one podstawą prawną produkcji wydawnictw kościelnych, obejmujących księgi liturgiczne i urzędowe druki kościelne przeznaczone dla Kościołów wschodnich funkcjonujących na terytorium Rzeczypospolitej.

KSIĘGI LITURGICZNE

Do sprawowania kultu publicznego, a więc liturgii mszalnej, liturgii godzin, administrowania sakramentów i sakramentaliów oraz normowania tego kultu, w liturgii bizantyńsko-słowiańskiej używa się następujących ksiąg: ewangeliarz, psalterz, apostoł, czasosłów, oktoich, triod' postnaja, triod' cwietajna, mineja, służebnik, trebnik, czynownik, irmołoj i ustaw cerkownyj.⁴ Są to nie tylko księgi wyłącznie liturgiczne, ale również typowe. Nie ma bowiem w tym zestawie ekscerptów ani kompilacji, czy też innych ksiąg kościelnych służących do wykonywania funkcji paraliturgicznych. Niezwykle różnorodna tytulatura wydawnictw liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich sprawi, iż ich identyfikacja nie jest w pełni możliwa. Stąd też interesowały nas będą wydawnictwa typowe, również z tego względu, że nosiły one charakter oficjalnych wydawnictw kościelnych. Stanowiły zresztą zasadniczy zrąb drukarskiej produkcji liturgicznej.

Wszystkie liturgiczne księgi bizantyńsko-słowiańskie powstawały na terenie Słowiańszczyzny w okresie jedności kościelnej Zachodu i Wschodu. Z tego też względu, zarówno pod względem redakcji, jak i pochodzenia odpowiadały księgom Kościoła zachodniego. W związku z tym niemal każda liturgiczna księga bizantyńsko-słowiańska ma swój odpowiednik w księdze katolickiej. Mimo to nie można powiedzieć, że w obu Kościołach te same księgi liturgiczne służyły do sprawowania takich samych form kultu publicznego. Kościół wschodni wykształcił własne formy liturgii, co sprawia, iż przydatność poszczególnych ksiąg nie może automatycznie odpowiadać takim samym księgom w formach liturgii katolickiej. Ponadto spotykamy i takie księgi, jak: trebnik, czynownik i ustaw cerkownyj, które mimo iż mają swoje odpowiedniki w liturgii katolickiej, stanowią wyłączną własność liturgii bizantyńsko-słowiańskiej, dzięki własnej redakcji, polegającej na doborze tekstów z greckiego euchologionu.⁵ Biorąc za kryterium formę liturgii, liturgiczne księgi bizantyńsko-słowiańskie możemy podzielić na: księgi liturgii mszalnej (służebnik, apostoł)⁶, księgi liturgii godzin (psalterz, czasosłów), księgi liturgii mszalnej i liturgii godzin (oktoich, triod' postnaja, triod' cwietajna, mineja, irmołoj, ustaw cerkownyj), do

⁴ Każda z ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich posiada co najmniej jeden synonim dla nazwy będącej jej tytułem. W celu uzyskania przejrzystości narracji będziemy posługiwać się tylko tymi, które zostały wymienione. Wykaz synonimów: Zob. O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 66.

⁵ *Ibidem*, s. 62.

⁶ Księgi te wyjątkowo służą także do liturgii godzin. Jednak ich zasadnicze przeznaczenie do liturgii mszalnej skłoniło nas do wyodrębnienia ich w samodzielnej grupę.

administrowania sakramentów i sakramentaliów (trebnik) oraz służące do wszystkich form liturgii (ewangeliarz, czynownik)⁷.

Na terytorium Rzeczypospolitej księgi liturgiczne bizantyńsko-słowiańskie używane były w dwu redakcjach: prawosławnej i katolickiej (unickiej). Do zawarcia w 1596 r. unii brzeskiej nie istniał problem ich charakteru konfesyjnego. Wszystkie dotychczas drukowane i używane księgi były redakcji prawosławnej. Także bezpośrednio po zawarciu unii nie nabrał on większego znaczenia. Te same księgi liturgiczne używane były przez oba wyznania: prawosławnych i unitów. Niemniej jednak dojrzał już problem ich konfesyjnej redakcji, coraz silniej akcentowany przez unitów.

Także prawosławni stojąc w obliczu zagrożenia, jakie nieśli ze sobą unicy, przystąpili do reformy i ujednoczenia liturgii. Dużo uwagi poświęcano w tym względzie służebnikowi. Jego odpowiednikiem w liturgii rzymskiej jest Mszał rzymski.

Najstarszą drukowaną na Ziemiach Ruskich dawnej Rzeczypospolitej tego rodzaju księgą jest służebnik wytłoczony w Stratyniu, w prywatnej oficynie biskupa halickiego Gedeona Bałabana, nakładem Fedora Jurewicza Bałabana.⁸ Drukarnię tę po śmierci właścicieli nabył archimandryta Ławry Pieczerskiej Elizej Pleteniecki i wywiózł ją do Kijowa, i tam w 1620 r. wydał kolejny służebnik.⁹ W kilka lat później Piotr Mohiła zaczął przeprowadzać reformę liturgii bizantyńsko-słowiańskiej, reformę zbliżoną do katolickiego programu w tej dziedzinie. W związku z tym dokonał bardzo dokładnej analizy tekstów opierając się na starych greckich i słowiańskich rękopisach liturgicznych oraz greckich drukach liturgicznych, a także opierając się na nauce zawartej w katolickiej sakramentologii przeprowadził reformę służebnika.¹⁰ W nowej wersji ukazał się w tej drukarni kilkakrotnie w 1629, 1638, 1639, 1653 r.¹¹

W 1637 r. służebnik po raz pierwszy wydała Drukarnia Stauropigialna we Lwowie. Mając ku temu wyłączne prawo wznowiła go kilkakrotnie.¹² Otrzymała je na podstawie przywileju, wystawionego 15 stycznia 1586 r. przez przebywającego we Lwowie patriarchę antiocheńskiego Joachima, a potwierdzonego 28 maja 1586 r. przez patriarchę konstantynopolitańskiego Teofila.¹³ W dokumentach tych zezwo-

⁷ Znane są inne klasyfikacje, np. O. Narbutta, *op. cit.*, s. 51, czy K. Nikol'skiego, *Posobije k izučeniju bogosluženija pravosławnoj cerkwi*, Sanktpetersburg 1865, s. 89–90. Pierwsza z nich stosuje kryterium zawartości treściowej, druga kryterium częstotliwości używania. Obie te klasyfikacje nie są przydatne do naszych celów. Wobec tego, podobnie jak w przypadku katolickiej książki liturgicznej przejeśliśmy takie same kryterium i dokonana przez nas klasyfikacja jest bardziej funkcjonalna.

⁸ *Służebnik*, Stratyn, Fedorow Jurewicz Bałaban, 1604. F. P. Maksymenko, *Kuryłyczni starodruky ukraïnskych drukaren szczo zbierhajutsia u lwivskich zbirkach (1574–1800)*, Lwów 1975 (dalej M), nr 204.

⁹ E. XXVIII, 280; M. nr 213.

¹⁰ O. Narbutta, *op. cit.*, s. 36. W Moskwie podobnej reformy dokonał Nikon, w rezultacie której otrzymano nowy model liturgiczny bizantyńsko-słowiański.

¹¹ E. XXVIII, 28; M. nr 227, 237, 242.

¹² Edycje w latach: 1637, 1666, 1680, 1681, 1691, 1702, 1712, 1759, 1780. E. XXVIII, 280–281; M. nr 17, 31, 38, 47, 63, 73, 114, 132.

¹³ *Monumenta Confraternitatis Stauropignae Leopoliensis*, Leopoli 1895, (dalej MCSL), t. 1, nr 81, 88.

lono bractwu cerkiewnemu, działającemu przy Kościele Zwiastowania NMP na prowadzenie drukarni i udzielono jej wyłączności w zakresie drukowania ksiąg w języku ruskim. Bractwo otrzymało również status stauropigii, dzięki czemu bezpośrednio podlegało patriarchatowi. Powyższe zezwolenia potwierdził także przedstawiciel lokalnych władz Kościoła prawosławnego biskup lwowski Michał Ragoza, który 10 grudnia 1586 r. wystawił stosowny dokument.¹⁴ Po raz kolejny akceptację przyznanych praw otrzymuje bractwo w listopadzie 1589 r. od patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza oraz 7 stycznia 1590 r. od będącego już metropolitą kijowskim Michała Ragozy.¹⁵ On to również w imieniu zebranych na synodzie brzeskim biskupów wystawia kolejny tego rodzaju dokument oraz powtarza go w imieniu własnym 31 stycznia 1592 r.¹⁶ Ostateczne zatwierdzenie drukarni brackiej nastąpiło wcześniej 15 stycznia 1592 r. mocą przywileju Zygmunta III¹⁷, akceptującego wszystkie statuty i wolności nadane uprzednio bractwu przez władze duchowne. W dokumencie tym wyraźnie jest powiedziane, iż drukarnia Stauropigii lwowskiej ma prawo drukowania ksiąg przeznaczonych dla Kościoła ruskiego. Przywilej ten potwierdzali następcy Zygmunta III aż do Augusta III Sasa.¹⁸ Tym samym bractwo skupiło w swym ręku monopol w zakresie produkcji liturgicznej książki bizantyńsko-słowiańskiej i zaspokajać miało w tym względzie potrzeby Kościoła wschodniego.

Służebnik Piotra Mohiły cieszył się uznaniem wśród unitów, którzy nie dokonali reformy liturgicznej tej księgi w ciągu XVII w., mimo iż kilkakrotnie podejmowano takie próby. Sprawa ta poruszona była na synodzie prowincjonalnym w 1647 r. Nakazywał on duchowieństwu, aby do ułożenia nowej księgi liturgicznej używać służebnika drukowanego u Mamonicza w Wilnie.¹⁹ Zapewne chodzi tu o służebnik, wydany w 1617 r., który jest pierwszą drukowaną księgą liturgiczną bizantyńsko-słowiańską w redakcji katolickiej, księgą, która zapoczątkowała fenomen ich konfesyjności.²⁰

Do wydania zapowiedzianej księgi nie doszło być może dlatego, że synod ten nie został uznany za ważny, brak było bowiem zgody Rzymu na jego odbycie, którą uznano za konieczną, by taki zjazd mógł być prawomocny.²¹ Wobec braku jednego obowiązującego i mającego pełną aprobatę służebnika pozostało otwarte pole do dowolności tak pojedynczym biskupom, jak nawet pojedynczym parochom po parafiach. By temu zaradzić na kongregacjach bazylikańskich w 1661 i 1666 r. wprowadzono kilka latynizatorskich innowacji liturgicznych lecz dopiero metropo-

¹⁴ *Ibidem*, nr 89.

¹⁵ *Ibidem*, nr 135, 142.

¹⁶ *Ibidem*, nr 211, 212.

¹⁷ D. Zubrzycki, *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji*, Lwów 1912, s. 74–76.

¹⁸ *Ibidem*, s. 77–82; AGAD MK vol. 186, f. 81 r i v; vol. 258, f. 143; T. Wierzbowski, *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich*, t. 2, Warszawa 1904, s. 88, nr 10.

¹⁹ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, t. 1. Warszawa 1906, s. 48.

²⁰ O. Narbutt, *op. cit.*, s. 35.

²¹ L. Bienkowski, *op. cit.* s. 880.

lita Cyprian Żochowski zajął się wydaniem nowego słuzebnika.²² Jego układ wzorowany był na *Mszale* rzymskim. Nie uzyskał jednak potwierdzenia Stolicy Apostolskiej, nie został również zaaprobowany przez episkopat unicki. Wszystkie te działania przedstawicieli hierarchii grekokatolickiej wynikały z postępującej latinizacji Kościoła unickiego. Podległy Rzymowi nie mógł oprzeć się tej tendencji. Odmowną rolę odegrało tutaj ustawodawstwo trydenckie, które problemom reformy i ujednoczenia ksiąg liturgicznych poświęciło dużo miejsca. Bardzo ważnym momentem był Synod Zamojski, obradujący pod przewodnictwem nuncjusza Grimaldiego w 1720 r. Wśród wielu uchwalonych dyrektyw znajdujemy również taką, w której nakazywano wszystkim kapłanom jednolicie odprawiać mszę, a gdy wyjdzie słuzebnik, który po synodzie ogłosi drukiem metropolita, tego używać.²³ W tym celu powołano specjalną komisję, która zajęła się poprawą i wydaniem słuzebnika. Nie było to łatwe, ponieważ nie dysponowano właściwie żadnymi punktami odniesienia, tj. typowymi wzorcami ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich.

Problem leżał nie tylko w opracowaniu księgi, ale również w dostarczeniu jej duchowieństwu. Przeszkodę stanowiła uprzywilejowana pozycja Drukarni Stauropigialnej we Lwowie. Mimo przystąpienia do unii w 1708 r. w dalszym ciągu powielala stare prawosławne wydania ksiąg. Wydawała wprawdzie reedycje kijowskich ksiąg liturgicznych Piotra Mohiły, ale obok tego wypuszczała również reedycje moskiewskich, opartych na reformie patriarchy Nikona.²⁴

W takiej sytuacji unicka hierarchia kościelna, ubiegając się o stosowne przywileje, stara się złamać monopol Stauropigii lwowskiej. Jako pierwsza próbuje to uczynić bazylińska drukarnia w Uniowie. Powołana przez archimandrytę uniowskiego Warłaama Szeptyckiego, na mocy przywileju królewskiego z 10 listopada 1669 r.²⁵, wznawia działalność typograficzną. Otrzymuje również prawo druku książek cyrylickich. Wydaje się, iż fakt ten należy łączyć z narastającym w tym okresie poparciem dla Kościoła unickiego ze strony polskiej szlachty i magnaterii, które znalazło wyraz w konstytucjach sejmu z 1667 i 1668 r. Z drugiej strony sejm podejmował uchwały wyraźnie skierowane przeciwko prawosławnym (zakaz utrzymywania kontaktów z patriarchą carogrodzkim, podanie bractw cerkiewnych pod jurysdykcję biskupów, prawo piastowania urzędów miejskich tylko unitom).

Wsparcie przyszło także ze strony unickiej hierarchii kościelnej, zwłaszcza metropolity Gabriela Kolendy i jego następcy Cypriana Żochowskiego, którzy wspierani byli przez nuncjusza papieskiego.²⁶ Za czasów Atanazego Szeptyckiego oficyna ta wydała w 1733 i 1740 r. słuzebnik, co spowodowało proces z lwowskim bractwem, a w konsekwencji niekorzystny dla drukarni bazylińskiej wyrok, zabraniający jej wydania takich książek, które publikowało bractwo. Mimo to jeszcze dwukrotnie

²² *Słuzebnik*, Supraśl, Druk. Bazylianów, 1695, E. XXVIII, 281.

²³ E. Likowski, *op. cit.*, s. 42.

²⁴ O. Narbutt, *op. cit.*, s. 40.

²⁵ W. Chotkowski, *Redukcje klasztorów bazylińskich w Galicji*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. 63, ser. 2, t. 38 nr 6, s. 12.

²⁶ L. Bienkowski, *op. cit.*, s. 853

księga ta tłoczona była w Uniowie.²⁷ O wiele lepiej wiodło się poczajowskim bazylianom. Uzyskawszy 18 października 1732 r. od króla Augusta III przywilej na założenie drukarni²⁸, zezwalający m.in. na drukowanie ksiąg w języku ruskim oraz rozpowszechnienie tychże w całej Rzeczypospolitej (odnowiony 24 lipca 1736 r.)²⁹ oraz unieważnienie przez nuncjaturę monopolu wydawania ksiąg ruskich przez Stauropigię lwowską, przystąpiła do wydawania ksiąg liturgicznych. Zapoczątkowała edycję w 1734 r. służebnika, wznawiając go kilkakrotnie w latach następnych.³⁰

Zabiegająca o odnowienie monopolu Drukarnia Stauropigialna uzyskała korzystny dla siebie wyrok dopiero w 1771 r., który i tak nie zahamował drukarskiej działalności poczajowskich bazylianów w zakresie książki liturgicznej, bowiem pierwszy rozbiór Polski w 1772 r. rozdzielił zwaśnione oficyny. Lwów wszedł w skład zaboru austriackiego, Począjów pozostał w ramach Rzeczypospolitej. W tym samym roku drukarnia zawarła układ z unickim biskupem łuckim Sylwestrem Rudnickim-Lubienieckim, który zobowiązywał mnichów poczajowskich do wydawania dzieł dydaktycznych i unickich ksiąg cerkiewnych. Biskupstwo łuckie brało na siebie obowiązek utrzymania oficyny. Umowę tę potwierdził w marcu 1773 r. król Stanisław August Poniatowski.³¹

Znane są również wydania tej księgi będące produktem oficyny Michała Śloski i klasztornej typografii w Czernichowie.³²

Drugą obok służebnika księgą liturgii mszalnej jest apostoł. Zawiera teksty *Dziejów* i *Listów Apostolskich* oraz *Apokalipsę św. Jana*. Jego odpowiednikiem w liturgii rzymskiej jest lekcjonarz.³³ Po raz pierwszy na terytorium Rzeczypospolitej wydrukowany został w 1573 r. we Lwowie przez Iwana Fedorowa.³⁴ Było to powtórzenie jego moskiewskiego wydania z 1563 r. W latach 1630 i 1638 r. wydrukował tę księgę Spiridon Sobol.³⁵ Pierwsza edycja miała miejsce w Kijowie, zapewne dzięki wsparciu metropolity kijowskiego Jowa Boreckiego. Edycja z 1638 r. była przedrukiem wydania poprzedniego i nastąpiła w Mohylewie, dokąd przeniósł się drukarz, poddając się opiece tamtejszego bractwa cerkiewnego. Już w następnym roku apostoł ukazał się we Lwowie u Michała Śloski. Odważył się on na wydanie tego dzieła wbrew przywilejom Stauropigii. Uczynił to dzięki przywilejom, które otrzymał tak od władz kościelnych, jak i państwowych. 5 sierpnia 1638 r. uzyskał od katolickiego metropolity lwowskiego arcybiskupa Stanisław Grochowskiemu przywilej, mocą którego wziął typografa pod jurysdykcję kościelną, nadając mu jednocześnie tytuł drukarza arcybiskupiego. Dzięki wstawiennictwu metropolity otrzymał również 30 grudnia 1638 r. przywilej królewski, zezwalający mu na

²⁷ M. Pidlypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa 1986, nr 301, 312, 316, 321. (dalej P-M).

²⁸ D. Zubrzycki *op. cit.*, s. 49.

²⁹ T. Wierzbowski, *op. cit.*, t. 2, s. 114, nr 17.

³⁰ P-M, nr 733, 734, 754, 778, 834, 835, 836, 966, 1039, 1044, 1061, 1094.

³¹ *Ibidem*, s. 76.

³² M. nr 158, 673, 674, 694, 704.

³³ P. Gryglewicz, H. Paprocki, *Apostoł*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin 1985, szp. 832.

³⁴ E. XII, 187; B. V. Sapunov, *Iwan Fedorov i renessans na zemlach iugo-zapadnoj Rusi*, w: *Kniga i knogotorgovlja v Rossii v XVII-XVIII v. Sbornik naučných trudov*, Leningrad 1984, s. 30.

³⁵ E. XII, 187; M. nr 447.

druk książek cyrylickich. Potwierdzenie swej działalności uzyskał także od patriarchy konstantynopolitańskiego i metropolity kijowskiego Piotra Mohiły. Właśnie na nadania króla, patriarchy i metropolity powoływał się drukarz wydając w 1639 r. apostoła. Po raz kolejny wydał go w 1654 r.³⁶ Od drugiej połowy lat 60. XVII w. do połowy XVIII w. na mocy wymienionych wyżej przywilejów wydawała tę księgę Stauropigia lwowska.³⁷ W drugiej połowie XVIII stulecia jej konkurentem staje się bazylikańska oficyna w Poczajowie.³⁸ Decyzja o wydaniu apostoła w Poczajowie nie wynikała zapewne z różnic konfesyjnych wydań będących dziełem oficyn prawosławnych czy unickich, ponieważ księga ta, obok triodi cwieternej, nosi charakter ponadwyznaniowy,³⁹ a nawet ponadkościelny. Fakt ten, jak się wydaje, wpłynął również na to, że w porównaniu z innymi księgami, w których istniał problem konfesyjności, apostoł miał mniejszą ilość wydań. Nie zachodziła bowiem konieczność jego korekty i w związku z tym można go było używać przez dłuższy okres czasu.

Częstym przedmiotem edycji oraz szczególnej uwagi władz kościelnych był trebnik. Jest to księga obejmująca porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów i nie zarezerwowanych dla biskupa błogosławieństw oraz teksty okolicznościowych modlitw. Jej odpowiednikiem w liturgii rzymskiej jest rytuał.⁴⁰ Po raz pierwszy w interesującym nas okresie i obszarze Rzeczypospolitej ujrziała światło dzienne w postaci druku w 1606 r. w drukarni będącej własnością księcia Konstantego Ostrońskiego, funkcjonującej przez krótki okres czasu w Dermaniu.⁴¹ Była jednym z wielu dzieł liturgicznych wytłoczonych przez tę oficynę, której największym osiągnięciem edytorskim jest tzw. *Biblia Ostrońska*, dzieło opracowane przez grono sprowadzonych w tym celu przez księcia specjalistów. Zapewne w kręgu ich zainteresowań pozostawał wymieniony trebnik. W tym samym roku wydał go również w Stratyniu Fedor Jefremij Bałaban.⁴²

Prace nad reformą liturgii prowadzone w Ławrze Pieczerskiej w Kijowie przez Piotra Mohiłę objęły również trebnik. Jego nowa poprawiona wersja ukazała się drukiem w 1646 r.⁴³ Rok wcześniej księga ta miała dwie edycje lwowskie. Jedna była produktem warsztatu Arsenija Żeliborskiego, druga Michała Śloski.⁴⁴ Jest to sytuacja o tyle ciekawa, że jak pamiętamy, przywilej na druk ksiąg cerkiewnych miało lwowskie bractwo stauropigialne. Na jakiej podstawie wydał ją Żeliborski, trudno powiedzieć. Brak na ten temat źródeł. Być może uznał, iż wystarczającym jest stanowisko prawosławnego biskupa lwowskiego, albo uzyskał na to zgodę bractwa, z którym utrzymywał poprawne stosunki. Natomiast Michał Śloska uczynił to zapewne na podstawie przywileju, jaki otrzymał 14 listopada 1645 r. od katolickiego

³⁶ *Drukarze dawnej Polski*, z. 6: *Małopolska — Ziemie Ruskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa i W. Krajewski, Wrocław 1960, s. 241: E. XII, 188.

³⁷ E. XII, 188; M. nr 30, 54, 77, 130.

³⁸ P-M, nr 733, 803, 850, 1000, 1007.

³⁹ O. Narbutt, *op. cit.*, s. 68.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 61.

⁴¹ M. nr 197.

⁴² M. nr 205.

⁴³ M. Nr 241.

⁴⁴ M. nr 156, 169.

metropolity lwowskiego arcybiskupa Mikołaja Krosnowskiego, który zezwalał mu na prowadzenie drukarni oraz wydawanie książek cyrylickich. Brał drukarza pod swoją jurysdykcję.⁴⁵ Kolejne prawosławne wydania trebnika są dziełem Drukarni Stauropigialnej.⁴⁶

Także w przypadku tej księgi liturgicznej dały znać o sobie problemy związane z jej konfesyjnym charakterem. Na mocy przywileju królewskiego z 10 listopada 1669 r. tego rodzaju księgę drukują bazylianie w Uniowie, za rządów archimandryty Warłama Szeptyckiego. W najpłodniejszym okresie pracy oficyny w latach 1681–1698 wychodzi sześć edycji trebnika.⁴⁷ Czyniono to mimo protestu bractwa lwowskiego oraz obietnicy Szeptyckiego, iż drukarnia zaprzestanie drukowania ksiąg cerkiewnych. Kolejne wydania uniowskich trebników pochodzą z trzeciego okresu działalności oficyny, przypadającego na lata 1732–1771, a konkretnie za archimandryty Atanazego Szeptyckiego.⁴⁸ Starał się on złamać monopol wydawniczy Stauropigii, wskazując na błędy zawarte w wydawnictwach tej drukarni, uznając konieczność uzupełnień i korekt m.in. trebnika. Realizował tym samym program Synodu Zamojskiego, który w kwestii trebnika postanowił, iż zabrania się na przyszłość sprawowania sakramentów według innych zwyczajów i rytów, jak podług trebnika, który ma być po synodzie ogłoszony w imieniu episkopatu przez metropolitę, za zezwoleniem i aprobatą Stolicy Apostolskiej.⁴⁹ Na potrzeby wyznania grekokatolickiego drukowała trebniki także drukarnia bazylikańska w Poczałowiu. Wydała 14 edycji tej księgi w l. 1739–1795. Czyniła to na podstawie aktów prawnych, o których była mowa przy okazji służebnika.

Czasosłów jest liturgiczną księgą bizantyńsko-słowiańską zawierającą porządek Służby Bożej jako liturgii godzin. Jej odpowiednikiem w Kościele katolickim jest brewiarz.⁵⁰ Obok trebnika należy do najczęściej wydawanych. Znalazł się wśród czterech ksiąg liturgicznych wytłoczonych na przełomie lat 80. i 90. XV stulecia w krakowskiej drukarni Szwajpolda Fiola.⁵¹ Różne próbowano dać odpowiedzi na dwa zasadnicze pytania dotyczące działalności drukarskiej Fiola: co skłoniło go do podjęcia tak ryzykownej imprezy, kto był głównym odbiorcą wytłoczonych w Krakowie książek liturgicznych? Jan Ptaśnik⁵² a za nim inni badacze skłonni byli widzieć polityczno-religijne zamierzenia wielmożów litewskich Gasztołdów i Sołtanów. Maria Błońska uważa, że „[...] inicjatorów założenia tłoczni ksiąg cerkiewnych należy szukać w tej części społeczeństwa litewsko-ruskiego, która grawitowała ku kulturze zachodniej, polskiej, ku nowoczesnym prądom i wartościom,”⁵³ zaznaczając jednak, iż nie można udzielić ostatecznej odpowiedzi bez zbadania dziejów

⁴⁵ *Drukarze dawnej Polski*, z. 6, s. 243.

⁴⁶ M. nr 32, 39, 53, 56, 78, 79, 119, 120, 127.

⁴⁷ P-M, nr 272, 281, 291, 296; E. XXII, 520.

⁴⁸ P-M, nr 304, 305, 307, 308, 313, 322.

⁴⁹ *Ibidem*, nr 743, 777, 798, 826, 853, 874, 875, 914, 938, 971, 976, 1024, 1029, 1075, 1102, 1120 — 2 warianty.

⁵⁰ W. Danielski, *Brewiarz*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. ? Lublin 1985, szp. 1065.

⁵¹ E. XIV, 550.

⁵² J. Ptaśnik, *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*, Leopoli 1927, s. 15.

⁵³ M. Błońska, *Próba nowego spojrzenia na dzieje oficyny drukarskiej Szwajpolda Fiola, około 1483–1491*. „Rocznik Biblioteki Narodowej”. t. 4, 1968, s. 60–61.

Kościola wschodniego. Zupełnie inne stanowisko reprezentuje E. E. Nemirowskij, który stara się powiązać działalność Fiola z jednej strony z inspiracją moskiewską, a z drugiej z ówczesnymi wpływami humanizmu w Krakowie. W Moskwie upatruje również głównego odbiorcę, a dopiero w dalszej kolejności ziemie litewsko-ruskie.⁵⁴ Brak dostatecznych motywacji skłonił Henryka Bulhaka i Jana Pirożyńskiego do uznania tej koncepcji za nieprzekonywającą.⁵⁵ Efekt jest taki, iż w dalszym ciągu wiele kwestii związanych z cyrylicznymi inkunabułami krakowskimi pozostaje niewyjaśnionych.⁵⁶ Na kolejną edycję czasosłowa trzeba było czekać ponad 100 lat. Trzykrotnie wydano go w Ostrogu⁵⁷, w rywalizującej z Ławrą Pieczerską drukarni Timofieja Wierbickiego⁵⁸, który miał w tej kwestii wsparcie metropolity kijowskiego Jowa Boreckiego, niechętnym okiem patrzącego na wzrastające znaczenie Ławry. Czasosłów wytłoczono także w Czetwertyni⁵⁹, na zlecenie gorącego obrońcy prawosławia Grzegorza Czetwertyńskiego oraz w klasztornej drukarni w Czornej.⁶⁰ W okresie walki o zachowanie przywilejów ze Stauropigią tego rodzaju księgę wydał Michał Śloska.⁶¹ Najczęściej wznawiana była w XVII stuleciu, a edytorami były oficyny działające na potrzeby wyznania prawosławnego.⁶² Dopiero w latach 70. pojawiają się unickie edycje bazylikańskie, co wiąże się ze wzrostem znaczenia tego wyznania i jego poparcia ze strony polskiej szlachty i magnaterii. Do końca tego wieku tłoczą je niemal równolegle Drukarnia Stauropigialna we Lwowie oraz uniowscy bazylianie.⁶³ Natomiast w XVIII w., zwłaszcza w drugiej jego połowie, oprócz jednej edycji brackiej w 1776 r., wszystkie pozostałe są dziełem drukarni bazylikańskiej w Poczajowie.⁶⁴ Stauropigia mimo potwierdzonego przywilejem z 31 października 1740 r. prawa tłoczenia czasosłowu (tytuł ten jest wymieniony w dokumencie),⁶⁵ wznawiała go tylko raz w 1776 r. Wydaje się, iż zdecydowały o tym czynniki natury materialnej. Wobec coraz większej konkurencji ze strony innych oficyn, mających wsparcie w hierarchii kościelnej, zwłaszcza katolickiej, drukarnia ta, mimo energicznych zabiegów o zachowanie swego monopolu, decydowała się tłoczyć te księgi, na które miała zbyt. Potrzeby duchowieństwa zaspokajały w pełni edycje poczajowskie.

⁵⁴ E. L. Nemirowskij, *Načlao slavjanskogo kinigopečatanija*, Moskva 1971.

⁵⁵ H. Bulhak, J. Pirożyński, *Z badań nad początkami drukiarstwa cyrylicznego w Krakowie. Uwagi na marginesie książki F. L. Niemirowskiego*, „Roczniki Biblioteczne”, r. 21; 1977, z. 1-2, s. 533-545.

⁵⁶ J. Pirożyński, *Jeszcze o Szwaipolcie Fiolu. Uwagi na marginesie pracy Szczepana K. Zimera*, „Roczniki Biblioteczne”, r. 29; 1985, z. 1-2, s. 2-21.

⁵⁷ E. XV, 548.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Drukarze dawnej Polski*, z. 6, s. 135.

⁶¹ E. XIV, 550.

⁶² Ławra Pieczerska w Kijowie: 1617, 1660, 1657, 1663, 1672, 1676, 1679, 1689. E. XIV, 548; Drukarnia Stauropigialna we Lwowie: 1608, 1609, 1642, 1668, 1669, 1688, 1689, 1699, 1726; XIV, 548-550; M. nr 22, 33, 86, 109.

⁶³ Wydrukowano je w latach: 1671, 1674, 1676, 1681, 1686, 1689, 1695, 1734; E. XIV, 550; P-M. nr 261-265, 267, 271, 275, 278, 288.

⁶⁴ P-M. nr 765, 710, 858, 933, 954, 955, 1079, 1099.

⁶⁵ D. Zubrzycki, *op. cit.*, s. 82-84.

Drugą, obok czasosłowa, księgą liturgii godzin jest psalterz. Należy do tej grupy ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich, które miały stosunkowo dużo edycji. Geografia i dynamika wydawnicza jest taka sama, jak w przypadku czasosłowa. Obok Stauropigii lwowskiej oraz bazylikańskich tłoczni w Uniowie i Poczajowie,⁶⁶ wydały go trzy inne: w 1625 r. prywatna drukarnia Grzegorza Czetwertyńskiego w Czetwertyni, w 1637 Spiridon Sobol w Mohylewie, zapewne na zlecenie tamtejszego bractwa cerkiewnego oraz biskup Józef Szumlański we Lwowie w 1688 r. Wydanie to dedykował biskupowi ihumen lwowskiego klasztoru bazylianów Dionizy Aleksandrowicz.⁶⁷

W grupie ksiąg używanych do liturgii mszalnej i liturgii godzin najważniejszą jest oktoich. W liturgii rzymskiej jego odpowiednikiem jest ta część brewiarza, która nosi nazwę *proprium de tempore*.⁶⁸ Pierwsze drukowane wydanie tego dzieła pochodzi z krakowskiej oficyny Fiola.⁶⁹ Za wyjątkiem pięciu edycji, wydawany był na podstawie wymienionych wyżej przywilejów przez dwie drukarnie: Stauropigialną we Lwowie, od 1758 r. bazylikańską w Poczajowie.⁷⁰ Od tego momentu typografia ta w zasadzie w całości przejęła tłoczenie tej księgi. Wyjątek stanowi jedno wydanie lwowskie z 1765 r. Wydania oktoichu nie będące dziełem uprzywilejowanych typografii, jak się wydaje, mogły ujrzeć światło dzienne dzięki temu, że opublikowano je na specjalne życzenie możnych protektorów, blisko związanych z Kościołem. Dermańską edycję z 1604 r. przygotowano zapewne na podstawie nowego przekładu z języka greckiego, dokonanego w kręgu osób związanych z tzw. Akademią Ostrogską na zlecenie księcia Konstantego Ostrońskiego.⁷¹ Również wydanie kijowskie Spiridona Sobola miało zapewne swego protektora i zleceniodawcę w osobie prawosławnego metropolity Jowa Boreckiego. Zaś Ławra Pieczerska nie potrzebowała chyba w tym względzie specjalnych uprawnień, ponieważ jej związek z Kościołem prawosławnym jest oczywisty, a głównym zadaniem było ugruntowanie prawosławia wśród wiernych i przeciwdziałanie szerzącej się unii. Kolejny edytor Michał Śloska opublikował oktoich na podstawie przywilejów, o których była mowa wyżej.

Do tej samej grupy ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich, co oktoich, należą obie triody. Triod' postnaja zawiera porządek Służby Bożej jako liturgii godzin i jako liturgii mszalnej, w odniesieniu do zmiennych tekstów dla świąt ruchomych cyklu tygodniowego, przypadających w okresie przedpościa, Wielkiego

⁶⁶ Edycje Drukarni Stauropigialnej: 1665, 1677, 1687, 1692, 1697, 1702, 1704, 1715, 1722, 1763; M. nr 29, 37, 42, 49, 55, 64, 66, 74, 84, 122; Uniów: 1648, 1652, 1673, 1678, 1687, 1689, 1692, 1693, 1699, 1704; P-M. nr 255, 264, 268, 277, 279, 282, 284, 297, 299; Poczajów: 1737, 1738, 1742, 1750, 1758, 1763, 1774, 1775, 1776, 1779, 1783, 1784, 1786, 1789; P-M. nr 736, 737, 749, 767, 800, 827, 906, 924, 944, 978, 1006, 1011, 1023, 1074.

⁶⁷ *Drukarze dawnej Polski*, z. 6, s. 75, 200; M. nr 174.

⁶⁸ *Encyklopedia Wiedzy o Księżce*, Wrocław 1971, s. 1711.

⁶⁹ E. XV, 22; XXIII, 314.

⁷⁰ *Oktoich*, Dermań Troicki monastyr, 1604: M. nr 202. *Oktoich*, Kijów, S. Sobol, 1629: M.46; *Oktoich*, Lwów, M. Śloska, 1640: M. nr 154; *Oktoich*, Kijów, Ławra Pieczerska, 1670. E. XXIII, 314; *Oktoich*, Czernihów, Troicko-Illiński monastyr, 1715, 1756. M. nr 685, 698. Drukarnia Stauropigialna: 1601, 1630, 1639, 1641, 1644, 1671, 1686, 1689, 1700, 1715, 1730, 1733, 1739, 1755, 1765: E. XXIII, 314–315; M. nr 87, 90, 109, 124; Bazylianie w Poczajowie: 1758, 1765, 1766, 1774, 1775, (2 wyd.), 1776, 1793. P-M. nr 799, 837, 841, 904, 920, 940, 1091.

⁷¹ *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1945*, Lublin 1980, s. 128.

Postu i Wielkiego Tygodnia. Może być wydana także w opracowaniu nutowym.⁷² Z kilkoma wyjątkami tłoczyła ją lwowska Drukarnia Stauropigialna.⁷³ Tytuł ten wymienia przywilej wystawiony dla niej 31 października 1740 r. Poza tą oficyną po raz pierwszy wytłoczył ją Sz wajpolt Fiol, a następnie drukarnia Ławry Pieczerskiej w Kijowie w 1623 i 1646 r.⁷⁴ Wydrukowała ją ponadto w 1773 r. bazylińska typografia w Poczajowie⁷⁵, a więc już po I rozbiórce Polski, kiedy pracowała na rzecz biskupstwa łuckiego.

Triod'cwietnaja — księga używana do tego samego rodzaju liturgii, ale w odniesieniu do tekstów zmiennych dla świąt ruchomych cyklu tygodniowego przypadających w okresie wielkanocnym.⁷⁶ Niemal do połowy XVIII w. (poza wydaniem Fiola) drukowana była przez prawosławne oficyny Ławry Pieczerskiej w Kijowie,⁷⁷ Michała Śloskę wykorzystującego okresy, kiedy miał do tego prawo⁷⁸ oraz Stauropigię lwowską.⁷⁹ W 1774 r. wydrukowała ją typografia poczajowska, zapewne zgodnie z przywilejem, jaki otrzymała od Augusta III 18 października 1732 r.⁸⁰ Wznawiała ją jeszcze kilkakrotnie.⁸¹

Mineja jest typową księgą liturgiczną należącą do tej samej grupy co oktoich i obie triody. Jej odpowiednikiem w liturgii rzymskiej jest część brewiarza zwana *proprium sanctorum*. W przeciwieństwie do tamtych, nie miała licznych wydań, a raczej sporadyczne. W 1678 r. wydał ją w Kijowie Spiridon Sobol oraz dwukrotnie w 1761 i 1773 r. poczajowscy bazylianie. Natomiast częściej wydawano anfołogion — księgę zawierającą wybór formularzy większych świąt wyjętych z mineji.⁸² Wydaje się, iż przyczyny tak nielicznych wydań leżą w tym, iż składały się na to dzieła liturgiczne w zasadzie te same rodzaje tekstów, co w oktoichu i właśnie on wystarczał do sprawowania liturgii.

Zestaw ksiąg przeznaczonych tak do liturgii mszalnej, jak i liturgii godzin, uzupełnia irmołoj. Na jego treść składają się teksty irmosow wybranych z czterech poprzednich ksiąg. Podobnie jak mineja, nie był często drukowany. Najwcześniejsze znane wydanie jest dziełem Ławry Pieczerskiej i pochodzi z 1630 r.⁸³ Kolejne — to dzieła Typografii Stauropigialnej we Lwowie⁸⁴ oraz biskupa Józefa Szumlańskiego, funkcjonującej przy tamtejszym klasztorze bazylińskim. Wydaniem w 1700 r. irmołoja drukarnia ta wznowiła swoją działalność.⁸⁵ Wydany w dwu wariantach, był

⁷² O. Narbutt, *op. cit.*, s. 58.

⁷³ E. XXXI, 323–324.

⁷⁴ E. XXXI, 324.

⁷⁵ P-M. nr 537.

⁷⁶ O. Narbutt, *op. cit.*, s. 58.

⁷⁷ M. nr 223, 231, 238; E. XXXI, 322.

⁷⁸ M. nr 155, 162, 167.

⁷⁹ M. nr 27, 28, 43, 62, 75, 101, 105.

⁸⁰ T. Wierzbowski, *op. cit.*, t. 2, s. 170/17.

⁸¹ P-M. nr 755, 760, 848, 855, 947, 1015, 1016, 1025, 1026.

⁸² O. Narbutt, *op. cit.*, s. 128.

⁸³ *Drukarze dawnej Polski*, z. 6, s. 69.

⁸⁴ M. nr 85, 111; Ja. D. Isajewycz, *Lwiwśky wydannja XV-XVIII st. Kataloh*, Lwów 1970, nr 64, 105, 151 (dalej: I).

⁸⁵ M. nr 176. Pierwsza drukarnia działała w l. 1687–1688. Wobec konfliktu z bractwem cerkiewnym, oddał mu ją, zobowiązując się jednocześnie do przyznania mu przywileju na wyłączność

pierwszą bazyliąską księgą liturgiczną, w której wytłoczone zostały nuty. Wznowiono go jeszcze dwukrotnie w 1707 i 1709 r.⁸⁶ Reaktywowanie działalności typograficznej tłumaczył biskup koniecznością obrony wiernych unickich przed księgami schizmatyckimi.⁸⁷ Księgę tę wydała również oficyna bazyliąska w Poczajowie.⁸⁸

Do tej samej grupy ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich zaliczamy także ustaw cerkownyj. Pod tą nazwą kryje się dwa rodzaje tekstów przeznaczonych dla Kościoła wschodniego. Jednym jest księga liturgiczna zawierająca normy i ustalenie rubrycystyczne, dotyczące zmiennych części Służby Bożej jako liturgii mszalnej i jako liturgii godzin oraz zawierająca normy dotyczące ceremonii związanych z tymi zmiennymi częściami. Dyrektywy w nim podane odnoszą się do tekstów liturgicznych zawartych w oktoichu, obu triodach, minei, czasosłowie, służebniku i psalterzu. Dzięki swoistym uzupełnieniom stanowią wyłączną własność liturgii bizantyńsko-słowiańskiej.

W przypadku, gdy ustaw cerkownyj wydawany jest jako kalendarz liturgiczny z corocznym dyrektorium rubrycystycznym, nie posiada charakteru książki liturgicznej.⁸⁹

W dorobku wydawniczym słowiańskiego drukarstwa liturgicznego w Rzeczypospolitej szlacheckiej na Ziemiach Ruskich znane są nam dwie edycje ustawy. Są dziełem bazyliąskiej drukarni w Poczajowie.⁹⁰ Z opisów bibliograficznych trudno jest zdecydować, z którego rodzaju tekstem mamy do czynienia, wobec tego odnotujemy tylko fakt ich wydania.

Ostatnią grupę ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich reprezentują: ewangeliarz i czynownik. Ewangeliarz zawiera teksty czterech Ewangelii, a jego odpowiednikiem w liturgii rzymskiej jest księga posiadająca taką samą nazwę. Odmienne jest jednak ich przeznaczenie. W liturgii wschodniej używa się go tak w liturgii mszalnej, jak i liturgii godzin oraz przy administrowaniu sakramentów i sakramentaliów. Jest najstarsza księgą liturgiczną bizantyńsko-słowiańską. Tłoczona była przez oficynę Stauropigii lwowskiej⁹¹, która zapewne w pełni zaspokajała potrzeby duchowieństwa prawosławnego i unickiego. Nie istniał tutaj w zasadzie problem konfesyjności, ponieważ księga ta bez dołączonego kalendarza liturgicznego, który mógł być drukowany oddzielnie, nosi nie tylko charakter ponadwyznaniowy, ale nawet ponadkościelny. Dwie pozastauropigialne edycje są dziełem Michała Śloski oraz klasztornej drukarni w Czernihowie.⁹²

Nie spotykamy natomiast wydań czynownika — księgi zawierającej porządek Służby Bożej jako liturgii mszalnej, liturgii godzin oraz porządek udzielania świę-

druków cerkiewnych oraz nie zakładanie nowej oficyny. Po przystąpieniu do unii uznał, że poprzednie umowy go nie obowiązują.

⁸⁶ I. nr 126, 128.

⁸⁷ I. Ohijenko, *Istorijska ukrainskoho drukarstwa*, t. 1, Lwów 1925, s. 115.

⁸⁸ P.-M. nr 839, 840, 915, 1067, 1100.

⁸⁹ O. Narbutt, *op. cit.*, s. 64.

⁹⁰ P.-M. nr 843, 864.

⁹¹ *Ewangeliarz*, Lwów, Druk. Stauropigialna, 1636, 1639, 1644, 1670, 1683, 1690, 1704, 1722, 1736, 1743; M. 15, 24, 34, 46, 65, 83, 94 I. nr 31, 74.

⁹² *Ewangeliarz*, Lwów, M. Śloska, 1665. M. nr 166. Toż. Czernihów, Troicko-Illiński monastyr, 1717. M. nr 689.

ceń niższych i wyższych (prócz biskupich) i wykonywania innych czynności pontyfikalnych oraz poświęceń zarezerwowanych biskupowi. Należy do grupy ksiąg stanowiących wyłączną własność liturgii wschodniej. Stało się to możliwe dzięki własnej redakcji dokonanej w Nowogrodzie i Moskwie, która polegała na odpowiednim doborze tekstów wybranych z greckiego euchologionu. Wydaje się, iż potrzeby w tym zakresie zaspokajały drukarnie działające na terytorium Rosji. Czynniki unickie w odniesieniu do moskiewskich redakcji są nietypowe i niekompletne. Znany jest nam tylko jeden, wydany w Supraślu w 1793 r.⁹³

URZĘDOWE DRUKI KOŚCIELNE

W Kościele wschodnim pewne znaczenie jako centralny kolegialny organ jego władzy miały, obok metropolity, synody metropolii. Znaczniejszą rolę zaczęły odgrywać w momencie, kiedy zarysowały się plany unii. Kościół prawosławny, dążący w tym okresie do głębokiej reformy, widział w nich szansę odnowy. Erę dynamicznego ruchu synodalnego zapoczątkował patriarcha Jeremiasz, zwołując w 1589 r. synod, na którym polecił biskupom, aby zbierać się na synody co roku i jako stałe miejsce obrad wyznaczono Brześć Litewski. W latach 90. XVI w. odbyło się pięć synodów⁹⁴, przy czym na ostatnim w 1596 r. ogłoszono unię. Uchwały żadnego z nich nie ukazały się drukiem

Po wskrzeszeniu w 1620 r. hierarchii prawosławnej, chcąc doprowadzić do pojednania obu konfesji, a w rezultacie doprowadzić do nowej unii, zamierzano zwołać wspólne synody. Jedną z takich prób był zwołany przez króla wspólny synod unicko-prawosławny na 6 września 1626 r. do Kobrynia. Z uwagi na to, że prawosławni nie przybyli, przekształcił się w zgromadzenie unickie. Jego uchwały opublikowano drukiem dopiero w 1753 r. w bazylikańskiej oficynie w Poczajowie.⁹⁵ Kolejne tego typu zjazdy nie otrzymały aprobaty papieskiej i nie uznano ich za formalne synody. Ostatnim przed rozbiorem synodem był Synod Zamojski w 1720 r., który dla Kościoła unickiego miał niemal takie znaczenie jak sobór trydencki dla katolickiego. Jego uchwały opublikowano najpierw w 1724 r. w Rzymie, a następnie w 1774 r. przedrukowano we Lwowie.⁹⁶

Kościół prawosławny odbył jeszcze kilka synodów w XVII w. (1621, 1627, 1628, 1629, 1640)⁹⁷. Drukiem ukazały się tylko statuty z 1628 r.⁹⁸ Są dziełem oficyny krzemienieckiego monasteru Trzech Króli.

Można zatem uznać przywilej drukarski za ważne narzędzie w ręku Kościołów wschodnich w dziele reformy i ujednoczenia liturgii. Proces ten bardzo wyraźnie zaznaczył się również w dziejach Kościoła katolickiego. Książka liturgiczna jest bowiem tego typu wydawnictwem, które musi być zgodne z wolą Kościoła, a tekst

⁹³ P.-M. s. 205, nr 672.

⁹⁴ L. Bienkowski, *op. cit.*, s. 793.

⁹⁵ E. XXX, 165.

⁹⁶ E. XXX, 166.

⁹⁷ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 476–477, 485–492.

⁹⁸ E. XXX, 165.

liturgiczny jest tekstem kanonicznym. Ta jego cecha leży u źródeł przywileju, który ją realizuje. Jest to bardziej zauważalne w Kościele unickim. Tam dokument ten pojawia się wraz z latynizacją tego Kościoła, a w konsekwencji z przejmowaniem warunków, w jakich działał Kościół zachodni. Do tej pory nie spotykamy w Kościołach wschodnich w Polsce cenzury, nie ma w nim wykształconych takich instytucjonalnych form jej sprawowania, jakie mają miejsce w Kościele obrządku łacińskiego. Wydaje się, iż przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w znacznym udziale świeckich w życiu tego Kościoła. Poza tym brakowało w nim takich działań, o takim natężeniu, jakie miały miejsce w Kościele katolickim. Spotykamy je dopiero w reformach Piotra Mohiły oraz Nikona, a ich efektem są podejmowane przez nich działania cenzorskie w stosunku do opracowywanych przez siebie służebników. Wraz z zaistnieniem konfesyjnego charakteru ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich, wraz z przystąpieniem unitów do reformy i ujednoczenia liturgii grekokatolickiej — działań inspirowanych przez Stolicę Apostolską — pojawia się coraz większa ilość przywilejów drukarskich, nadawanych wbrew wcześniejszym prawom Stauropigii lwowskiej. Wszystkie wystawiane były za wiedzą władz kościelnych (unickich i katolickich), z ich też inicjatywy dokumenty takie wystawiał król.

Obok funkcji cenzorskiej przywilej drukarski pełnił ważną rolę w procesie odnowy, reformy i obrony prawosławia przed unitami. Pierwsze tego typu dokumenty od najwyższych zwierzchników Kościoła wschodniego otrzymało bractwo cerkiewne we Lwowie. Mając status stauropigii oraz szerokie uprawnienia wydawnicze, zobowiązane było tak rozwijać swoją działalność typograficzno-wydawniczą, aby była zgodna z zaleceniami władzy zwierzchniej. Bractwo cerkiewne przez długi okres czasu, bo do r. 1708 było ostoją prawosławia na Ziemiach Ruskich. Jego drukarnia dzielnie je wspierała przed wpływami unii, broniąc się przed utratą monopolu na druk książek w języku ruskim, co groziło jej ze strony oficyn działających na potrzeby wyznania grekokatolickiego. Nie rościła zarazem w tym względzie pretensji do tego typu działalności prowadzonej przez prawosławną oficynę Ławry Pieczerskiej w Kijowie.

Przywilej służył nie tylko Kościołowi, ale również drukarzowi. Mimo, iż druk wydawnictw kościelnych był kosztowny, to jednak w rezultacie przynosił znaczne korzyści, bowiem książki te miały zawsze zapewniony zbyt.

KSIĄŻKI NAUKOWE WYDAWANE W PRENUMERACIE W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1800–1863

WSTĘP

Prenumerata, która jest jedną z form rozprowadzania czasopism i książek, wprowadzona w Polsce w połowie XVIII w., z powodzeniem była stosowana w wieku następnym. W ten sposób chętnie wydawano publikacje naukowe i popularne, gdyż wspomniana forma sprzedaży zapewniała stosunkowo bezpieczny zbyty wydrukowanych egzemplarzy.

Celem niniejszego artykułu jest rozróżnienie typów piśmiennictwa ogólnie określanego jako naukowe oraz charakterystyka uwzględnionych książek. Badania te, z uwagi na różnorodność interesującego nas piśmiennictwa, zarówno pod względem treści, jak i sposobu opracowania, posiadają charakter porządkujący. Jednocześnie okazują się one przydatne w badaniach nad grupami czytelników zainteresowanych wybranymi grupami piśmiennictwa.

Prowadzone dociekania należy niewątpliwie rozpocząć od próby określenia pojęcia literatury naukowej, co wobec zmienności wspomnianego pojęcia oraz zmienności samego pojęcia nauki, wydaje się nie do końca możliwe. W tej sytuacji przydatne okazuje się, wobec potrzeby pewnej klasyfikacji, zastosowanie kryterium funkcjonalności¹. Funkcję poszczególnych publikacji określamy na podstawie ustalenia celów założonych przez autora oraz określenie rodzaju potrzeb realizowanych przez dane dzieło². Ważnym czynnikiem jest też adresat publikacji, determinujący powyższe elementy i tym samym odgrywający istotną rolę w kreowaniu danego przekazu.

Analiza wymienionych elementów w odniesieniu do piśmiennictwa pierwszej połowy XIX w. pozwala na wyróżnienie kilku typów publikacji. Najliczniejszą grupę stanowią książki naukowe i popularnonaukowe, przy czym dodanie tej drugiej kategorii wynika z nie dość ostrego podziału omawianego piśmiennictwa, widocznego zarówno w rodzaju przekazywanych treści, jak i w sposobie opracowania wybranych książek. Wykłady naukowe przeplatały się często z elementami popularnymi,

¹ S. Amsterdamski, *Między doświadczeniem a metafizyką. Z filozoficznych zagadnień rozwoju nauki*, Warszawa 1973, s. 66.

² L. Marszałek, *Edytorstwo publikacji naukowych*, Warszawa 1986, s. 136.

zgodnie z intencjami wielu twórców, dążących do przekazania określonych wiadomości szerszym kręgom odbiorców³. Pojęcie popularyzacji i przekazu popularnonaukowego nie było jeszcze jednoznaczne w pierwszej połowie XIX w. Rysujące się w latach 1831–1863 pewne tendencje rozdzielenia piśmiennictwa naukowego i popularnego jako odrębnych kategorii, nie upoważniają nas do przenoszenia wniosków na zjawiska przypadające na początek stulecia. Książka popularnonaukowa staje się odrębnym typem piśmiennictwa w drugiej połowie XIX w.⁴ Z uwagi na specyficzne przeznaczenie wyróżniamy w wydzielonym zbiorze: podręczniki akademickie (wykłady), syntezy poszczególnych dyscyplin, opracowania monograficzne, wydawnictwa źródłowe, pisma zebrane, encyklopedie, dykjonarze i słowniki języków obcych. Decydująca rola treści książki w sytuacji wyboru czytelniczego⁵ skłania jednak do wyeksponowania tematyki jako istotnej dystynkcji zebranego piśmiennictwa. W tej sytuacji, poza działem ogólnym, wyraźnie rysuje się cezura pomiędzy publikacjami o tematyce matematyczno-przyrodniczej i humanistyczno-społecznej. Ten ogólniejszy podział ma również uzasadnienie w zmienności zakresu poszczególnych dyscyplin i ich nierównomiernym stopniu rozwoju w pierwszej połowie XIX w.

Drugi rozległy dział stanowi piśmiennictwo fachowe, także zróżnicowane pod względem poziomu opracowania i zakresu tematycznego. Wyróżniamy tu opracowania o charakterze syntetycznym, podręcznikowym oraz prace monograficzne. Z uwagi na decydujący charakter zawartości treściowej, determinującej kręgi potencjalnych odbiorców, rozróżniamy piśmiennictwo medyczne i farmaceutyczne, książki o gospodarstwie wiejskim oraz opracowania z dziedziny techniki.

Kolejną grupę, wydzieloną z uwagi na cel i adresata, tworzą książki popularnonaukowe przeznaczone dla dzieci i młodzieży oraz kobiet. Niewielka ilość tego typu publikacji, głównie z lat 1831–1863, nie pozwala na przeprowadzenie wewnętrznych klasyfikacji poza wyróżnieniem opracowań ogólnych i monograficznych poszczególnych nauk.

W prowadzonych rozważaniach uwzględniamy także podręczniki szkolne i poradniki, chociaż ich przynależność do naukowego piśmiennictwa jest dyskusyjna⁶. Z uwagi jednak na ich przeznaczenie, co dotyczy głównie podręczników dla stopnia średniego, a także sposób opracowania, wchodzący w arkana nauki „wyższej” zostały one wydzielone jako odrębna grupa. Natomiast spośród poradników wydanych w drodze subskrypcji uwzględniono oparte na osiągnięciach konkretnych dyscyplin i propagujące określone treści naukowe.

³ Zwraca uwagę na ten fakt także J. Maternicki analizując XIX-wieczne piśmiennictwo historyczne. J. Maternicki, *Miejsce książki naukowej w kulturze historycznej społeczeństwa polskiego w XIX w.*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 23:1979, nr 3, s. 91–114. Idem, *Zagajenie dyskusji o różnych postaciach pisarstwa historycznego. Historyka*, t. 2, Warszawa 1969, s. 111–119.

⁴ L. Zasztoft, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989, s. 23–34.

⁵ J. Kostecki, *Uwagi o przedmiocie badań historii czytelnictwa*, w: *Publiczność literacka*, pod red. S. Żółkiewskiego i M. Hopfinger, Wrocław 1982, s. 181.

⁶ L. Marszałek, *op. cit.*, s. 143.

KSIĄŻKI NAUKOWE I POPULARNONAUKOWE

KSIĄŻKI O TEMATYCE MATEMATYCZNO-PRZYRODNICZEJ

Prace o tematyce matematyczno-przyrodniczej nie tworzą zbyt rozległego działu, zarówno ze względu na niepełną reprezentatywność przynależnych dyscyplin jak i samego stanu ilościowego (tab. 1).

Tab. 1 Podział treściowy prenumerowanych książek wydanych w latach 1800–1963

Rodzaj pismnictwa	Liczba		
	W latach 1800–31	W latach 1831–63	W latach 1800–1863
Fizyka	—	2	2
Astronomia	—	2	2
Chemia	—	5	5
Przyroda	4	10	14
Geografia i geol.	3	16	19
Filozofia	—	1	—
Teologia	2	7	8
Historia	8	61	69
Hist. sztuki	—	5	5
Hist. literatury	2	5	7
Estetyka	3	2	5
Językoznawstwo	2	2	4
Etnografia	—	2	2
Orientalistyka	—	1	1
Prawo	7	7	14
Ekonomia	4	4	8
Pedagogika	1	2	3
Ogólne i wielotem.	3	13	16
Słowniki	1	6	7
Medycyna	12	7	19
Farmacja	—	8	8
Rolnictwo	6	22	28
Leśnictwo	1	6	7
Weterynaria	1	1	2
Techniczne	8	21	29
P. dla młodzieży	—	18	18
Poradniki	1	4	5
Podręczniki	3	4	7
Razem	72	244	316

Astronomia

Astronomii poświęcone zostały dwie prace: Józefa Sapalskiego *O kometach* i Juliana Bayera: *Astronomia popularna*. Obydwa te dzieła wydane w Warszawie w połowie wieku nie stanowiły rozpraw szczególnie oryginalnych. Pierwsza z nich, obejmująca historię astronomii, z uwzględnieniem poglądów starożytnych, w części następnej przedstawiała teorie biegu ciał kosmicznych zaczerpnięte z wcześniejszych prac Józefa Żochowskiego i Jana Śniadeckiego. Natomiast poszytowo wydana *Astronomia* zawierała jedynie elementarny wykład tej nauki, przy czym trzeba

zwrócić uwagę na pozanaukowy, ale ważny kulturowo, cel przyświecający wydaniu książki. Otóż dwieście egzemplarzy przeznaczono na restaurację kościołów XX Bernardynów i PP. Wizytek w Lublinie⁷. Część problematyki astronomicznej znalazła swoje miejsce w przekładzie *Kosmosu* Aleksandra Humboldta. Z uwagi jednak na dominujące w tym dziele zagadnienia fizyki kuli ziemskiej zostanie ono omówione w części piśmiennictwa geograficznego.

Fizyka

W okresie międzypowstaniowym z zakresu fizyki ogłoszono prenumeratę na dwie prace, wydane następnie w drukarniach warszawskich. Wykład Adolphe Ganota, podający początki fizyki doświadczalnej, przełożony głównie dla potrzeb słuchaczy Akademii Medyko-Chirurgicznej, przydatny był również w późniejszej Szkole Głównej⁸.

Rozprawa Józefa Żochowskiego *Fizyka* zawierała już wcześniej ogłaszane artykuły w pismach periodycznych. Ich zebranie miało podać najnowsze wiadomości z tej dziedziny, „[...] aby na koniec zrobić wyobrażenie o tej nauce”⁹. Faktycznie autor koncentrował się na podaniu reguł fizyki doświadczalnej, statystyki, mechaniki oraz uwzględniał inne zjawiska fizyczne, takie jak oświetlenie i elektromagnetyzm. Znajdujemy tu ślady dziwacznej teorii Żochowskiego, związanej z koncepcją ufilozoficznienia fizyki i kreowania świata jako systemu elektromagnetycznego

Botanika i zoologia

Funkcjonujące w połowie XIX w. pojęcie historii naturalnej¹⁰ obejmowało botanikę, zoologię i mineralogię, która w połowie wieku, w miarę emancypacji nauk geograficznych, stała się domeną geologii. W Polsce, w związku z niemożliwością rozwoju badań szczegółowych (gł. eksperymentalnych), częściej koncentrowano się na opisach fauny lub flory poszczególnych obszarów, jakkolwiek Warszawa i w dużej mierze Wilno i Krzemieniec, były ośrodkami stwarzającymi stosunkowo dobre warunki badań przyrodniczych. Dotyczyło to jednak okresu funkcjonowania uniwersytetów. W prenumeracie wydano 14 prac przyrodniczych, przy czym część stanowiły przekłady przede wszystkim z literatury francuskiej, dokonane przez znanych polskich naturalistów, m.in. Antoniego Wagę i Szymona Pisulewskiego.

W okresie przedpowstaniowym ukazało się kilka prac, ale brak wśród nich systematycznego ujęcia historii naturalnej. Botanikę reprezentuje jedynie uzupełnienie XVIII-wiecznego dykjonarza roślin Kluka, pozostałe dotyczyły zoologii. Obszerna *Zoologia* Feliksa Jarockiego — profesora UW — obejmowała całościowy wykład fauny według najnowszych badań. W 1828 r. ukazał się przekład traktatu o zachowaniu zwierząt, zgodnie z wykładem dawanym przez profesora historii natural-

⁷ „Kurier Warszawski”, 27 III 1861, nr 81, s. 382.

⁸ *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, Wrocław 1977, t. 3, pod red. J. Michalskiego, s. 466–467.

⁹ J. Żochowski, *Fizyka*, t. 1, Warszawa 1841, *Wstęp*.

¹⁰ *Historia nauki polskiej*..., s. 482–500; Z. Fedorian, *Zarys historii zoologii w Polsce do 1860 r.*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, seria B, z. 10:1966, s. 9–43; W. Sławiński, *Dzieje botaniki w Polsce w latach 1795–1860*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, z. 10: 1966, s. 97–103.

nej Jules'a Vireya. Sama rozprawa była wysoko oceniana przez Antoniego Waga, późniejszego tłumacza drugiego wydania¹¹. Lata popowstaniowe przyniosły wzrost ogłaszanych prenumerat na literaturę przyrodniczą. Mamy tu dwa wydania historii naturalnej wraz z wykładem stychiologii i mineralogii — nauk szczegółowych autorstwa prof. Wojciecha Jastrzębowskiego. Pozostałe prace monograficzne poświęcone były botanice, fizjologii roślin i elementami anatomii i systematyką oraz zoologii. Odrębną tematykę reprezentowały rozprawy Jules'a Vireya *Historia naturalna rodu ludzkiego* poświęcone biologii człowieka. Były to rozważania nad naturą istoty ludzkiej, nie tylko w aspekcie biologicznym, ale i terapeutycznym oraz rozsiadleniem ras ludzkich; obyczajowym i duchowym. Podobnie ujmuje problematykę rozprawa tego samego uczonego o kobiecie, której przedmiotem zainteresowania — obok wspomnianych aspektów — była moralność, a nawet literatura. Virey, znany również w środowisku medycznym, starał się dać opis całokształtu złożonych zjawisk ludzkich.

Chemia

Wśród prac z zakresu chemii, poza ogólnym wstępem w tajniki tej nauki — Józefa Bełzy, przeważały rozprawy z zakresu chemii organicznej. W dwóch przypadkach były to przekłady traktatów Justusa Liebiga, którego teoria stanowiła w pierwszej połowie XIX stulecia dużą innowację¹². Nic więc dziwnego, że w Warszawie, w przeciągu dwóch lat, ukazały się powtórne tłumaczenia jego chemii organicznej — Jana Pankiewicza i Seweryna Zdziłowieckiego. Ten ostatni dał się poznać jako szczególnie propagator idei Liebiga, działając w środowisku skupionym wokół Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego na Marymoncie. Zainteresowania rolnicze tego środowiska rzutowały w dużej mierze na zakres zainteresowań polskich chemików. Zgodnie ze stawianymi celami dążyli oni przede wszystkim do praktycznego zastosowania nowych teorii w gospodarstwie wiejskim, co widoczne jest w uzupełnianiu prac chemicznych o części związane z jej zasadami, przystosowanymi do potrzeb rolnictwa. Podobnie teoria Liebiga wzbudzała duże zainteresowania z uwagi na jej ściśle powiązanie z nową techniką uprawy gleby.

Geologia

Geologia (będąca jako mineralogia związana z historią naturalną), w późniejszym okresie, tj. od połowy wieku, weszła w zakres zainteresowań geografii, obok geografii fizycznej, ekonomicznej (ówczesnie statystyka) i kartografii. Natomiast poza obszarem jej zainteresowań znalazła się geodezja związana z naukami technicznymi¹³. Wśród rozpraw podejmujących tematykę geologiczną i ściśle z nią

¹¹ I. J. Virey, *Historia obyczajów i instynktu zwierząt*, tłum. A. Kościński, t. 2, Warszawa 1828; rec. A. Wagi, „Pamiętnik Umiejtności Czystych i Stosowanych”, t. 2:1829, z. 1, s. 71–83.

¹² *Historia nauki polskiej...*, s. 477.

¹³ Z. Tkaczewska-Białkowska, *O znaczeniu geodezji w Uniwersytecie Jagiellońskim do 1833 r. ze szczególnym uwzględnieniem okresu Księstwa Warszawskiego i Rzeczypospolitej Krakowskiej*, w: *Studia z dziejów geografii, kartografii*, pod red. J. Babicza, Wrocław 1973, s. 191–201; J. Tokarski, *Nauki mineralogiczne w Polsce*, Kraków 1948, s. 12 i in.; K. Maślankiewicz, *Z dziejów nauk mineralogiczno-geologicznych do roku 1914*, w: *Polscy badacze przyrody*, Warszawa 1959, s. 34–44.

związaną geografią fizyczną, na uwagę zasługuje przekład dzieła Aleksandra Humboldta. Tom I, przełożony przez Jana Barańskiego i Ludwika Zejsznera, zajmuje się opisem budowy kuli ziemskiej, formułując przy tym cele badawcze kształtującej się nowoczesnej geografii fizycznej, stanowiąc tym samym ważny etap w rozwoju tej dyscypliny¹⁴. Wśród polskich publikacji duże znaczenie posiadała *Mineralogia* Zejsznera, podająca systematykę minerałów według najnowszych zasad uwzględniających strukturę i skład chemiczny kamieni. Praca ta uwzględniała również występowanie minerałów na ziemiach polskich. Poprzedzała ją zarówno czasowo, jak i pod względem koncepcji, rozprawa Wojciecha Jastrzębowskiego, traktująca mineralogię jako część historii naturalnej. Wersją o wyraźnie uproszczonym charakterze były *Dziwy świata pierwotnego*, uwzględniające dzieje powstania systemu planetarnego i kuli ziemskiej oraz opis fauny i flory, dzieje zmian i formowanie się skorupy ziemskiej.

Nieliczne prace zajmowały się zagadnieniami meteorologicznymi pogody (np. W. Jastrzębowski *Przepowiednie*). Niewielki traktacik Pawła Czychaczewa poświęcony był klimatowi i meteorologicznym oraz przyrodniczym zjawiskom zaobserwowanym w górach Altaju Wschodniego. Zainteresowanie tą tematyką było nikłe, również w środowisku naukowym, skoro, jak należy przypuszczać, praca ta ukazała się dzięki protekcji Iwana hr. Paskiewicza i gen. Eliasza Schenchine.

Geografia

Tylko ze względów formalnych nauka ta znalazła się w dziale nauk matematyczno-przyrodniczych. Stanowiąc wraz z geologią rozległy dział nauki o ziemi, geografia łączyła się także z naukami społecznymi. Wspomniany nurt badań geograficznych wiązał się z poznawaniem zjawisk ludzkich i ich rozprzestrzenianiem. Pozostawały te badania w sferze silnego oddziaływania ekonomii i statystyki. Wśród prenumerowanych opracowań geograficzno-statystycznych dzieła dotyczyły ziem Królestwa Polskiego i świata.

Wśród tych prac, poza powszechnie znanym opracowaniem Franciszka Rodeckiego *Obraz geograficzno-statystyczny*, na uwagę zasługuje *Rys statystyki porównawczej* Felicjana Kozłowskiego, aczkolwiek nie była to w rzeczywistości rozprawa oryginalna. Autor oparł ją na znanych mu pracach francuskich i niemieckich. Tak więc jej rola wynikała raczej z wypełnienia luki w polskim piśmiennictwie i przyswojenia zasad geografii ekonomicznej emancypującej się spod wpływu statystyki, niż oryginalnych przemyśleń¹⁵. Popularne kompilacje *Obrazy świata* dostarczały informacji o kontynentach i krajach według przyjętego schematu opisującego położenie geograficzne, podział i system polityczny, warunki naturalne, ludność, przemysł i historię. Przeznaczano je „[...] dla użyteczności światłej publiczności”, dla tych, „[...] którzy poza obrębem elementarności zechcą oswajać się ze stanem narodów”¹⁶. Zapew-

¹⁴ M. Fleszer, *Zarys historii geografii ekonomicznej w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 1962, s. 51.

¹⁵ Id., *Studia z dziejów geografii ekonomicznej w Polsce od połowy XVIII wieku do r. 1848*, Warszawa 1956, s. 80–84; *Studia z dziejów geografii i kartografii*, pod red. J. Babicza, Wrocław 1973, s. 80–95.

¹⁶ T. Dziekoński, *Obraz świata pod względem geografii, statystyki i historii wszystkich krajów*, t. 1, Warszawa 1843, s. nlb.

nie duże zapotrzebowanie skłoniło Pawła Leśniewskiego do przygotowania drugiego wydania w stosunkowo krótkim czasie.

Poza wspomnianymi opracowaniami ogłaszano subskrypcje na atrakcyjne dla czytelników wspomnienia z podróży, opisujące szlaki autentycznych wędrówek, obserwacje warunków naturalnych, a przede wszystkim obyczajów i mieszkańców. Przyjęta forma stylistyczna, zbliżona do beletrystyki, umożliwiała czytelnikom znalezienie „nauki i rozrywki zarazem”¹⁷. Wydawnictwa te, wzorowane często na analogicznych wydawnictwach angielskich, francuskich i niemieckich, w przeważającej części zostały wydane po 1831 r., a ich uatrakcyjnieniu sprzyjały nowe możliwości techniczne lub popularyzacja dawniejszych, głównie w zakresie ilustracji.

KSIAŻKI O TEMATYCE HUMANISTYCZNO-SPOŁECZNEJ

Historia

Najobszerniejszy dział książek historycznych obejmuje syntezę całości historii powszechnej bądź poszczególnych państw, opracowania monograficzne wybranych problemów lub miast i prace biograficzno-historyczne.

Z zakresu historii powszechnej ukazywały się przede wszystkim przekłady dzieł historyków niemieckich, francuskich i rosyjskich, zaś polskich autorów wydano sześć prac. Ciekawe ujęcie prezentowała rozprawa z historiografii niemieckiej profesora Arnolda Heerena *Rys systematów*, ukazująca dzieje państw europejskich w XVI–XVII wieku z uwzględnieniem historii nowo powstałych kolonii. Autor, poza formalnym podziałem chronologicznym, starał się wydobyć istniejące relacje pomiędzy grupami państw z uwzględnieniem dziejów gospodarczych i kulturalnych¹⁸. Bardziej tradycyjne ujęcie przyjął Jan Kaydanow w *Rysie historii powszechnej*, przyjmując jednocześnie konwencję nieco popularną. Z historiografii rosyjskiej przełożona została obszerna praca Michała Karamzina, zawierająca wykład dziejów Rusi i Rosji z uwzględnieniem oficjalnej interpretacji¹⁹. Pewnym walorem mogło być uzupełnienie opracowania o wybór tekstów źródłowych. Niezależnie od późniejszych opinii, Karamzin zaliczany był do rzędu wybitnych historyków rosyjskich. W Polsce przekład ten przeznaczono dla nauczycieli jako opracowanie uzupełniające²⁰.

Z okresu międzypowstaniowego pochodziły przekłady prac Karla Rottecka *Obraz historii powszechnej*, reprezentującego w niemieckiej historiografii kierunek liberalny, nawiązujący do nurtu oświeceniowego²¹. Dawały one systematyczny wykład dziejów od czasów najdawniejszych do współczesności.

¹⁷ Np. M. Dembiński (red.), *Wybór najciekawszych i najnowszych podróży*, t. 1, Warszawa 1830, Wstęp.

¹⁸ O ekonomicznych zainteresowaniach tego historyka pisze M. Serejski, *Zarys historii historiografii polskiej*, cz. 1, Łódź 1954, s. 24.

¹⁹ Praca ta powstała na zlecenie władz. J. Serczyk, *Nowożytna historiografia europejska*, cz. 2, Toruń 1975, s. 66–68.

²⁰ W. Górczyński, *Historia Polski w szkołach średnich*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 29:1985, nr 5–6, s. 77.

²¹ M. Serejski, *op. cit.*, s. 23–24.

Z historiografii francuskiej w przekładzie polskim ukazała się praca Francois'a Guizota *Dzieje cywilizacji*, związanej z nurtem liberalnym²². Rozprawa francuskiego historyka przedstawiała dzieje powszechne od upadku cesarstwa rzymskiego, z wyeksponowaniem roli plemion germańskich w późniejszych przemianach cywilizacyjnych i wprowadzaniu nowego porządku społecznego. Jules Michelet — jeden z luminarzy historii francuskiej, występuje tu jako autor historii nowożytnej, koncentrującej się na opisie panowania kolejnych władców i historii politycznej, co wiązało się z podręcznikowym charakterem pracy przeznaczony pierwotnie do wykładów dziejów nowożytnych w Kolegiach Królewskich i Szkołach we Francji. Inny z francuskich historyków Augustin Thierry w *Historii zdobycia Anglii* sięgał do początków związków z Anglią, natomiast Adolf Thers przedstawił wydarzenia, które miały miejsce po 1789 r., głównie w aspekcie zachodzących zmian politycznych.

Wśród polskich prób stworzenia oryginalnej syntezy dziejów powszechnych, próbował wydać w prenumeracie swoje przemyślenia Ludwik Janowski. Realizacji doczekał się jednak tylko tom I, stanowiący metodologiczne rozważania dotyczące periodyzacji pomocniczych umiejętności do historii przygotowujących, stawiając tym samym autora w rzędzie kontynuatorów Lelewela²³.

Wśród syntez historii poszczególnych państw znajduje się opracowanie dziejów Węgier Jan Boldenyi, uwzględniające aspekt polityczny, w nieco mniejszym stopniu kulturę i literaturę, ale nie zabrakło też miejsca dla „madziarskich” starożytności (gl. w cz. 2). Zdecydowanie popularyzatorski i zarazem kompilacyjny charakter miały wydawnictwa stanowiące *Bibliotekę Historyczną* opracowaną przez Tomasza Dziekońskiego, z zamiarem ukazania ogólnego rysu dla tych czytelników, „[...] którzy albo sposobności, albo chwil wolnych dość nie mają by w obfitych czerpać źródłach”²⁴. Zbliżone w sposobie ujęcia, chociaż dotyczące innej epoki, były *Podróże po starożytnym świecie* Wężyka. Pozostałe książki dotyczące historii powszechnej koncentrowały się bądź na wybranych fragmentach dziejów lub działalności poszczególnych postaci np. Napoleona, jego marszałków, utrzymane w konwencji biografii, nie bez wpływu nurtu panegirycznego w przypadku postaci Aleksandra I.

Druga część opracowań historycznych wiązała się z dziejami narodu i państwa polskiego. Włączono tu także rozprawy tkwiące w nurcie badań starożytnych z uwagi na przedmiot ich rozważań. Uwzględniane piśmiennictwo i w tym przypadku dotyczyło zabytków kultury materialnej, nie zaś wykopalisk, co jest przedmiotem zainteresowań dzisiejszej archeologii²⁵.

²² J. Serczyk, *op. cit.*, cz. 2, s. 35.

²³ M. Wierzbicka, *Początki syntezy historycznej w Polsce*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 18:1973, s. 102–103; M. Serejski, *O problemie syntez dziejowych w Polsce porozbiorowej (na marginesie monografii Marii Wierzbickiej)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, r. 20:1975, nr 3–4, s. 557–561.

²⁴ W. Wężyk, *Podróże po starożytnym świecie...*, cz. 1, Wstęp.

²⁵ Zakres pojęcia „starożytności krajowe” odnosił się do zabytków pradziejowych, obejmował zarówno wykopaliska jak i pomniki nieruchome, zabytki historyczne także z okresu staropolskiego (dzisiaj zabytki kultury materialnej), z drukami włącznie. A. Abramowicz, *Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*, Warszawa 1967, s. 51.

Z zakresu historii Polski ogłaszano kilkakrotnie subskrypcję na syntezę poszczególnych epok, brak natomiast próby podjęcia obrazowania całości losów Polski²⁶. Wspomniane syntezы wybranego fragmentu dziejów rozpoczynał Julian Ursyn Niemcewicz wraz z koncepcją opracowania całokształtu dziejów Polski, zainicjowanej przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w 1807 r. i ponownie w 1809 r. W tym też roku pojawił się *Prospekt Historii Narodu Polskiego*²⁷, zapowiadający opracowanie dziejów z uwzględnieniem stosunków społecznych i gospodarczych. Powolna realizacja rozległych zamierzeń zaowocowała dopiero w 1819 roku, wraz z pojawieniem się *Dziejów panowania Zygmunta III*. Pomimo wcześniejszych zapowiedzi praca ta koncentrowała się przede wszystkim na osobie monarchy, nie odznaczała się przy tym nowatorstwem koncepcji i metod²⁸, zachęcając czytelników poprzez umieszczanie licznych ciekawostek jak i szeroką akcją reklamową. Wśród opracowań monograficznych znajduje się praca poświęcona roli Zaporozża i jego historii Michała Gliszczyńskiego²⁹.

W zebranych materiale silnie rysuje się nurt biograficzny, wiążący się często z ideą popularyzacji i pietyzacji polskiej przeszłości narodowej, w tym przypadku pozytywnych postaci z przeszłości. Były to opracowania w formie zbioru biografii (np. wybitnych kobiet-Polek i sławnych postaci). Podobne zbiory życiorysów (np. arcybiskupów, hetmanów), ozdabiane portretami, ukazywały się w latach 1840–1860 z tekstem historycznym, z reguły pióra Juliana Bartoszewicza³⁰, będącego jednocześnie współtwórcą cieszącego się dużym zainteresowaniem albumu *Wizerunki Królów polskich* w podwójnej wersji. Wyraźnie poza nurtem gloryfikującym polską przeszłość znalazły się trzy kolejne wydania historii życia Iwana hr Paskiewicza, namiestnika warszawskiego, stanowiące przekład z j. francuskiego. Nie tyle walory tego dzieła, co przede wszystkim zdumiewająca liczba prenumeratorów³¹ każe zwrócić uwagę na ten traktacik zawierający elementy panegiryczne.

Kolejną grupę tworzą opracowania monograficzne historii dzielnic lub wybranych miast. Znajduje się tu *Historyczny obraz miasta Lublina* Zenona Sierpińskiego, przedstawiający początki miasta (również z uwzględnieniem wersji bajecznej) oraz problematykę historyczno-statystyczną. Podobnie pozostałe opisy kraju i miast utrzymane były w konwencji historyczno-statystycznej.

Jako szczególnie atrakcyjne pod względem wydawniczym, ukazywały się w prenumeracie albumy wybranych miast i ich okolic z tekstem historycznym, zawierające widoki „starożytnych” zabytków: zamków, kościołów z XIV–XVI wieku, przy

²⁶ W 1864 r. wyszło L. Rogalskiego, *Dzieje Polski opowiedziane w krótkości podług najnowszych dzieł*, Warszawa 1864, O prenumeracie pisano już w 1863.

²⁷ „Pamiętnik Warszawski” 1809, t. 3, nr 9, 15 XI.

²⁸ M. Serejski, *Warunki i ogólny kierunek rozwoju nauki historycznej w Polsce (1795–1900)*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria A, z. 9:1966, s. 132. Podobnie ocenia B. Bronkowski, H. Winnicka; *op. cit.*, s. 29; A. F. Grabski, *Koncepcja dziejów Polski Juliana Ursyna Niemcewicza*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 17:1973, nr 1, s. 77.

²⁹ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne 1832–1869*, Warszawa 1970, s. 135–136; J. Bardach, *O historykach warszawskich z lat 1832–1969*, (Warszawa) 1971. Odb. z „Kwartalnika Historycznego” t. 78:1971, z. 4, s. 886–898; J. Topolski, *Główne tendencje rozwojowe historiografii XIX i XX w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 90:1983, nr 4, s. 839–858.

³⁰ J. Maternicki, *op. cit.*, s. 69–88.

³¹ Wyd. I prenumerowało 1198 osób, wyd. II — 1741 osób i 347 osób wyd. III.

czym autorzy koncentrowali się na opisie danego pomnika, pomijając rozleglejsze wątki historyczne. W nurcie zainteresowań starożytnością tkwiła praca *Starożytności warszawskie* Aleksandra Wejnerta³² — konserwatora akt dawnych m. Warszawy. Poza konwencjonalnym opisem zabytków stolicy, autor zwrócił uwagę na wybrane dokumenty dotyczące przeszłości miasta, co zdaniem późniejszych historyków zapewniło jej trwały walor³³.

Małą grupę tworzyły rozprawy poświęcone naukom wspomagającym historię. Dotyczyły one numizmatyki, falerystyki i genealogii z heraldyką. Tylko jedna z nich stanowiła ważny moment w rozwoju wybranej dyscypliny (chodzi tu o pracę Kazimierza Stronczyńskiego *Pieniądze Piastów*)³⁴, w związku z zastosowaniem przez autora elementów metody naukowej. Pozostałe zaś miały wartość przede wszystkim dokumentacyjną.

Nieliczne źródła wydane w latach 1800–1963 w dwóch przypadkach dotyczyły historii Rosji i powstały w związku z funkcjonowaniem w polskiej historiografii nurtu słowianofilskiego³⁵.

Pozostałe prezentowały źródła do historii Polski zebrane przez Niemcewicza, *Kronikę Polską* Strykowskiego i zbiór starożytności Wójcickiego, aczkolwiek w niewielkim stopniu poddane zostały odpowiedniej krytyce, co miało uzasadnienie w ówczesnym poziomie edytorstwa źródeł historycznych.

Historia

Nurt badań starożytniczych, antykwarekich znalazł również swój wyraz w zainteresowaniu kulturą ludową, jej przeszłością i współczesną tradycją. W nurcie zbierackim tkwi praca Kazimierza Władysława Wójcickiego *Klechdy, starożytne podania*, zawierająca przede wszystkim zbiór tekstów dotyczących kultury ludowej, jednak bez refleksji teoretycznej. Wynikiem znacznie dojrzałych badań, wręcz o przełomowym znaczeniu, była seria pierwsza *Pieśni ludu polskiego* stanowiąca efekt wieloletnich badań Oskara Kolberga³⁶.

Historia sztuki

Podobnie jak we wspomnianych przypadkach, dzieła z zakresu historii sztuki związane były z opisem zabytków kultury polskiej. Istotną pozycję z racji zgromadzenia rozległych źródeł stanowiły *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce* Franciszka Sobieszczańskiego³⁷. Rozprawa ta eksponująca przed wszystkim aspekt antykwarek, próbowała podjąć pewną refleksję nad uwarunkowaniami społecznymi sztuki — głównie w części wstępnej, poświęcając

³² J. Maternicki, *op. cit.*, s. 107–110.

³³ A. Słomczyński, *Aleksander Wejnert 1809–1879. Historyk archiwista*, „Rocznik Warszawski”, t. 5:1954, s. 68–69.

³⁴ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983, s. 573.

³⁵ M. Serejski, *Zarys historii historiografii...*, cz. 1, s. 41, Idem, *Warunki i ogólny kierunek rozwoju...*, s. 153.

³⁶ A. Kutrzebianka, *Rozwój etnografii i etnologii w Polsce*, Kraków 1948, s. 13; R. Górski, *Oskar Kolberg. Zarys życia i działalności*, Warszawa 1974; A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Kultura ludowa i jej badacze. Mit i rzeczywistość*, Warszawa 1977, s. 20–28.

³⁷ J. Maternicki, *op. cit.*, s. 94–99.

resztę uwagi stworzeniu katalogu zabytków sztuki. Duże zainteresowanie wzbudziła wspólna praca Aleksandra Przewdzieckiego i Edwarda Rastawieckiego *Wzory sztuki średniowiecznej*³⁸. Wydana w trzech seriach: 1853–1855, 1855–1858 i ostatnia 1860–1862, przedstawiała zabytki sztuki polskiej od średniowiecza do końca osiemnastego wieku. Znakomite ryciny uzupełniał opis danego obiektu w języku polskim i francuskim.

Pozostałe dwa albumy galerii drezdeńskiej uzupełnione zostały tekstem Konstantego Pathie, koncentrującego się na ich walorach artystycznych.

Historia literatury

Widoczna od początku XIX stulecia konieczność stworzenia krytycznej historii literatury polskiej znalazła swoje odzwierciedlenie w liczbie podejmowanych inicjatyw oraz różnorodności koncepcji³⁹. Spośród subskrybowanych książek tylko jedna, Jana Sowińskiego *O uczonych Polkach*, dotyczy fragmentu dziejów polskiej literatury. „Nie widząc podobnego w języku naszym, a chcąc się przysłużyć [...], ani w Bentkowskim nie znalazłem umieszczonych wszystkich dzieł Polek”⁴⁰, autor opisał twórczość słynnych kobiet. Pozostałe prace, powstałe w latach 1831–1863, są typowymi przypadkami syntez literackich.

Poszukiwania odpowiedniej periodyzacji i sposobu kreowania dziejów literatury stanowiły istotną część *Piśmiennictwa polskiego* Wacława Aleksandra Maciejewskiego⁴¹, gdzie przyjęto w ostatecznej redakcji koncepcje „zwrótów” jako cezury wyznaczających kolejne epoki literackie. Koncepcja Maciejewskiego wyraźnie była inspirowana filozofią heglowską. Tom pierwszy omawia kolejne zwroty piśmiennictwa do ok. 1650 roku, nie ustalono jednak konkretnych cezur, gdyż autor łączył je z działalnością pisarzy „[...] kierowanych myślą postępu, od której ilekroć zbaczają powodują znowu wsteczne dążenia, czyli upadek literatury gotują”⁴². Tom drugi Maciejewski poświęcił omówieniu literatury do 1650 r., uwzględniając przy tym rozwój oświaty, nauki, języka i stylu oraz wiedzy o literaturze. Powstałych pięć działów, porządkujących piśmiennictwo według treści, nazwał „obrotami”. Uzupełnienia i dodatki znalazły miejsce w tomie trzecim. Natomiast niepowodzeniem zakończyły się plany stworzenia historii literatury do 1830 r., przed wszystkim w związku z trudnościami wydawniczymi⁴³.

Zbliżoną do opisanej koncepcji literatury zaprezentował Jan Majorkiewicz — jeden ze współpracowników *Przeglądu Naukowego*. Wyróżnił on w dziejach literatury polskiej 3 „zwroty” (tj. cezury), uwzględniając w ostatnim etapie czasu Stanisławowskie, pseudoklasycyzm i romantyzm. Jednocześnie Majorkiewicz sformułował i wyartykułował poglądy na literaturę i poezję współczesnego mu pokolenia, inspirowane koncepcjami Schellinga i Hegla⁴⁴.

³⁸ *Ibidem*, s. 100–103, 112.

³⁹ R. Skręt, *Historiografia literatury polskiej w XIX stuleciu*, Wrocław 1986, s. 5–6.

⁴⁰ J. Sowiński, *O uczonych Polkach...*, Wstęp.

⁴¹ J. Kapuścik, *W. A. Maciejewski i jego „Piśmiennictwo polskie”*, Warszawa 1985, s. 136–263.

⁴² W. A. Maciejewski, *Piśmiennictwo polskie*, t. 2, s. 938–939.

⁴³ J. Kapuścik, *op. cit.*, s. 159–160.

⁴⁴ M. Straszewska, *Jan Majorkiewicz (1820–1847)*, w: *Polska krytyka literacka. Materiały*, Warszawa 1959, t. 2, s. 461–462; J. Kapuścik (*op. cit.*, s. 173, 218) dowodzi, że bezpośrednio

Znacznie popularniejszy charakter posiadała *Historia literatury* Kazimierza Władysława Wójcickiego, który dwukrotnie ogłaszał prenumeratę na kolejne wydania swojej pracy. Nawiązując do wcześniejszych syntez literackich Lesława Łukaszczyca, Michała Wiszniewskiego i Feliksa Bentkowskiego⁴⁵, Wójcicki przedstawił próbę periodyzacji literatury polskiej, wydzielając pięć epok włącznie z okresem sprzed 1000. r. (w wyd. 1. i 2. istnieją niewielkie różnice roczne w cezurach). Wprowadzony został też okres szósty, obejmujący w wyd. 1. lata do 1845 r., w wyd. 2. do 1858 r., nazwany „epoką literatury narodowej”. W swoich rozważaniach autor podkreślał rolę i znaczenie twórczości polskojęzycznej, pomijając epizod literatury łacińsko-polskiej w dziejach rodzimego piśmiennictwa. Uwzględniał natomiast problemy rozwoju oświaty, bibliotek, drukarni, księgarń oraz literatury ludowej. Celem pracy Wójcickiego, podobnie jak wielu innych jego dzieł, było uprzystępnianie i popularyzacja wiedzy historycznej lub historyczno-literackiej. *Historia literatury* miała „[...] w pewnym ładzie zastąpić wydawane od lat *Wypisy Polskie*. Wyższego znaczenia mieć nie mogła jako obejmująca tylko w zarysach, ale że zamiar nasz korzystny wpływ na młode pokolenie wywarł, doświadczenie przekazało”⁴⁶. Cieszyła się ta synteza dużym zainteresowaniem w szerszych kręgach odbiorców, mimo krytycznych uwag wychodzących ze środowiska naukowego⁴⁷.

Analogiczne ujęcie dziejów literatury przedstawił Leon Borowski⁴⁸ w piśmie zbiorowym *Album literacki* pod redakcją Wójcickiego, poświęcony literaturze i historii krajowej.

Estetyka

Kilka prac dotyczyło istotnych problemów ówczesnej estetyki. Ogólniejsze problemy poruszał Friedrich Schiller w *Listach o wychowaniu estetycznym*, stanowiących tom IV *Biblioteki zagranicznej*. Pozostałe zaś dzieła koncentrowały się na zagadnieniach poetyki (np.: w ujęciu Franciszka Ksawerego Dmochowskiego: *Pisma rozmaite*), zasadach metryczności wiersza polskiego Józefa Elsnera⁴⁹ bądź na rozważaniach nad konwencją literatury współczesnej z uwzględnieniem krytyki literackiej Fryderyka Lewestama⁵⁰.

Zainteresowanie estetyką i poetyką niemiecką znalazło swój wyraz w przekładzie *Zasad poezji i wymowy* dokonany przez Jana Kazimierza Ordyńca. „Niedostatek literatury naszej co do dzieł teoretycznych o smaku, obudził we mnie chęć przysłu-

do podanej koncepcji dziejów piśmiennictwa zainspirowała Majorkiewiczza praca Maciejowskiego, znana mu w rękopisie.

⁴⁵ S. Sawicki, *Początki syntezy historycznoliterackiej w Polsce*, Warszawa 1969, s. 106.

⁴⁶ K. W. Wójcicki, *Historia literatury...*, t. 1, wyd. I, s. 1.

⁴⁷ R. Skreńt, *op. cit.*, s. 93–94. Także współcześni wypowiadali się krytycznie, np.: H. Skimborowicz, *Badania we względzie literatury krajowej z powodu literatury polskiej w zarysach*, „Przegląd Naukowy”. 1846 t. 3, s. 557–558, 628, ocenił pracę Wójcickiego jako ani historię literatury ani bibliografię.

⁴⁸ L. Borowski, *Historia literatury polskiej*, w: *Album literacki*, wyd. K. W. Wójcicki, t. 1, s. 217–292; S. Sawicki, *op. cit.*, s. 106–107.

⁴⁹ J. Krzyżanowski, *Józef Elsner (1769–1854). Rozprawa o metryczności*, w: *Polska krytyka literacka...*, t. 1, s. 389–390.

⁵⁰ M. Straszewska, *Fryderyk Henryk Lewestam. Wyznanie wiary literackiej*, *ibidem*, t. 2, s. 426; P. Chmielowski, *Dzieje krytyki literackiej w Polsce*, Warszawa 1902, s. 240–246.

żenia miłośnikom sztuk pięknych elementarnego w Niemczech dzieła Szallera [...]”, znanego dotychczas, zdaniem tłumacza, tylko uczyonym⁵¹. Jasny wykład (w postaci listów) podaje ogólne zasady estetyki, sztuki, środki poezji i jej zasady. Ostatni fragment poświęca zaś sztuce retoryki jako jednej z form wyrażania myśli.

Językoznawstwo

Zainteresowania gramatyką i rekonstrukcją wspólnego przodka istniejących języków, przypadające na początek XIX w., posiadały charakter dwutorowy. Naukowe zainteresowania teoretycznymi dociekaniami pozostawały w oderwaniu od praktycznego nurtu domagającego się od gramatyki podawania zasad poprawnego mówienia. Z prenumerowanych prac niewątpliwie istotną rolę odgrywał przez długie lata *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, zbierający materiały z utworów najwybitniejszych pisarzy od XVI wieku począwszy⁵². Z pozostałych rozpraw ogólniejszą problematykę języka polskiego poruszał Feliks Jezierski w *Przygotowaniach do wiedzy mowy potocznej*, uwzględniając rozważania nad stylistyką i gramatyką języka polskiego. Autor zwrócił też uwagę na funkcjonowanie narzeczy i regionalizmów w j. polskim.

Podobny charakter, ale uzupełniony o elementy psychologiczno-filozoficzne, posiadała rozprawa Adolfa Kudasiewicza *Próbki filozofii mowy*. Część pierwsza zajmowała się pismem, jego rodzajami. Część druga poświęcona została „mowie głosowej” i odmianom języka indoeuropejskiego. Dział ostatni przedstawiał rozwój i kształtowanie się różnych części mowy. W pracy tej autor wypowiadał się również za zachowaniem czystości języka polskiego⁵³.

Pozostałe książki językoznawcze pozbawione mniej lub bardziej teoretycznych i naukowych dociekań, nosiły charakter praktyczny, pełniąc funkcję gramatyk języka polskiego, przeznaczonych głównie dla młodzieży. Zostaną one omówione w dziale literatura popularnonaukowa dla dzieci, młodzieży i kobiet bądź jako podręczniki szkolne.

Prawo

Z dziedziny prawa opublikowano w prenumeracie czternaście dzieł, przy czym cztery z nich poświęcone zostały historii prawa, dwa wydawnictwom źródłowym, pozostałe dotyczyły problematyki ogólnej, prawa cywilnego i karnego, odzwierciedlając ówczesne kierunki zainteresowań. Zaistniałe zapotrzebowanie na wiedzę prawniczą w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego sprzyjało powstawaniu publikacji naukowych z tego zakresu, nie wymagało też konieczności wcześniejszego zagwarantowania zbytu prac prawniczych⁵⁴. Pierwsza prenumerata wiązała się z działalnością Jana Plichy — sekretarza generalnego prefektury

⁵¹ T. 1, *Przedmowa tłumacza*.

⁵² J. Michalski, *Dzieje wydania Słownika Lindego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria A, z. 4:1961, s. 3–39. T. Lehr-Splawiński, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa 1978, s. 277.

⁵³ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1976, s. 126, 248.

⁵⁴ Na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1801–1832 wydano 711 opracowań (wraz z artykułami), w latach 1833–1863 — 480 W. Sobociński, *Wydział Prawa w Uniwersytecie Warszawskim*.

w Płocku. Prowadził on ożywioną twórczość przekładową (również dzieł ekonomicznych). Przełożone przezeń *Zasady prawodawstwa i instytucji policyjnych*, znanego ekonomisty Ludwika H. Jacoba, przygotowane już w 1811 r., ukazały się dopiero w trzy lata później z powodu zbyt śmiałych wypowiedzi autora w kwestiach religii, skorygowanych następnie piórem cenzora. W swoich rozważaniach Jacob poświęcił wiele miejsca określaniu celu państwa, relacji państwo—naród oraz funkcji i zakresowi władzy policyjnej.

W konstytucyjnym okresie Królestwa powstały dwie prace z zakresu prawa cywilnego i jedna z zakresu prawa karnego. O ile pierwsza z nich związana była z działalnością praktyka Wojciecha Olszewskiego, podśędka powiatu soleckiego, podającego zasady praw cywilnych, dwie pozostałe wiązały się przede wszystkim z naukową działalnością środowiska skupionego przy Uniwersytecie Warszawskim i Wydziale Prawa. Rozprawa Damazego Dzierożyńskiego *Rzecz o sądownictwie najwyższym* dotyczyła istotnego problemu przywrócenia sądu kasacyjnego dla Królestwa, z uwzględnieniem historycznych uzasadnień tej instytucji i opisem sądu kasacyjnego francuskiego, z rozważeniem możliwości transponowania go na grunt prawodawstwa.

Dzierożyński był również tłumaczem *Kodeksu* Josepha Rogroma oraz autorem dołączonego doń komentarza, przeznaczonego dla uczących się prawa lub chcących je poznać.

Odmienne przedstawia się tematyka prac wydawanych w prenumeracie w okresie międzypowstaniowym. Brak wyższej szkoły prawa po kasacji uniwersytetu w wąskim zakresie mógł być wypełniony przez działalność Kursów Prawnych (1840–1846) i wykładami prawa w gimnazjach⁵⁵. Utrudniało to działalność naukową na tym polu, spychając ją w stronę tworzenia dydaktycznych opracowań ogólnych, stanowiących wstęp do nauki prawa lub na stosunkowo bezpieczne obszary historii.

Z działalnością wykładową wiązała się *Encyklopedia i metodologia obejmująca rys nauki i wiadomości prawnych* Jana Kłodzińskiego, pełniącego od 1833 r. obowiązki prokuratora: nauczał on jednocześnie elementów prawa w miejscowym gimnazjum. Jego wykłady stały się podstawą wspomnianej pracy.

Z zakresu prawa karnego wydano jedną pracę Franciszka Maciejowskiego, stanowiącą wynik dydaktycznej działalności autora — wykładowcy na Kursach Prawnych i w Instytucie Szlacheckim (1848–1857), następnie gimnazjum warszawskim (1858–1861), jak i praktyki prawniczej związanej z nadaniem kodeksu kar głównych i poprawczych w 1847 r.

Pozostałe rozprawy skupiały swoją uwagę przede wszystkim na historii prawa, gdyż w tej dziedzinie widziano możliwość swobodnej wypowiedzi. Pośmiertnie wydane wykłady profesora byłego uniwersytetu Jana Wincentego Bandtkie przedstawiały dzieje polskiego prawodawstwa od Scytów do czasu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, uwzględniając przy tym przekształcania się instytucji prawnych.

⁵⁵ W. Sobociński, *op. cit.*, s. 108–110.

Poza opracowaniami historii prawa rzymskiego Wacława Aleksandra Maciejowskiego, należącymi do okresu sprzed 1830 r., wyraźnie zaakcentowany był nurt słowiański w jego badaniach dziejów prawodawstwa⁵⁶. Teoria prawotwórczej działalności Słowian znajdowała już wcześniej swoich sympatyków (np.: Ignacy Rakowiecki *Prawda Ruska*), natomiast po 1831 r. w poczet jej zwolenników zaliczona został Wacław A. Maciejowski, dający wyraz swoich poglądów w *Historii prawodawstw słowiańskich* wydanej w 1832–1835 i powtórnie, w wersji rozszerzonej, w latach 1856–1865⁵⁷. Udawadniał on słowiańską genezę prawa polskiego (w opozycji do koncepcji rzymsko-germańskiej), rozpoczynając swoje poszukiwania już w czasach przedchrześcijańskich. Kolejne epoki przecinały cezury naznaczone na wiek XIV, XV, natomiast XVII stulecie kończyło rozważania autora nad kształtowaniem się zasad prawa cywilnego, karnego oraz politycznego. Tom szósty drugiej edycji zawierał nieobecne pierwotnie pomniki prawodawstwa polskiego. Obszerne dzieło spotykało się, być może z uwagi na osobę autora, z krytycznym przyjęciem publiczności, znalazło się też na indeksie kościelnym⁵⁸.

Ekonomia

Nauki ekonomiczne, podobnie jak prawo, w początkowym okresie związane były z działalnością Uniwersytetu Warszawskiego. W związku ze słabą znajomością języków obcych wśród słuchaczy, wydano trzy przekłady zasad ekonomii, rozpisując nań subskrypcję. Rozpoczął ją traktat *O dochodzie ludów starożytnych...* „[...] doprowadzony do czasów współczesnych, przełożony przez profesora Fryderyka Skarbka. Charles Ganilh pokazywał mechanizmy ekonomiczne w wybranych krajach, uwzględniając przy tym problemy prawodawcze, administracyjne i bezpośrednio też przydatne do praktyki zagadnienia rachunkowości. Tłumacz adresował swój przekład nie tylko do uczących się, ale i do urzędników, którzy się nauką administracji trudzić powinni”⁵⁹. Zasady ekonomii wykladał również Ludwik Jacob (w tłumaczeniu Michała Chońskiego), propagując teorie Adama Smitha dotyczące tworzenia i pomnażania bogactwa narodowego oraz jego podziału. Podobną tematykę z zakresu ekonomii politycznej podejmował Jean Baptiste Say w *Wykładzie ekonomii*.

Z oryginalnej rodzimej twórczości naukowej niewątpliwie duże znaczenie posiada praca Skarbka *Gospodarstwo narodowe*⁶⁰. Zawiera się tam problem praktyki gospodarczej i propozycje rozwiązań określonych sytuacji ekonomicznych w myśl nowożytnych zasad gospodarowania, zwracając przy tym uwagę na konieczność zmian struktur społecznych w duchu teorii zachodnioeuropejskich ekonomistów.

⁵⁶ J. Bardach, *Historia praw słowiańskich. Przedmiot i metody badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 70:1963, nr 2.

⁵⁷ I. Rakowiecki — wychowanek uniwersytetu w Wilnie dowodził wspólnej genezy praw słowiańskich. M. Serejski, *Warunki i ogólny rozwój...*, s. 135; J. Bardach, *op. cit.*, s. 256; J. Maternicki, *op. cit.*, s. 58–64.

⁵⁸ J. Bardach, *Wacław Aleksander Maciejowski i jego współcześni*, Wrocław 1971, s. 221–250.

⁵⁹ C. Ganilh, *O dochodzie ludów starożytnych, średniego wieku i nowoczesnych a w szczególności Francji i Anglii od środka 15go aż do 19go wieku*, Warszawa 1816, t. 1, s. XIX, *Wstęp*.

⁶⁰ L. Guzicki, S. Żurawicki, *Polscy ekonomiści XIX i XX wieku*, Warszawa 1984, s. 32–43.

Wydarzenia po 1831 r. zahamowały rozwój nauk ekonomicznych. Z tego okresu pochodził przekład pracy Jerome Blanqui *Ekonomia przemysłowa* i Adolpha Thiersa *O własności*⁶¹. Szczególnie w drugim przypadku mamy od czynienia z apologią stosunków kapitalistycznych rozwijających się w krajach europejskich. Natomiast twórczość naukową polskich ekonomistów reprezentuje ponownie Skarbek jako autor *Ogólnych zasad nauki gospodarstwa narodowego* — stanowiących wykład ekonomii politycznej. Faktycznie rozprawa ta powstała już w 1826 r., zaś wydana została w Paryżu w 1829 r. pt. *Theorie des richesses sociales*, zyskując duże uznanie środowiska. Natomiast wspomniane *Ogólne zasady* stanowiły polską wersję wydaną dopiero po trzydziestu latach⁶².

Aktualna problematyka ekonomiczno-społeczna znalazła swoje odbicie w pracy Seweryna Uruskiego — marszałka szlachty guberni mazowieckiej. *Sprawa włościańska* dotycząca jakże aktualnego w połowie XIX wieku problemu prezentowała koncepcje rozwiązania tej istotnej kwestii. Zebrane wypowiedzi drukowane już były w latach 1856–1859.

Pedagogika

Zainteresowanie zasadami wychowania widoczne było w stworzeniu sekcji pedagogiki, filozofii i moralności w Towarzystwie Przyjaciół Nauk, kontynuowano je również później⁶³.

Wydane w prenumeracie rozważania koncentrowały się na wybranych zagadnieniach: wychowaniu dziewcząt, pracy z dziećmi głuchoniemymi oraz metodyce nauczania najmłodszych. Stworzony przez Klementynę Hoffmanową obraz kobiety-matki w *Amelia matką*, będącej kontynuacją *Pamiętki po dobrej matce*, cieszył się popularnością do okresu pozytywizmu, o czym świadczyły liczne wydania tej książki.

Natomiast praca Wawrzyńca Wysockiego wiązała się z działalnością Warszawskiego Instytutu Głuchoniemych istniejącego od 1817 r. Obserwacje autora, będącego równocześnie dyrektorem zakładu oraz badania prowadzone w Instytucie przez Jana Siostrzyńskiego i Jakuba Falkowskiego, złożyły się na obraz przedstawionych propozycji w zakresie pracy ze specyficzną grupą uczniów.

Ostatni traktat Jana Swobody zalecał wprowadzenie metody nauki poprzez zabawę, w odróżnieniu od tradycyjnych koncepcji. Przeznaczony był dla prowadzących ochronki i dla rodziców.

Filozofia

Filozofia to skąpo reprezentowany dział w zebranym materiale. Jedna rozprawa filozoficzna, *Przewodnik filozofii* Jules'a Simona, Emila Saisseta i Amadeusza Jacquasa, ukazała się w 1862 r. z inicjatywy tłumacza Eleonory Ziemięckiej. Pomyślana jako systematyczny wykład całości zagadnień współczesnej, szeroko rozumianej filozofii składała się z kilku odrębnych części. Partie wstępne wprowadzały w przedmiot i zasady filozofii, natomiast części kolejne zajmowały się problemami

⁶¹ Seria pt. „Biblioteka Zagraniczna” wyd. przez red. „Biblioteki Warszawskiej”.

⁶² L. Guzicki, S. Żurawicki, *op. cit.*, s. 37–38. Autorzy podają mylnie rok wyd. polskiego.

⁶³ *Historia nauki...*, s. 737.

psychologii, następnie logiki oraz zasadami epistemologii. Praca ta została zaakceptowana przez Radę Wychowania Publicznego.

Teologia

Rozprawy teologiczne podejmowały tematykę mogącą zainteresować szerszego odbiorcę, nie zawężyły swojego adresu do środowiska duchownych. Wśród zebranych prac wyróżniamy rozważania polemizujące z zarzutami przeciwko uznawanym zasadom religii, np.: problemowi nieśmiertelności duszy i dogmatowi spowiedzi. Były to głównie przekłady autorów obcych, a tłumacze uzasadniali swoją działalność brakiem tego rodzaju rozpraw w języku polskim. Pozostałe rozprawy stanowiły w dużej mierze katechizmowe wykłady zasad religii katolickiej, pożyteczne zarówno dla kapłanów do wykładu wiary oraz dla samych słuchaczy, czemu sprzyjała typowo podręcznikowa forma opracowania treści.

DZIAŁ OGÓLNY I WIELOTEMATYCZNY

Dział ten, szczególnie zróżnicowany, zawiera prace wielotematyczne stanowiące zbiór przemyśleń jednego autora, wielotomowe biblioteki popularne, pisma zbiorowe uczniów i uczennic (będące raczej reliktem wcześniejszej epoki), wydawnictwa encyklopedyczne i słowniki.

Dzięki staraniom Michała Balińskiego wydane zostały pisma zbiorowe Jana i następnie Jędrzeja Śniadeckich. W pierwszym przypadku zawierały rozprawy uczonego dotyczące języka polskiego, filozofii i geografii. Natomiast w *Zbiorze* Jędrzeja Śniadeckiego znalazł się znany traktat o fizycznym wychowaniu dzieci oraz pisma fizyczno-chemiczne. Podobnie dzięki zabiegom wydawcy — Józefa Ignacego Kraszewskiego ukazały się *Gawędy naukowe* Apolina Zagórskiego obejmujące teorie autora w zakresie meteorologii, klimatologii, zoologii, chemii i fizyki. Nie stanowiły one jednak szczególnie oryginalnych koncepcji, raczej osoba autora zdecydowała o staraniach jego przyjaciół o wydanie spuścizny naukowej.

Zgodnie z ideą popularyzacji wiedzy, wydawano prace podające podstawowe wiadomości z różnych nauk, przeznaczone dla wszystkich stanów, np. *Uniwersum* Josepha Meyera, wzorowane na analogicznych wydawnictwach zagranicznych. *Biblioteka popularna nauk przyrodzonych*, wydana nakładem Księgarza Karola Bernsteina, zawierała przystępne wiadomości oparte o badania naukowe, z zakresu fizyki, chemii, biologii i zoologii czyli ówczesnych nauk przyrodzonych. W 1862 r. rozpoczęto wydawanie kolejnej *Biblioteki popularnej* według Ludwika Blonca i F. Diesterweg'a, pod redakcją Józefa Łukomskiego. Z rozległych planów przedstawienia zagadnień geografii, historii i literatury udało się opublikować tom pierwszy zawierający wiadomości wstępne.

W prenumeracie wydawano obszerne dzieła encyklopedyczne. Szczególnie dwa pierwsze, tj. *Encyklopedia obrazowa* i *Encyklopedia powszechna* Antoniego Chlebowicza i Leona Rogalskiego, stanowiły naśladownictwo wydawnictw francuskich, niemieckich i angielskich⁶⁴. Duże zainteresowanie wzbudziła późniejsza wielotomowa

⁶⁴ E. Słodkowska, *Działalność wydawnicza Franciszka Salezego Dmochowskiego 1820-1871*, Warszawa 1970, s. 138-143.

Encyklopedia powszechna wydawana przez Samuela Orgelbranda, której udało się pozyskać w początkowym okresie nieznanymi z nazwiska 2 tys. prenumeratorów⁶⁵.

Zebrane słowniki, poza słownikiem wyrazów obcych, miały za zadanie ułatwienie nauki języków, szczególnie przydatnego w tym czasie j. rosyjskiego (3 to słowniki polsko-rosyjskie, 2 — rosyjsko-polskie). Warto zwrócić uwagę na słownik rosyjsko-polski porucznika Antoniego Jakubowicza stanowiący efekt dwunastoletniej pracy autora⁶⁶. Pomnożony o wyrazy techniczne, słownik ten był szczególnie pomocny dla państwowych pracowników technicznych, (włączony został w skład piśmiennictwa technicznego). Podobny słownik terminów fachowych, w tym przypadku prawniczych, wydał Piotr Dubrowski w 1847 r., mając na uwadze pracowników administracji w związku z upowszechnieniem języka rosyjskiego jako oficjalnego w urzędach.

KSIĄŻKI FACHOWE. W KIERUNKU SPECJALIZACJI

Medycyna i farmacja

W przypadku dzieł medycznych mamy do czynienia z dużym zróżnicowaniem tematyki, co wiązało się z podziałem i specjalizacją samej nauki. Z lat 1800–1830 pochodziły rozprawy z zakresu fizjologii, chirurgii, farmakologii, terapii oraz ogólne wprowadzenia. Autorami tych prac byli Jan Bogumił Freyer, Józef Czekierski, August Wolff — profesorowie Wydziału lekarskiego⁶⁷, którzy opracowali swoje rozważania w formie podręczników dla słuchaczy uniwersytetu, dając systematyczny wykład zagadnień w oparciu o osiągnięcia nauk medycznych i własne obserwacje. Podobnego typu wykłady ponownie pojawiły się dopiero w latach sześćdziesiątych w związku z działalnością Akademii Medyko-Chirurgicznej. Ludwik Adolf Neugebauer ułożył w tym czasie podręcznik anatomii i wykład akuszerii, przy czym w pierwszym przypadku wzorował się na pracy Jozepha Hyrtla.

Farmakologii poświęcona została *Materia medyczna* dr. Jana Wendta, w przedkładzie Franciszka Józefa Kleszczowskiego. Sposób opracowania, skupiający uwagę na wyliczaniu, a następnie opisie leków i ich działania, przystosowywał tę pracę do użytku praktycznego, mógł też czynić ją przydatną do studiów medycznych.

Poza obrębem opracowań o charakterze podręcznikowym pozostawały krótkie traktaty przedstawiające opisy natury i sposób terapii poszczególnych chorób np.: febry, kołtuna lub krupu.

Odrębne ze względu na problematykę były rozprawy poświęcone sztuce leczenia zębów — stającej się stopniowo jedną z nauk medycznych. W 1845 praktykujący dentysta, absolwent medycyny Uniwersytetu Berlińskiego Ludwik Jasiński po raz

⁶⁵ Narzekano w ówczesnej prasie na stosunkowo niewielką liczbę prenumeratorów, podczas gdy na podobne wydawnictwo w Czechach prenumeratę opłaciło 8 tys. osób. „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1861, s. 454, 708–709.

⁶⁶ B. Orłowski, *Antoni Krauz (1801–1831) zapomniany pionier nauk technicznych. Wynalazca i popularyzator*, Wrocław 1979, s. 37.

⁶⁷ T. Ostrowska, *Przedstawiciele nauk medycznych i ich działalność naukowa w Towarzystwie Warszawskim Przyjaciół Nauk (1800–1832)*, Wrocław 1982, s. 30–64; M. Skulimowski, *Nauki Medyczne w Polsce w latach 1795–1864*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, seria B, z. 10:1966, s. 105–120; M. Jesionowski, *Historia stomatologii polskiej*, Warszawa 1971, *passim*.

pierwszy w języku polskim opisał anatomię zęba, patologię i leczenia na podstawie obcej literatury naukowej. Sztuce farmaceutycznej poświęconych zostało osiem opracowań, wszystkie z nich wydane były po 1831 r. W latach 1835 i następnie 1852 dzięki staraniom dr. medycyny i farmaceuty Teodora Heinricha, przy udziale Szymona Fabiana praktykującego aptekarza, ukazał się podręcznik farmacji. Poziomem nie odbiegał do podobnych rozpraw zagranicznych, wykorzystywany był od 1867 r. jako najlepsze dzieło w j. polskim, odpowiadając na zapotrzebowanie uczniów dwuletniej Szkoły Farmaceutycznej oraz słuchaczy podobnego kursu w Akademii Medyko-Chirurgicznej (1857–1862)⁶⁸.

Obok ogólnych opracowań całości farmacji ukazały się ponadto wiadomości z zakresu chemii farmaceutycznej Teodora Heinricha, pomyślane jako uaktualnienie wiedzy aptekarskiej. Widoczny jest w tym przypadku ścisły związek farmacji z naukami botanicznymi.

Na lata międzypowstaniowe przypadał okres rozwoju zainteresowań botaniką farmaceutyczną. W naszym materiale tylko jedna praca dotyczy tego tematu. *Flora lekarska* Edwarda Winklera podawała wykaz i opis roślin przydatnych w sztuce lekarskiej.

Obok tych zainteresowań prowadzono badania nad chemicznym składem wód mineralnych i ich właściwościami leczniczymi. Większość badań koncentrowała się jednak we Lwowie i Krakowie (np.: publikacje o wodach Krynicy, Szczawnicy). W Warszawie w tym czasie Heinrich poświęcił krótki traktat tematyce balneologicznej. Główny nacisk kładł przede wszystkim na ogólniejsze problemy składu chemicznego wód mineralnych i ich właściwości. Natomiast praca dr. medycyny Leona Sokołowskiego poświęcona była wodom mineralnym włoskim i ich działaniu.

KSIĄŻKI POŚWIĘCONE GOSPODARSTWU WIEJSKIEMU

Pierwsza połowa XIX wieku stanowiła ważny etap w rozwoju nauk rolnych, zarówno w Europie zachodniej jak i w Polsce. Miało to swoje odzwierciedlenie w rozwoju instytucjonalnym, umożliwiającym systematyczne prowadzenie badań oraz powstawaniu piśmiennictwa poświęconego naukom rolnym. Z racji zróżnicowania przedmiotu badań już w pierwszej połowie wieku nauki o gospodarstwie wiejskim dzielono na rolnicze, leśnictwo i weterynarię. Zgodnie z przyjętym podziałem rolnictwu poświęcono 28 prac, 7 leśnictwu i dwie weterynarii.

Rolnictwo

Ogólną tematykę rolniczą podejmowało siedem traktatów dążących do ujęcia całości nauki. Szczególną uwagę należy zwrócić na dzieło Michała Oczapowskiego *Gospodarstwo wiejskie z racji teoretyczno-praktycznego charakteru przekazywanych treści*. Uczony w dużym stopniu opierał się na poglądach Albrechta Thaera, uwzględniając przy tym specyfikę polskich warunków⁶⁹. W kolejnych tomach

⁶⁸ A. Drygas, *Zarys historii farmacji*, Gdańsk 1981, s. 48–75.

⁶⁹ B. Wachowiak, *Recepcja poglądów A. D. Thaera w polskiej literaturze rolniczej w pierwszej połowie XIX w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 40:1979, s. 104.

omawiał główne problemy poszczególnych gałęzi rolnictwa, zgodnie z przyjętą systematyką A. Thaera, tj. w cz. 1 agronomię wraz z humusową koncepcją nawożenia. Następne tomy poświęcił uprawie roślin, zagadnieniom hodowli i ekonomii rolnej. Niewątpliwie M. Oczapowski odegrał istotną rolę w rozwoju nauk rolnych⁷⁰. Zdaniem Stanisława Brzozowskiego jego podręcznik nie mógł odegrać ważnej roli w rozwoju nauki w związku z pojawieniem się dzieł poświęconych nowym teoriom J. Liebiga. W praktyce jednak *Gospodarstwo wiejskie* funkcjonowało przez długi czas.

Pozostałe opracowania ogólne w niewielkim stopniu podejmowały zagadnienia teoretyczne (np.: klasyfikacja gleb), koncentrując się na praktycznych wskazówkach. Porady dotyczyły uprawy roli i związanych z tym systemów nawożenia, zasad hodowli wraz z podaniem reguł optymalnej diety (np.: Jan Nepomucen Kurowski, *O urządzeniu gospodarstw*, *Sztuka urządzenia gospodarstw*, Paweł Leśniewski: *Księga podręczna wiejskiego gospodarstwa*, czy Dominika Puchalskiego *Nauka początkowa gospodarstwa wiejskiego*. Część tych prac (np.: P. Leśniewskiego, *Księga podręczna* i J. N. Kurowskiego, *Sztuka urządzenia gospodarstw*) zajmowała się również systemami urządzenia gospodarstw, wskazując na korzyści wprowadzenia systemu wielopłodowego w odróżnieniu do przestarzałej i nieefektywnej trójpolówki. Poza wymienioną problematyką zwracano także uwagę na ekonomikę rolną (np.: Kurowski, Leśniewski) tj. wyliczenie kosztów produkcji i prowadzenie rachunkowości. Wiele prac powstało w oparciu o ówczesną literaturę naukową obcą (np.: praca Leśniewskiego *Podręczna księga* była kompilacją), wiele z nich propagowało poglądy A. Thaera (np.: Kurowski), przede wszystkim jednak autorzy kładli nacisk na praktyczny aspekt swoich dzieł, zgodnie z przeznaczeniem ich dla rolników-praktyków. Stąd też zasługą autorów było nie tyle stworzenie oryginalnych koncepcji, co raczej popularyzacja na gruncie polskim zasad nowoczesnego, racjonalnego rolnictwa⁷¹.

Obok całościowych ujęć problemów gospodarstwa wiejskiego ukazywały się opracowania dotyczące wyłącznie zasad hodowli np. J. N. Kurowskiego: *Owczarstwo*, *Higiena zwierząt*, Stanisława Łyszkowskiego *Hodowla koni*, Andrzeja Jarowskiego *Przewodnik dla hodujących owce* i inne. Trzy z nich poświęcone hodowli owiec, szczególnie propagowanej ówczesnie, z uwagi na intratność tego zajęcia. Mimo praktycznych wskazań pozostała literatura poświęcona owczarstwu nie była zbyt obfita, stąd też *Przewodnik* A. Jerowskiego posiadał większe znaczenie.

Spśród obszernego piśmiennictwa poświęconego pszczelarstwu (stanowiło ono ok. 30% książek rolniczych⁷²) w prenumeracie ukazały się tylko trzy, szczególnie praca Mikołaja Witnickiego — znanego z prekursorskiej działalności na tym polu,

⁷⁰ W. Staniewicz, *Michał Oczapowski. Życie, twórczość naukowa, działalność pedagogiczna*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, z. 7:1963, s. 3–13.

⁷¹ S. Surzycki, *Rozwój wiedzy rolniczej w Polsce*, Kraków 1928, s. 45; M. Wilguszowa, *Rozpuszczanie polskiej książki rolniczej*, „Roczniki Biblioteczne”, t. 31:1987, z. 1, s. 273–304 i inne artykuły tej autorki.

⁷² *Historia nauki polskiej...*, s. 531.

upowszechniała teoretyczne i praktyczne zasady nowoczesnego pszczelarstwa⁷³. Podobnie pozostałe rozprawy zwracały uwagę na podanie nowych rad praktycznych (np. Tomasz Nutt *Nowa przewiewna metoda chowu pszczół*).

Obfitą literaturę dotyczącą jedwabników, jako nowej gałęzi hodowli, reprezentowało dzieło Kurowskiego *O możliwości i potrzebie zaprowadzenia w naszym kraju jedwabnictwa*. Znany propagator nowoczesnego rolnictwa widział w upowszechnieniu hodowli źródło szybkiego zysku. Podał więc, obok ogólnych wiadomości o historii jedwabnictwa, zasady hodowli i zbierania przędzy. Problematyka ta znalazła swoje miejsce także na łamach „Tygodnika Rolniczo-Technologicznego”, za pośrednictwem którego sprowadzano morwy dla zgłaszających się ziemian⁷⁴.

Pozostałe dwie prace skupiają swoją uwagę na zagadnieniu ekonomiki gospodarskiej. Autorzy podawali zasady optymalnego prowadzenia majątków, pokazując wzory prowadzenia rachunkowości. Nieco inny charakter posiadała rozprawa Kurowskiego, podająca zalety nowego systemu rolnego związanego z oczynszowaniem włościan (co było przedmiotem zainteresowania również Towarzystwa Rolniczego), jako szczególnie ekonomicznego. Autor powtarza przy tym, podobnie jak w pracach wcześniejszych, zasady „wyrozumowanego” gospodarowania.

Wspomniane nowe propozycje nie mogły obyć się bez propagowania przemysłu rolnego, jako stwarzającego możliwość podniesienia zysków. Prace Kurowskiego: *O wypalaniu wódki*, *Wyrabianie cukru z buraków*, *Wyrabianie spirytusu z buraków*, bądź Jana Koncewicza *Piwowarstwo* i *Praktyczny wykład sztuki gorzelniczej* stanowią przykład opracowań poświęconych nowym w pierwszej połowie XIX w. gałęziom gospodarstwa wiejskiego. Prace te wykorzystywały zasady technologii chemicznej, ale z racji pomijania teoretycznej problematyki znalazły się w grupie literatury rolniczej. Ich głównym zadaniem było podanie praktycznych zasad przeróbki lub wytwarzania określonych produktów, z opisaniem konstrukcji potrzebnych urządzeń i procesu technologicznego.

Leśnictwo

Leśnictwo to drugi dział nauki o gospodarstwie wiejskim. Z tego zakresu zostało wydanych osiem prac przy pomocy subskrypcji. Rozprawa Aleksandra Połujańskiego poświęcona opisowi lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego prezentuje stan lasów w poszczególnych guberniach według przyjętego schematu. Uwzględniona została zarówno klasyfikacja lasów, jak i przemysł drzewny w oparciu o zebrane wiadomości czerpane z akt Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, „Sylwana”, „Biblioteki Warszawskiej” i innych pism.

Poza tym statystycznym opracowaniem w prenumeracie ukazała się praca Antoniego Auleitnera przedstawiająca zasady hodowli, urządzenia i ochrony lasów oraz ich użytkowania. Drugie wydanie tej pracy stanowiło skróconą wersję obszernego wydania pierwszego z 1845 r., stanowiącego istotną pozycję w nielicznym piśmiennictwie poświęconym ogólnej problematyce leśnej. Wydaje się jednak, iż

⁷³ S. Brzozowski, W. Ziemacki, *Mikołaj Witwicki, pionier postępowego pszczelarstwa w XIX wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, z. 7:1963, s. 135–165.

⁷⁴ *Wykaz Panów Ziemi, którzy nabyli nasienia morwowego*. „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny” 5 II 1838, nr 6, s. 48.

nawet ta skrócona wersja *Gospodarstwa leśnego* stanowiła dość obszerny wykład, gdyż w 1860 r. A. Połujański wydał traktacik poświęcony nauce gospodarowania w lasach, uzasadniając to zbytnią rozwlekłością dzieł dotychczas funkcjonujących, m.in. pracy Auleitnera⁷⁵.

Poza ogólnymi rozprawami poświęconymi gospodarstwu leśnemu w prenumeracie wydano dwie prace Benedykta Alexandrowicza, omawiające gruntownie zagadnienia drzewnictwa. Podają one informacje i techniczne wskaźniki przydatne w użytkowaniu drzewa⁷⁶. Książka przeznaczona była dla sprzedających drzewo, gdyż, jak pisał autor, „[...] wiele już napisano o gospodarstwie leśnym [...], ale nie wskazano umiejętnego ich użytkowania, a przynajmniej mało tam dotknięto tego ważnego przedmiotu”.

Specyficzną część piśmiennictwa poświęconego leśnictwu stanowiły prace związane ze sztuką łowiecką. Jedną z nich wydana przez Wiktora Kozłowskiego — asesora nadleśnego województwa mazowieckiego była pierwszym w j. polskim słownikiem terminów łowieckich⁷⁷. Autor podał także informację o pierwotnym definiowaniu wielu terminów, zamieszczonych w dziele Kluka i „Słowniku” Lindego. Dołączone zostały opisy wybranych sytuacji na łowach, pokazujących praktyczne użycie podanych terminów.

Z dwóch pozostałych rozpraw, wydanych niemalże w tym samym czasie, tj. 1843 i 1845 r., traktat Mikołaja Reumana oceniany był jako szczególnie wartościowy⁷⁸, z uwagi na omówienie wielu aspektów gospodarstwa łowieckiego wraz z opisem historii łowiectwa w Polsce. Natomiast „Myślistwo krajowe” Wilhelma Mylka, znacznie mniejsze objętościowo, stanowi prezentację praktycznego łowiectwa. W kolejnych rozdziałach autor podał najważniejsze wiadomości dotyczące przygotowania do polowania, ekwipunku, trzymania psów, opis zwierzyny, z dodaniem słowniczka terminologicznego i kalendarza myśliwskiego.

Weterynaria

Ostatnią grupę piśmiennictwa gospodarskiego tworzyły opracowania dotyczące sztuki weterynaryjnej. Były to monograficzne opracowania poszczególnych przypadków chorób zwierząt domowych Antoniego Trębickiego i Edwarda Ostrowskiego. Ostrowski — dyrektor szkoły weterynaryjnej IGWiL w Marymoncie, opisał w sposób naukowy przebieg grypy końskiej wraz z podaniem zasad leczenia i recepturą odpowiednich leków. Czyniło to omawianą pracę przydatną w środowisku fachowym.

⁷⁵ „[...] w dziełach G. Henke i A. Auleitnera [...] zbyt rozwlekły, że zaledwie ludzie fachowi zrozumieć mogą, aby uczynić przystępniejszą i zrozumiałą, podajemy wykład zwięzły”. A. Połujański, *Wykład popularny...*, Wstęp.

⁷⁶ A. Żabko-Potopowicz, *Myśl techniczna w leśnictwie i drzewnictwie polskim*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 22:1977, nr 1, s. 83–104.

⁷⁷ M. Wilguszowa, *Warszawa jako ośrodek wydawniczy polskich książek rolniczych w latach 1801–1830*, „Studia o Książce”, t. 4:1973, s. 89–111; S. Brzozowski, *Stan nauk rolniczych w Polsce w latach 1795–1819*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, t. 10:1966, s. 77–96.

⁷⁸ E. Więcko, *Zarys historii nauk leśnych w Polsce w latach 1795–1939*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, z. 25:1965, s. 119. A. Żabko-Potopowicz, *Zarys rozwoju wiedzy leśnej do pierwszej wojny światowej*, Wrocław 1968, s. 91–108.

Publikacje techniczne

Prenumerowane książki stanowią reprezentatywny przykład kierunków zainteresowań i sposobu prezentacji ówczesnego piśmiennictwa technicznego⁷⁹. Trzy prace omawiały zagadnienia ogólne, w siedmiu przypadkach dotyczyły one mechaniki z technologią, ponadto sześć prac poświęcono inżynierii i miernictwu, następnie architekturze oraz sztuce wojennej.

Utrzymana w nurcie badań początków XIX wieku rozprawa Karola Dupina *Geometria i mechanika sztuk i rzemiosł* znacznie wychodziła poza zakres nakreślony tytułem. W tomie drugim i trzecim obejmowały zasady statyki i dynamiki, energetyki oraz zasady siły, hydrostatyki i hydrauliki. Zgodnie z ideą oświecenia zebrane uwagi stanowiące efekt pracy naukowej autora i innych uczonych, dostosowane były do potrzeb kształcących się oraz praktyków.

Podobnie rozległą problematykę podjął Antoni Krauze — porucznik Korpusu Artylerii i Inżynierii⁸⁰ — w sześciotomowej *Encyklopedii popularnej*, stanowiącej w części przekład wydania londyńskiego, w części paryskiego z lat 1828–1829. Jedyne tom trzeci był dziełem Krauzego. W kolejnych częściach czytelnicy zostają wprowadzeni w zagadnienia ogólne (wg T. Broughama), stanowiące przyrodnicze podstawy nauk technicznych, zaś w tomie drugim otrzymują zasady sztuki budowniczej. W pracy Krauzego znalazł także miejsce wykład statyki i dynamiki, następnie wyłożono reguły hydrostatyki i hydrauliki. Tom szósty zawierał anonimową rozprawę o świetliku. Zgodnie z założeniami *Encyklopedia popularna* dawała określony zasób uwag teoretycznych, autor zwracał również uwagę na praktyczny aspekt swojej pracy (np. w tomie drugim znalazły się zasady budowania kominów i ogrzewania mieszkań⁸¹). Podobnie w tomie czwartym, po omówieniu zasad hydrostatyki, autor przeszedł do zastosowań matematycznych. Łączenie treści teoretycznych z zastosowaniem do praktyki miało swoje uzasadnienie w popularyzatorskim charakterze encyklopedii.

Rozprawą o podobnym charakterze był *Przewodnik praktyczny* Christopher'a Bernoulli'ego z 1844 roku, podający praktyczne rady z zakresu geometrii (obliczanie płaszczyzn), następnie przybliżający główne zasady dynamiki i siły wraz z zastosowaniami (np. obliczanie wagi). W tomie drugim autor kładł nacisk przede wszystkim na sprawy mechaniki, hydrostatyki, uzupełnione o przykłady obliczeń i zastosowań (np. prasy hydrauliczne, kołowrotek, obliczanie ciśnienia wody). Typowo praktyczny profil pracy, bez odpowiedniej podbudowy teoretycznej, pokazywał sposoby wdrażania konkretnych urządzeń, przyswajał też podstawowe osiągnięcia nauk technicznych przydatne w pracy mechaników, rzemieślników, bądź osób zdobywających dopiero wiedzę w tym zakresie. Natomiast prawdopodobnie nie wnosił nic nowego dla fachowców posiadających wyższe wykształcenie.

Poza opracowaniami ogólnymi, w latach pięćdziesiątych ukazały się trzy pozycje z zakresu mechaniki, uwzględniające po części mechanikę teoretyczną i sto-

⁷⁹ Por. F. Kucharzewski, *Piśmiennictwo techniczne polskie*, t. 1–2, Warszawa 1911–1922, *passim*.: J. Pazdur, *Rozwój nauk technicznych w Warszawie w XIX wieku*, „Rocznik Warszawski”, t. 7:1966, s. 296–302.

⁸⁰ B. Orłowski, *op. cit.*, s. 128–145.

⁸¹ F. Kucharzewski, *op. cit.*, s. 518.

sowaną, głównie dla użytku mechaników i inżynierów. Dokonane przekłady, poza przyswojeniem na grunt polski ważnych osiągnięć nauki europejskiej, wyróżniały się trafnością tłumaczenia. Zdaniem Feliksa Kucharzewskiego terminologia użyta w tłumaczeniu Juliana Weisbacha *Mechanika teoretyczna* przez Stanisława Bakkę stosowana była jeszcze w początkach XX stulecia⁸². Podobnie rozprawy Artura Morrina uzupełniające polskie piśmiennictwo w tym zakresie, wprowadzały fachową terminologię z zakresu mechaniki stosowanej, przeznaczone dla inżynierów i budowniczych.

Inna rozprawa, tym razem polskiego uczonego inżyniera Józefa Spornego *Hydraulika agronomiczna*, uważana była za jedną z najwybitniejszych w polskim piśmiennictwie technicznym⁸³. Podaje ogólne zasady użytkowania wód w gospodarstwie, zasady drenowania i nawadniania. „Główną myślą było aby to dzieło nie było samym wykładem teorii, ale dobrym przewodnikiem w rękę każdego postępowego gospodarza i technika”⁸⁴.

Do innego działu nauk technicznych należała rozprawa byłego profesora Szkoły Przygotowawczej Augusta Bernhardta *Płóciennictwo*, poświęcona technologii przetwarzania roślin przemysłowych.

Architektura stanowiła specyficzny dział nauk technicznych. W naszym przypadku, wśród sześciu prac poświęconych omawianej tematyce, większość stanowiła plany budowy wraz z objaśnieniami. Oprócz jednej, pozostałe wydano po 1831 r.

Adam Idźkowski, budowniczy w służbie państwowej, przedstawiał w swych projektach własne koncepcje architektoniczne (np. w *Krojach architektury*); nie wzbudziły one dużego zainteresowania. Natomiast zbiór *Plany budowy* przyniósł autorowi członkostwo Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych⁸⁵. Inny znany budowniczy, Henryk Marconi, będący wykładowcą budownictwa w Szkole Sztuk Pięknych, opracował kolekcję projektów architektonicznych (m.in. propozycje przebudowy niektórych budowli warszawskich) z uwzględnieniem kanonów sztuki⁸⁶. Skromniejsze cele przyświecały pracy budowniczego z Radomia Aleksandra Zabierzowskiego, chcącego pokazać w *Praktycznym budownictwie wiejskim* plany budowli domów wiejskich, oficyn, ogrodzeń i altanek⁸⁷.

Prace z zakresu inżynierii i miernictwa skupiały swoją uwagę na zagadnieniach geometrii i zastosowań⁸⁸. Wykłady o charakterze podręcznikowym przeznaczone były w przypadku *Geometrii wykreślnej* dla użytku Szkoły Wojskowej Aplikacyjnej, zaś przekład pracy Louis'a de Fourcy dla Gimnazjum Realnego. Podobny charakter miało *Miernictwo niższe* Wincentego Wrześniowskiego. Pozostałe rozprawy koncentrowały się na problemach geodezji i miernictwa. Uzupełniały one braki w

⁸² F. Kucharzewski, *Mechanika w swym rozwoju historycznym*, Warszawa 1924, s. 196. Także D. Z. Mazurkiewiczowie, *Polskie tradycje w zakresie mechaniki teoretycznej i stosowanej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 18:1973, nr 1, s. 126–127.

⁸³ F. Kucharzewski, *Piśmiennictwo...*, t. 1, s. 181–187.

⁸⁴ J. Sporny, *Hydraulika agronomiczna*, Warszawa 1860, t. 1. Wstęp.

⁸⁵ F. Kucharzewski, *op. cit.*, s. 28–29.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 24.

⁸⁷ Uzupełnienie tej pracy stanowił *Przewodnik praktyczny dla budujących...*, Warszawa 1857, omawiający materiały i prace budowlane. F. Kucharzewski, *op. cit.*, s. 37.

⁸⁸ Tylko praca L. de Fourcy, *Geometria wykreślna* nie obejmuje zastosowań.

polskiej literaturze z tego zakresu; przeznaczono je ku nauce i pomocy początkującym geometrom. Opracowanie inżyniera gubernialnego A. Gerschowa *Poziomowanie topograficzne*, uwzględniające teorię i praktycznej zastosowania, stało się jedną z najlepszych książek technicznych dotyczących zagadnień inżynierii⁸⁹.

Odminną zupełnie tematykę podejmowała *Teoria sztuki drukarskiej* Franciszka Ząbkowskiego, wprowadzająca w tajniki sztuki drukarskiej.

W piśmiennictwie technicznym znalazły się także przekłady dzieł poświęconych sztuce wojennej, wydane przed 1830 r. w związku z istnieniem polskiego wojska w czasie Królestwa Kongresowego, *Zasady wystawiania dzieł* Karola Stolzmanna i *Prawidła strategii* księcia Karola wprowadzały adeptów szkół wojskowych i oficerów Wojska Polskiego w arkana sztuki wojennej.

Odminną i zarazem specyficzną tematycznie grupę tworzą podręcznikowe opracowania zagadnień buchalterii. Zapotrzebowanie na tego rodzaju wiedzę było zapewne przyczyną uwzględnienia wydziału handlowego w projektach organizacji Politechniki. Naukę buchalterii prowadzono również w Szkole Przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego⁹⁰. Cel upowszechnienia nauki handlu przyświecał Karolowi Silbersteinowi, który podjął się tłumaczenia dzieła dyrektora Akademii Handlowej w Hamburgu — Karla Krügera. Z rozległych planów tłumacza⁹¹ została zrealizowana tylko część pierwsza pt.: *Kupiec*, wykładająca wstępne wiadomości z zakresu buchalterii. Zdaniem tłumacza „[...] nie tylko kupiec, ale administrator, prawnik, zgoła każdy mający wyższe ukształcenia, nie bez korzyści będzie mógł umieścić to dzieło w swoim księgozbiornie”. Epoka paskiewiczowska przyniosła niekorzystne zmiany także w zakresie wyższego szkolnictwa handlowego⁹². Przebywający w Paryżu w Szkole Przemysłowo-Handlowej Antoni Barciński, zamierzający pierwotnie opracować podręcznik wyższej buchalterii dla słuchaczy projektowanej Politechniki, po 1831 r. mógł liczyć na odbiorców niezorganizowanych instytucjonalnie. Trzytomowa *Rachunkowość kupiecka* wykladała zasady arytmetyki handlowej, buchalterii handlowej i bankierskiej oraz zastosowań w fabryce i gospodarstwie wiejskim. Próby uzupełnienia piśmiennictwa zawodowego podjął również Florian A. Zubelewicz, były profesor Instytutu Politechnicznego, po 1841 r. nauczający arytmetyki handlowej i buchalterii w Gimnazjum Realnym. W latach 1833–1846 opracował zasady handlu, bankierstwa i rachunkowości (*Przewodnik giełdy, O papierach publicznych, i Rachunkowość handlowa*), w dużym stopniu oparte o analogiczną literaturę niemiecką⁹³ z dołączeniem wzorów praktycznych zastosowań.

⁸⁹ F. Kucharzewski, *op. cit.*, s. 181.

⁹⁰ J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1966, s. 38–47.

⁹¹ Prospekt zapowiadał wydanie pięciu tomów. W przypadku powodzenia t. 1 autor zamierzał wydać pozostałe. K. Krüger, *Kupiec*, Warszawa 1830, prospekt.

⁹² J. Miąso, *op. cit.*, s. 51–106.

⁹³ F. A. Zubelewicz, *Przewodnik giełdy czyli opisanie wszelkich czynności giełdy w handlu papierów publicznych*, Warszawa 1833, s. nlb.

W latach międzypowstaniowych zaczynał kształtować się typ książki przeznaczonej dla specjalnych czytelników dzieci, młodzieży i kobiet⁹⁴. Wśród piśmiennictwa wydanego w prenumeracie wyróżniamy opracowania monograficzne wybranych zagadnień lub ujęcia syntetyzujące z zakresu historii, j. polskiego, biologii, zoologii i fizyki. Pozostałe prace stanowiły wydawnictwa o charakterze encyklopedycznym lub wielotematyczne zbiory z wyeksponowaniem nauk przyrodniczych. Dziełka historyczne dla młodzieży reprezentują *Wspomnienia z przeszłości* — obrazki poświęcone młodemu wiekowi Aleksandry Borkowskiej, stanowiące uzupełnienie wydanych w 1859 r. *Żywotów znakomitych Polaków i Polek*. Krótkie opowiadania o wybranych postaciach historycznych nie pozbawione nadanego wątku fabularnego przeplatały się z opisem historyczno-statystycznym miast ziemi sandomierskiej. W sposobie redakcji widoczne jest dążenie do nieprzeciążania młodego czytelnika faktografią na rzecz eksponowania wątków emocjonalnych o ukierunkowaniu dydaktycznym. Podobnie zwraca uwagę dbałość o formę stylistyczną, w dużym stopniu związaną z literaturą piękną.

Podobny sposób prezentacji treści i sposobu podania wiadomości historycznych dostrzegamy we *Wspomnieniach z przejazdu po kraju* Zofii Ścisłowskiej, opisującej napotkane zabytki oraz *Podróżach dookoła świata* Jakuba Arogo.

Poza piśmiennictwem humanistycznym wydawano w prenumeracie książki o tematyce przyrodniczej. Zgodnie z ówczesnym zakresem pojęciowym włączono tu wiadomości o zjawiskach przyrodzonych czyli fizykę i astronomię. Antoni Żyszkiewicz w *Świecie zastosowanym do pojęcia młodzieży* dał opis zjawiska elektryczności, akustyki i optyki oraz fizycznych właściwości ciał. Znalazła tu również swoje miejsce astronomia z wyłożeniem charakteru określonych zjawisk, następnie omówione zostały właściwości materii i istot żywych. Część prac dla młodzieży i kobiet podejmowała tematykę wybranej dziedziny.

Praca Feliksa Jarockiego pt. *Treść zoologii* omawia królestwo zwierząt, według przyjętej w nauce systematyki. Bardziej popularny wykład dał Adam Podymowicz w *Botanice dla płci pięknej* prezentując w przystępnej formie historię roślin i drzew.

Poza opracowaniami dotyczącymi poszczególnych dyscyplin bądź nauk pokrewnych w prenumeracie ukazały się opracowania ogólne, lub stanowiące zbiory z różnych dziedzin. Przykładem może być *Upominek dla dobrych dzieci* Dominika Puchalskiego. Praca ta obejmuje w 3. tomikach nauki przyrodnicze z wyeksponowaniem zoologii, wspomnienia historyczne od legendarnego króla Ziemowita do Stefana Batorego z dodaniem krótkich biografii ludzi sławnych. Autor uwzględnił ponadto wiadomości z geografii poszczególnych państw oraz elementy historyczno-statystycznego opisu wybranych guberni Królestwa Polskiego, głównie Warszawskiej, radomskiej i płockiej. Omówione treści naukowe przeplatane były krótkimi bajkami bądź wierszami.

⁹⁴ I. Piróg, *Książka popularnonaukowa dla dzieci i młodzieży na ziemiach polskich w latach 1830-1863*, „Studia o Książce”, t. 13:1983, s. 77-110.

Podobny zbiór wiadomości z różnych nauk potrzebnych, zdaniem autorów, do wykształcenia dziewcząt, podawał *Ogólny zarys encyklopedii* Karola Milewskiego, oparty na zagranicznych wydawnictwach encyklopedycznych. Autor uwzględnił poszczególne nauki, sztuki, rzemiosła, wynalazki, dając krótkie objaśnienia każdego interesującego zjawiska. Jak głosił tytuł *Zbioru wszystkich umiejętności*, również to opracowanie zawierało elementy różnych nauk: historycznych, przyrodniczych, fizyki, technologii czyli wiadomości o rzemiosłach i sztukach. Niewielki dział podręczników szkolnych obejmuje prace z zakresu algebry, geometrii, fizyki i języka polskiego. Podręczniki algebry objaśniały zasady tej nauki na poziomie średnim, mimo iż w przypadku *Zasady algebry* Piotra Bourdona oryginał obejmował zasady matematyki wyższej⁹⁵. Tłumaczenie Wincentego Józefowicza zostało pozytywnie ocenione jako przydatne na „pożytek publiczny”. Podkreślano przy tym „... usilność tak w słowem i naukowem i typograficznym wydaniu dzieła”, chociaż recenzenci dostrzegali również pewne niedostatki⁹⁶. Wyższy poziom prezentowały prace geometryczne, a szczególnie *Geometria analityczna* Adriana Krzyżanowskiego, zawierające elementy bardziej skomplikowanej teorii⁹⁷.

Odmiennej tematyki dotyczyły podręczniki Konstantego Rewolińskiego, poświęcone gramatyce i teorii stylu języka polskiego czyli sztuce „piśmiennego wysławiania się”. Omawiane prace stanowiły typowe przykłady podręczników gramatyki.

Ostatnią grupę piśmiennictwa tworzyły poradniki. Propagowały one zasady higieny, pielęgnacji dzieci, zdrowia i urody. Część z nich, jak np.: *Poradnik domowy* Hiacynta Dziarkowskiego i dwa wydania *Poradnika lekarskiego* Józefa Orkisz, podawały także przepisy rozpoznawania i leczenia niegroźnych chorób przy pomocy środków domowych. Poradniki te w swej tematyce pokrewne były czasopismom medyczno-higienicznym tj. *Dziennik Zdrowia* i późniejszy *Przyjaciel Zdrowia*.

Przeprowadzona charakterystyka wskazuje na szeroki zakres pojęciowy książki naukowej przy zastosowaniu kryterium celu i adresata publikacji. Wydzielone typy piśmiennictwa są reprezentowane w zebranych materiale nierównomiernie (tab. 2). Najczęściej uciekano się do prenumeraty przy wydawaniu książek naukowych i popularnych z zakresu historii, nauk prawnych, geograficznych, ogólnych, co zapewne znajduje uzasadnienie w stosunkowo dużym społecznym zainteresowaniu tego typu literaturą. Zapotrzebowanie środowisk naukowych i zawodowych okazywało się pomocne w wydawaniu książek rolniczych i technicznych. Z rzadka natomiast uciekano się do prenumeraty publikując poradniki, podręczniki i prace po-

⁹⁵ P. Bourdon, *Zasady algebry*, tłum. W. Józefowicz, Płock 1828, Wstęp tłumacza.

⁹⁶ Rec.: „Gazeta Polska” 5 XII 1828, nr 331, s. 1323–1324; i „Biblioteka Warszawska” 1847, t. 3, s. 133, 325; t. 4, s. 191–202.

⁹⁷ Z. Opiał, *Dzieje nauk matematycznych w Polsce*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, z. 10:1966, s. 126; I. Dianni, *Zarys historyczny geometrii wykresłnej i jej recepcji do końca XIX w.*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria C, z. 19:1974, s. 99–121; Id., *Recepcja geometrii analitycznej w Polsce w wiekach XVII–XIX*, „Kwartalnik Nauki i Techniki”, t. 19:1974, z. 4, s. 688–700.

popularnonaukowe dla dzieci i młodzieży. Systematyczne zapotrzebowanie na tego rodzaju piśmiennictwo, głównie podręczniki, niejako zwalniało wydawców o zabieganie o odbiorców. Natomiast prace popularnonaukowe dla poszczególnych grup stanowiły nowe zjawisko na rynku wydawniczym w I poł. XIX w., stąd też nieczęsto jeszcze wydawano tego typu tytuły.

Tab. 2 Frekwencja typów piśmiennictwa naukowego w latach 1800–1863

Lata	Naukowe i popularno-naukowe	Fachowe				Dla młodzieży i kobiet	Podręczniki szkolne	Poradniki	Razem
		Med. i farm.	Gosp. wiejskie	Tech-niczne	Razem				
1800–1830	41	11	8	8	27	—	3	1	72
1831–1863	152	16	29	21	66	18	4	4	244
Razem (1800–1863)	193	27	37	29	93	18	7	5	316

Prowadzone badania stanowią dobry punkt wyjścia, poprzez uszeregowanie i wydzielenie typów piśmiennictwa, do badań nad określonymi grupami czytelników. W konsekwencji pozwoli to na poznanie publiczności czytającej literaturę naukową w pierwszej połowie XIX w.

KSIĄŻKI SZKOLNE W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1843–1863¹

Na przełomie lat 1839–1840 szkolnictwo w Królestwie Polskim uległo zasadniczym przeobrażeniom. Dnia 2 grudnia 1839 r. car podpisał ukaz ustanawiający jako naczelną władzę oświatową w Królestwie Kuratorię Okręgu Naukowego Warszawskiego, podporządkowaną ministerstwu oświaty w cesarstwie. Oznaczało to zniesienie odrębności szkolnictwa w Królestwie i ściśle zespolenie go ze szkolnictwem rosyjskim, stojącym na bardzo niskim poziomie naukowym i organizacyjnym. Wprowadzona w życie w r. 1840 nowa ustawa szkolna rozbijała jedność szkolnictwa średniego, w poważnym stopniu ograniczała drożność między różnymi typami szkół. Utrzymywała gimnazja i szkoły obwodowe, zwane od 1837 r. powiatowymi, które dzieliły się na filologiczne, dające możliwość przechodzenia do gimnazjum i realne, przygotowujące wyłącznie do zawodów praktycznych. Jednocześnie nadawała gimnazjom wybitnie jednostronny, filologiczny kierunek, stanowiąc o nauczaniu w nich aż sześciu języków. W bardzo szerokim zakresie uczono języka i literatury rosyjskiej oraz historię i geografję Rosji. Na mocy ustawy z r. 1840 oficjalnie likwidowano dzieje i geografję Polski jako odrębne przedmioty nauczania. W programach umieszczono jedynie dwa przedmioty historyczne: historię powszechną i historię Rósji, co oznaczało w praktyce włączenie dziejów Polski do obu odrębnie funkcjonujących przedmiotów, a szczególnie do historii państwa rosyjskiego.

W czasach cara Mikołaja I nastąpiła zasadnicza zmiana i ograniczenie programów nauczania, co doprowadziło do kompletnego upadku oświaty. Szkolna edukacja była w tym czasie narzędziem bezkompromisowej polityki rusyfikacyjnej. Stosowano różnorodne środki dla osiągnięcia tych celów. Jednym z nich była ścisła kontrola piśmiennictwa kierowanego do bibliotek szkolnych, a funkcjonujący w okresie konstytucyjnego Królestwa Polskiego system swobodnego wyboru podręczników został poważnie ograniczony już pierwszymi decyzjami nowych władz oświatowych. Po powstaniu listopadowym władze oświatowe wprowadziły zasadę używania w praktyce pedagogicznej ściśle określonych podręczników i środków pomocniczych, co

¹ Praca jest kontynuacją artykułów: *O książkach elementarnych w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1979, nr 1, s. 18–38; *Podstawowy zasób filologiczny w bibliotekach szkolnych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do r. 1831*, „Studia o Książce” 1981, t. 11, s. 41–79; *Losy książek szkolnych w Królestwie Polskim po powstaniu listopadowym*, „Roczniki Biblioteczne” 1980 (druk 1981), z. 1, s. 221–256; *Książki szkolne w Królestwie Polskim w latach 1832–1842*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1984, z. 2, s. 145–162.

było przestrzegane rygorystycznie. Zdawano sobie bowiem sprawę z funkcji przez nie pełnionych, z możliwości kształtowania tą drogą światopoglądu uczniów.

Około 1840 r. przekazano do dyspozycji pedagogów starannie opracowane instrukcje, w których sprecyzowano główne zasady kształcenia i wychowania, a także metody pracy i podstawową literaturę przedmiotu.

Ukazały się:

1. *Instrukcja do wykładu nauki religii podług wyznania rzymsko-katolickiego w szkołach powiatowych i gimnazjach.*
2. *Инструкция для законоучителей православнаго исповедания по Варшавскому Учебному Округу.*
3. *Instrukcja do wykładu języka polskiego w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
4. *Программа преподавания русскаго языка и словесности в семи классах гимназий Царства Польскаго.*
5. *Программа преподавания языка славянскаго в гимназиях и обводовых училищах.*
6. *Instrukcja do wykładu łacińskiego języka w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
7. *Instrukcja do wykładu języka greckiego w gimnazjach.*
8. *Programme de l'enseignement de la langue française dans les gymnases.*
9. *Instrukcja do wykładu języka niemieckiego w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
10. *Инструкция для преподавания логики в гимназиях*
11. *Instrukcja dla nauczycieli matematyki w szkołach obwodowych i gimnazjach.*
12. *Instrukcja do wykładu geografii powszechnej w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
13. *Instrukcja do wykładu historii powszechnej w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
14. *Instrukcja do wykładu statystyki powszechnej w gimnazjach.*
15. *Инструкция для преподавания русскої исторіи в учебных заведениях Варшавскаго Округа.*
16. *Instrukcja do wykładu fizyki w gimnazjach.*
17. *Instrukcja do nauki rysunków w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
18. *Instrukcja dla nauczycieli kaligrafii w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
19. *Instrukcja do wykładu geografii matematycznej w gimnazjach.*

Zachodzi pilna potrzeba dokładnej ewidencji tych przewodników metodycznych i skrupulatnego ich opracowania. Historyka książki szkolnej interesuje przede wszystkim przekazane do użytku szkół za ich pośrednictwem piśmiennictwo i sposoby jego wykorzystywania. Złożyło się ono na podstawowy warsztat pracy pedagogów, a zarazem stanowiło najbardziej funkcjonalny zasób bibliotek szkolnych.

Instrukcje — to obecnie druki wielkiej rzadkości. Ich cechą charakterystyczną jest podawanie tytułu oraz zasadniczego tekstu w języku rosyjskim i polskim, chociaż nie zawsze było to regułą. I tak instrukcje: do nauki religii prawosławnej, języka rosyjskiego, języka słowiańskiego, historii rosyjskiej oraz logiki mają tylko tekst rosyjski, broszurka zaadresowana do nauczyciela języka francuskiego ma tekst w języku rosyjskim i francuskim, instrukcja do języka niemieckiego zawiera tekst rosyjski i niemiecki, a instrukcja do wykładu religii rzymsko-katolickiej — tylko

tekst polski. Dotkliwie daje się odczuć brak daty ukazania się tych druków. Jedyne z materiałów źródłowych można wnioskować, że zostały przekazane do realizacji na przełomie 1840/1841 r. Niektóre broszurki uzupełniono w późniejszym okresie parustronicowymi dodatkami. Takie dopełnienia mają instrukcje do nauki: języka łacińskiego, historii powszechnej, statystyki powszechnej, rysunków i matematyki.

Po wydrukowaniu cytowanych wyżej instrukcji i rozesłaniu ich poszczególnym zakładom nauczania, Okręg Naukowy Warszawski zwrócił się do szkół z poleceniem nadesłania w ścisłym terminie wykazów dzieł brakujących w bibliotekach szkolnych. Okazało się jednak, że szkoły sporządziły spisy brakujących tytułów niedbale, często nie podając nazwisk autorów, pełnych tytułów i innych szczegółów bibliograficznych. Niewątpliwie szkoły miały negatywny stosunek do szeregu instrukcji i pragnęły za wszelką cenę opóźnić wdrożenie ich do praktyki dydaktycznej.

W dniu 22 III/3 IV 1845 r. kurator ONW przesłał do dyrektora gimnazjum lubelskiego pismo następującej treści:

„Gdy nadesłane przez zwierzchników szkolnych wskutek reskryptu z dnia 5/17 lutego 1843 r. wykazy dzieł instrukcjami do wykładu przedmiotów wskazane, a które w bibliotekach nie znajdują się, okazały się po większej części niekompletne i niedokładne, przeto dla uniknięcia w tym względzie uchybień oraz systematycznego zaopatrzenia bibliotek w książki potrzebne, uformowany został dokładny wykaz dzieł instrukcjami polecanych, którego kurator przesyła 5 egzemplarzy dyrektorowi, a to do przejrzenia ściśle, które z tych dzieł znajdują się w bibliotekach i ułożenia dokładnego wykazu dzieł brakujących, który ma być tak z gimnazjum, jako i ze szkół powiatowych niebacznie nadesłany”.²

W Wojewódzkim Archiwum Państwowym zachował się dokument pt. „Wykaz dzieł wskazanych instrukcjami do wykładu przedmiotów w gimnazjach i szkołach powiatowych”³. Konfrontując go z instrukcjami łatwo zauważyć, że z jednej strony wzbogacony został o kilka nowych pozycji, z drugiej zaś pominięto parę tytułów. Wykaz ten w postaci aneksu dołączam do artykułu jako niezwykle cenny materiał źródłowy, nie znany zupełnie badaczom zajmującym się problemami książki szkolnej w okresie międzypowstańowym.

Realizując powyższe polecenie dyrekcja gimnazjum w Lublinie oraz szkoły powiatowe w Hrubieszowie i Opolu Lubelskim sporządziły wykazy brakujących książek. Są to: „Wykaz dzieł wskazanych instrukcjami do wykładu przedmiotów, a których nie dostaje w bibliotece gimnazjum lubelskiego” (dwie wersje)⁴, „Wykaz dzieł oznaczonych w instrukcjach przy rozporządzeniu Wgo Dyrektora z dnia 3/15 października 1842 r. do pomocy dla nauczycieli przy wykładaniu nauki, nie znajdujących się w bibliotece szkoły powiatowej hrubieszowskiej”⁵, „Wykaz dzieł, których nie dostaje bibliotece szkoły powiatowej w Opolu, a instrukcjami do wykładu przedmiotów naukowych przy reskrypcie Wgo Dyrektora gimnazjum

² Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), Gimnazjum Wojewódzkie w Lublinie (dalej GWL) 67.

³ APL GWL 67.

⁴ APL GWL 67.

⁵ APL GWL 67.

lubelskiego z datą 3/15 października r.z. otrzymanym, są wskazane” (również dwie wersje)⁶.

W cytowanym wyżej piśmie okólnym wytykano administracjom szkolnym niedbalstwo w podawaniu ścisłych danych bibliograficznych brakujących w szkołach tytułów. Jednak i centralna władza oświatowa nie ustrzegła się pewnych uchybień. „Wykaz dzieł wskazanych instrukcjami do wykładu przedmiotów w gimnazjach i szkołach powiatowych” sporządzony został z pominięciem istotnych danych utrudniających identyfikację książek. Jest tylko nazwisko autora i bardzo skrócony tytuł dzieła, rzadko został podany rok wydania książki lub inne szczegóły bibliograficzne. Prawdopodobnie były to pozycje, które w większości nie budziły żadnych wątpliwości w środowiskach szkolnych, po prostu były znane i stosowane w praktyce pedagogicznej. Instrukcje do takich przedmiotów jak: język polski, język łaciński, religia rzymsko-katolicka wzbogacono w bardziej szczegółowe wskazówki. W „Wykazie” wymieniono bowiem podręczniki i lektury pomocnicze dla każdej klasy. W piśmiennictwie do religii prawosławnej jest rozróżnienie na podręczniki dla uczniów i dla nauczycieli. Z największą troską i skrupulatnością wymieniono podręczniki i wydawnictwa specjalistyczne w zakresie języka rosyjskiego desygnując oddzielnie a) podręczniki i przewodniki (rukowodstwa), b) książki dla nauczycieli, c) książki do czytania dla uczniów, d) książki dla biblioteki, e) wydawnictwa periodyczne. Większość jednak przedmiotów ma w omawianym „Wykazie” zbiorczy rejestr podręczników i lektury pomocniczej.

Analiza skierowanego do szkół piśmiennictwa naukowego daje okazję do smutnych refleksji. Widać dużą preferencję i uprzywilejowanie takich przedmiotów jak język rosyjski i wprowadzony po raz pierwszy do programów nauczania język słowiański, wdrożenie do praktyki dydaktycznej sporej liczby dzieł wydawanych w Rosji lub przetłumaczonych z języka rosyjskiego. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż nauka wielu przedmiotów humanistycznych mogła odbywać się przy pomocy podręczników traktowanych z ogromną ostrożnością, z zachowaniem zasady selekcji, którą pragnęły władze edukacyjne uczynić naczelną dyrektywą, przestrzeganą rygorystycznie. Widoczne to jest zwłaszcza w instrukcjach do nauki języka polskiego i języka łacińskiego. Zaznaczono w nich z jakich fragmentów różnych książek mogli nauczyciele korzystać jedynie na lekcjach, a co za tym idzie — młodzież pozbawiona została bezpośredniego kontaktu z tymi wydawnictwami. Zatem szkoły otrzymały szczegółowe wytyczne, określające wyraźnie zasady stosowania podręczników w pracy z uczniami.

Wypada jednak zauważyć, iż dużą swobodę dano nauczycielom przedmiotów matematyczno-przyrodniczych, przekazując do ich dyspozycji sporo różnej literatury zachodnioeuropejskiej.

Ustalenie listy obowiązujących podręczników i lektury pomocniczej było dla centrali edukacyjnej niezwykle trudnym przedsięwzięciem, gdyż nie było odpowiednich pomocy szkolnych. W tej sytuacji władze oświatowe musiały wziąć pod uwagę podręczniki wprowadzone do obiegu szkolnego w latach poprzednich.

⁶ APL GWL 627.

Zaraz po powstaniu listopadowym centralne władze oświatowe przeprowadziły wnikliwą rewizję podręczników używanych przed powstaniem w szkołach Królestwa Polskiego i Okręgu Naukowego Wileńskiego, eliminując z nich wiele niepożądanych treści. Pośpiesznie zainicjowano akcję edytorską, w ramach której wiele książek szkolnych wydawanych przed powstaniem listopadowym ukazało się w nowej, „oczyszczonej” wersji. Poczynając od r. 1833 przekazywano do rąk młodzieży takie „oczyszczone” edycje, to jest wydawnictwa przerobione według wskazówek i pod ścisłą kontrolą Rady Wychowania Publicznego. Szczególnie dotkliwie okaleczyli cenzorzy takie książki jak wileńskie, czterotomowe wypisy polskie Jana Zakrzewskiego, *Pamiętka po dobrym ojcu* Teodozego Sierocińskiego, *Tirocinium linguae latinae in usum I classis* i *Tirocinium linguae latinae in usum II classis* Fryderyka Gedikiego, *De vitae excellentium imperatorum* Korneliusza Neposa, *Breviarum historiae romanae* Eutropiusza, bajki Augusta Fedrusa i *Rys krótki chronologiczny historii powszechnej* Iwana Kajdanowa. Konfrontując przedlistopadowe wydania tych książek z ich późniejszymi edycjami można łatwo zauważyć i zewidencjonować znaczne ubytki i zniekształcenia. Zabroniono po surową karą wykorzystywania dużej ilości tekstów z takich pozycji jak: *Bajki i przypowieści Ignacego Krasickiego tudzież bajki wybrane z różnych autorów*, *Bajki i powieści* Stanisława Jachowicza, *Zadania do tłumaczenia z polskiego na łacińskie* Kajetana Trojanowskiego, *De viris illustribus urbis Romae nec non de Caesaribus* Aureliusza Sekstusa Wiktora.

Zniechęciło to zapewne wydawców do podejmowania nowych „poprawnych” edycji tych książek przez bardzo długi okres i sprawiło, że młodzież nie mogła z tych publikacji korzystać bezpośrednio, lecz jedynie na lekcjach za pośrednictwem nauczycieli⁷. Wszystkie wymienione wyżej wydawnictwa znalazły się w wykazie książek przeznaczonych dla szkół Okręgu Naukowego Warszawskiego, ale zalecono stosować kryterium selekcji treści. Wnioskować więc należy, że jeszcze bardziej zostały zaostrome rygory eksploataowania piśmiennictwa pedagogicznego.

Bardzo dużo tytułów wypadło z obiegu szkolnego. Wielką stratą dla polskiej oświaty był zakaz korzystania z takich podręczników jak, między innymi: Euzebiusza Słowackiego *Prawidła wymowy i poezji*, Jana Chrzyciela Hédoina *Zasady wymowy św.*, Augustyna Zdźarskiego *Wypisy polskie czyli książka do czytania dla dzieci ułożona z wyimków różnych autorów polskich tak prozą jak i wierszem*, Zygmunta Bartoszewicza *Gramatyka języka łacińskiego*, Antoniego Kotschuli *Gramatyka teoretyczna i praktyczna niemiecka*, *Auswahl von Mustern deutscher Prosaiker und Dichter. Ein Lesebuch zum Gebrauche für Schullen*, wypisy Pölitza, podręczniki do nauki języka rosyjskiego Bolesława Hlebowicza, Bazylego Rklickiego, Leona Rogalskiego i wiele innych.

W artykule mowa jest o książkach, które w dziejach polskiej oświaty odegrały dużą rolę, obecnie trudno jest do nich dotrzeć, ponieważ zostały z upływem czasu niemal doszczętnie zniszczone i zacytane.

Ingerencja w treści nauczania takich przedmiotów jak język i literatura polska, język łaciński, historia, była bardzo duża.

⁷ M. Adrianek, *Losy książek... op. cit.*

Szczególną uwagę zwrócono na język polski, gdyż „jako rodowity dla ogółu uczniów stanowił podstawę w uczeniu innych języków”. Przedmiot ten miał oprócz celów poznawczych realizować postulat kształcenia moralnego. W „Instrukcji do wykładu języka polskiego w gimnazjach i szkołach obwodowych” wyraźnie napisano, iż zadaniem jego jest „umysłowe kształcenie młodzieży uważane w ścisłym i nierozzerwalnym związku z kształceniem moralnym” i dalej — „uczniowie ze wszystkiego, co czytają, czego się uczą, starać się powinni wyciągać dla siebie zdrowe i zbawienne przestrogi, któreby ozywając uczucia religijne i moralne do życia cnotliwego były wskazówką”⁸. Bardzo ważne było też następujące sformułowanie: „Do kształcenia moralnego następczą mu [nauczycielowi] najlepszą sposobność przykłady treści religijnej i moralnej, na czytanie i deklamacje wybierane”⁹. To zalecenie stało się jedynym kryterium doboru podręczników i innych materiałów. Podstawowym podręcznikiem do nauki języka polskiego w klasach początkowych (I—III) były *Wypisy polskie* wileńskiego pedagoga Jana Zakrzewskiego, wydane w Warszawie w r. 1834. Historia tej książki jest następująca. W latach 1831–1832 wydał Zakrzewski najpierw w Wilnie 4 tomy wypisów polskich dla szkół Okręgu Naukowego Wileńskiego, w ramach akcji podręcznikowej inspirowanej i kierowanej przez senatora Mikołaja Nowosilcowa, pod czujnym okiem carskiej cenzury. Mimo to udało się autorowi przemycić sporo utworów o treści patriotycznych, społecznych i postępowych, utworów, które miały na celu budzenie i rozwijanie świadomości narodowej i mogły służyć skutecznie idei wychowania obywatelskiego, patriotycznego i estetycznego. Ich obecność w repertuarze dydaktycznym była jednak krótkotrwała, gdyż sytuacja w podbitym kraju z roku na rok pogarszała się. Z braku innych, bardziej stosownych, władze oświatowe Królestwa Polskiego postanowiły włączyć do obiegu szkolnego wileńską edycję *Wypisów polskich* Jana Zakrzewskiego. Były jednak bardzo krytykowane, pozwolono więc na ich wykorzystywanie pod warunkiem wyeliminowania wielu utworów, najczęściej z powodu ich silnego zabarwienia patriotycznego i społecznego. Już wkrótce zastąpiły je nowe wypisy polskie, wydane w Warszawie w r. 1834, opracowane według wytycznych Rady Wychowania Publicznego, prawdopodobnie bez wiedzy autora. *Wypisy polskie dla użytku klasy I, II i III* edycji warszawskiej różnią się od analogicznych wypisów wileńskich objętością oraz treścią. Z materiałów zawartych w wileńskich podręcznikach Zakrzewskiego przeszło do warszawskiej edycji tylko 59 czytanek i 180 wierszy, głównie bajek, psalmów i pieśni religijnych. Zrezygnowano ze 158 czytanek i 183 wierszy. W ich miejsce wprowadzono trochę innych, jednak mniej wartościowych utworów.

Podręczniki wydane w Warszawie dostarczyły przede wszystkim łatwych tekstów do ćwiczeń w czytaniu i pisaniu, głównie na przykładach prozy z publikacji naukowych i publicystycznych, dotyczących dobrych obyczajów, moralności, religii, przyrodznawstwa, geografii, historii biblijnej i starożytnej. Zostały tak przesycane treściami religijnymi, umoralniającymi i technicystycznymi, że mogły jedynie realizować podstawowe założenia wychowawcze o charakterze religijno-moralnym i życiowo-praktycznym oraz rozwijać sprawność językową z pominięciem takich za-

⁸ *Instrukcja do wykładu języka polskiego w gimnazjach i szkołach obwodowych*. (Warszawa ok. 1840) s. 3, 5.

⁹ *Ibidem*, s. 7.

dań szkoły, jak kształtowanie światopoglądu, rozwijanie wyobraźni, inspirowanie potrzeb kulturalnych, samokształceniowych, samodzielnego myślenia, smaku estetycznego i odpowiedniego stosunku do życia. Tak spreparowane *Wypisy polskie* Jana Zakrzewskiego odegrały poważną rolę w szkolnictwie, służąc przez wiele lat jako oficjalny podręcznik do nauki języka polskiego. Są też wiadomości, że poszczególne teksty podręcznika wykorzystywali nauczyciele na lekcjach języków obcych w celach tłumaczeniowych¹⁰. Pewną konkurencją dla nich były *Wypisy polskie na klasę I* Tomasza Dziekońskiego, członka Komitetu Egzaminacyjnego, których jeszcze w 1833 r. pozwolono używać. W 1841 r. zostały ponownie wydane „wedle nowych popraw i uzupełnień, które tym sposobem tak co do treści, jak co do układu znacznie ulepszone zostały”. Tę właśnie edycję kurator ONW postanowił wprowadzić „tymczasowo” w klasie pierwszej zarówno w szkołach rządowych, jak i instytucjach naukowych prywatnych¹¹.

Najbardziej popularnym autorem w omawianym okresie był wybitny pisarz polskiego Oświecenia Ignacy Krasicki. Jego utwory w *Wypisach polskich* Jana Zakrzewskiego wypełniają samodzielnie lub z innymi autorami, między innymi, takie cykle jak: „Zdania moralne wyjęte z pisarzy polskich”, „Opisanie niektórych przedmiotów moralnych i naukowych”, „Powieści moralne”. Szczególnym powodzeniem cieszyły się utwory Krasickiego: bajki, surowe i żartobliwe satyry, listy, rozmowy i opowiadania, fragmenty z powieści dydaktycznych, zwłaszcza z *Pana Podstolego*. Cytowano też fragmenty z poważnej epopei *Wojna chocimska* i żartobliwej *Myszeis*.

Umożliwiono młodzieży bezpośredni kontakt z utworami moralizatorsko-dydaktycznymi Ignacego Krasickiego i innych pisarzy. I tak w klasie II do czytania w szkole miały służyć obok bajek Stanisława Jachowicza wybrane przez nauczyciela bajki Krasickiego, w klasie III „niektóre całkowite rozdziały z książki pt. *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* oraz cała pierwsza i druga księga części pierwszej *Pana Podstolego*. Ponadto w tej klasie lekturę uzupełniającą stanowiły powieści moralne Franciszka Karpińskiego oraz przełożony przez niego poemat Delille'a *O ogrodach*.

Już decyzją z dnia 15/27 lutego 1839 r. zalecono używanie *Gramatyki polskiej na klasę I i II* Teodozego Sierocińskiego. Miała ona obowiązywać nadal. Ponadto mogli nauczyciele języka polskiego korzystać z gramatyk Maksymiliana Jakubowicza, Józefa Muczковского oraz z *Gramatyki polskiej wydanej w Wilnie w latach 1834–7*. Była to gramatyka Tomasza Kurhanowicza, której w szkołach Królestwa używano przez długie lata. Dużą rolę w nauce języka i literatury polskiej w klasach IV i V odegrała książka Teodozego Sierocińskiego pt. *Pamiętka po dobrym ojcu*. Wydał ją Sierociński jeszcze przed powstaniem listopadowym i zaraz było na nią ogromne zapotrzebowanie. Był to zbiór 40 czytanek na różne tematy religijne i etyczne. Niektóre czytanki poprzedził autor krótkimi, wierszowanymi, pełnymi uczucia mottami. Książka ta z okazji ponownej edycji w r. 1838 stała się przedmiotem dużej ingerencji cenzora. Pióro surowego cenzora ingerowało w treść książki kilkanaście razy, usuwając wszystkie motta, fragmenty zbyt aluzyjnych wypowiedzi autora, względnie zmieniając odpowiednio ich sens. Najogólniej można

¹⁰ M. Adrianek, *Książki do nauki języka i literatury polskiej Jana Zakrzewskiego*, „Roczniki Biblioteczne” 1980 (druk 1983), z. 2, s. 137–165.

¹¹ APL, Szkoła Obwodowa w Opolu Lubelskim 12.

powiedzieć, że wykreślono te miejsca, w których była mowa o Polakach, ich historycznym losie, o charakterze narodu polskiego, o umiłowaniu przez niego wolności i swej ojczyzny¹². Ale nawet to ocenzone wydanie *Pamiętki po dobrym ojcu* nie mogło być przedmiotem lektury w całości. Do czytania więc w klasie IV przeznaczono następujące rozdziały: *O przeznaczeniu i godności człowieka, O obyczajowości, O zdrowiu, O wyborze rozrywek, O znaczeniu cierpienia i zgrzyoty, O umiarkowaniu w nadziejach i oczekiwaniach*.

W tej klasie były również czytane i komentowane „powieści, listy i rozprawy w przedmiotach moralnych” zaczerpnięte z dzieł Ignacego Krasickiego.

W klasie V nauczano sztuki wymowy czyli retoryki obejmującej prawa i przepisy stylu prozaicznego. Nauczyciel wykładał więc o listach, dialogach i powieściach prozaicznych, przekazywał wiadomości o stylu historycznym, biograficznym, wreszcie o rozmaitych rodzajach wymowy. Do tych celów przeznaczony został podręcznik Ignacego Szydłowskiego pt. *Przykłady stylu polskiego w rozmaitych rodzajach wymowy i poezji. T. I, Proza*. Była to zupełnie nowa pozycja w repertuarze pomocy szkolnych na terenie Królestwa Polskiego. Podręcznik ten wydał autor w r. 1827 także w ramach akcji wydawniczej inspirowanej przez Mikołaja Nowosilcowa. Nie znamy powodów, dlaczego książki Szydłowskiego nie wdrożono do obiegu szkolnego na terenie Królestwa Polskiego w 1833 r., kiedy to sporo książek proveniencji wileńskiej znalazło się w szkołach Królestwa. Dopiero w 1840 r. zdecydowano się przekazać ją do rąk polonistów, jednakowoż z dużym ograniczeniem treści. Tom I obejmował wyimki prozatorskie stanowiące ilustrację stylów: listowego, dialogowego, dydaktycznego, historycznego oraz krasomówczego. Zapowiedzianego tomu II, mającego zawierać antologię poezji, Szydłowski z nieznanых powodów nie zdołał wydać. Być może cenzura nie pozwoliła jej ujrzeć światła dziennego. Wartościowa książka Szydłowskiego miała w zamiśle autora uzupełnić teoretyczne studium *Prawidła wymowy i poezji wyjęte z dzieł Euzebiusza Słowackiego*, które już w 1833 r. zostało przepisane szkołom w Królestwie. We wstępie swej książki Szydłowski napisał:

„Rozkład wyjątków w pierwszym i drugim [!] tomie niniejszego zbioru zawartych, odpowiada całkowicie porządkowi przyjętemu przez Słowackiego w traktowaniu o rozmaitych rodzajach prozy i poezji. Co się zaś tyczy wewnętrznej ich wartości, staraliśmy się, ile można, o wybór rzeczy najlepiej pisanych i o różnorodność, a przede wszystkim mieliśmy na ciąglej uwadze to, co istotę gruntownej edukacji oraz szczęście społeczności stanowi. Ubiegaliśmy się przeto najstaranniej za takimi pismami, które się prawdą i rzetelnością zdań i myśli zalecają; gdzie cześć dla religii i moralności, wdzięczność, wierność i poświęcenie się dla monarchy, winna uległość i posłuszeństwo zwierzchności, z mocą i przekonaniem są wystawione”¹³.

W innym miejscu wstępu Szydłowski również zapewniał, iż wybrał takie fragmenty, które mogły być pomocne w kształceniu ludzi poczciwych, wiernych tronowi poddanych i prawych chrześcijan.

„Instrukcja do wykładu języka polskiego w gimnazjach i szkołach obwodowych” wyraźnie określiła, z których fragmentów książki można było korzystać. Wśród nich znalazło się 9 listów. Cztery były autorstwa Ignacego Krasickiego: *Do przyjaciela*

¹² M. Adrianek, *Losy książek... op. cit.*, s. 236–240.

¹³ I. Szydłowski, *Przykłady stylu polskiego w rozmaitych rodzajach wymowy i poezji, t. 1, Proza*, Wilno 1827, s. VI–VII.

o nieprzyzwoitości używania w listach wyrazów francuskich, O mieszkaniu na wsi, Do Księżnej Sapieżyny o edukacji, O pismach periodycznych, następnie zalecono lekturę listów: Rolina do księcia Jabłonowskiego wojewody nowogródzkiego, Króla pruskiego Fryderyka Wilhelma do Lindego autora Słownika języka polskiego, Pani de Savigne do córki, Pani de Maintenau do synowicy, Do Piotra wielkiego napisanego przez Fontenella dożywnego sekretarza Akademii Umiejętności w Paryżu.

Rolę ilustracji stylu dialogowego pełniły następujące fragmenty książki Szydłowskiego *Rozmowa o człowieku, jego wielkości i nikczemności* wyjęta z pracy Franciszka Karpińskiego *Rozmowy Platona z uczniami swoimi*, Franciszka Zabłockiego *Rozmowa o zmyślaniu*, Fenelona *Rozmowa między Heraklitem a Demokrytem*.

Demonstracja stylu dydaktycznego odbywała się dzięki utworom: Jana Śniadeckiego *Wady psujące jasność mowy*, Leona Borowskiego *O poezji Pisma świętego i O talencie Jana Kochanowskiego*, Kwintyliana *O wymowie Cycerona*, Kaulfusa *O klasykach greckich i rzymskich, że są niezaprzeczonymi i niezmiennymi wzorami piękności we wszystkich wiekach i narodach*.

Za przykłady stylu historycznego mogły służyć 3 fragmenty książki M. Karamzina *Historia państwa rosyjskiego* w przekładzie G. Buczyńskiego *O historii, Sława Aleksandra Newskiego, Pamiętna bitwa na Kulikowym polu* oraz Ignacego Krasickiego *Porównanie Annibala ze Scypionem Afrykańskim Pierwszym i Porównanie Arystydesa z Katonem Starszym*.

Wykładając o stylu krasomówczym mógł polonista sięgnąć po następujące wyimki: Euzebiusza Słowackiego *Wstęp do pochwały Józefa Czecha, dyrektora gimnazjum wołyńskiego, czytanej przy uroczystym obchodzie jego pogrzebu w Krzemieńcu d. 28 kwietnia 1811 roku*, Franciszka Dmochowskiego *Wstęp do mowy na obchód pamiętki Ignacego Krasickiego, czytanej na posiedzeniu publicznym Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk dnia 12 grudnia 1801 r.*, *Wstęp do kazania misjonarza Bridena w jednym z najstarszych kościołów Paryża i wśród zgromadzenia najznakomitszych osób*, St. Potockiego *Wstęp z jego pochwały mianej w zgromadzeniu przyjaciół nauk w Warszawie d. 15 maja 1802 roku*, Euzebiusza Słowackiego *Przydatność nauk w życiu wiejskim*.

W tej klasie przerabiano też „wybrane dialogi” z tomu VII *Dzieł wierszem i prozą* Ignacego Krasickiego oraz kilka rozdziałów z *Pamiętki po dobrym ojcu* Teodozego Sierocińskiego, a mianowicie: *O religii, O szlachetności serca, O miarkowaniu żądz i namiętności, O zamilowaniu prawdy, O sprawiedliwości, O wyrozumiałości i przebaczeniu uraz, O dobroczynności, O zarabianiu sobie na szacunek u ludzi, O utrzymaniu służących, O rozwiązłości, O wesolości i pogodzie umysłu, O wyborze powołania, O czytaniu i wyborze książek*.

W klasie VI obowiązywał kurs poezji. Zadaniem polonistów było wyłożyć naukę o podziale poezji i o szczególnych jej rozdziałach, a więc: o poezji lirycznej, dydaktycznej i opowiadającej, z oznaczeniem prawideł właściwych każdemu rodzajowi i wiadomością o celniejszych poetach.

Do czytania w szkole „z należytych rozbiorem i objaśnieniem” miały służyć wybrane utwory Jana Kochanowskiego: *Psalmy VII i CIII, treny XVIII Pańska ręka mnie dotknęła... i XIX Żałoba moja długa w noc oczu mi nie dała zamknąć*, pieśni *O Sobótce, Wsi spokojna, wsi wesola, Nie wierz Fortunie, Nie porzucaj nadzieje*.

Uwzględniono też Ignacego Krasickiego bajki *Lew i zwierzęta*, *Gołębie*, *Konwersacja*, *Strzelec i pies*, *Wóz z sianem*, *Zajączek*, *Koń i wielbłąd*, *Filozof i chłop*, *Malarz*, satyrę *Przestroga młodemu*; list *Do Pawła*, wiersz *Do Boga*, *Opisanie nocy przez Bardów* (końcowy fragment *Pieśni Ossjana*).

Z utworów Adama Naruszewicza wybrano ody: XVI „*Hymn do Boga*” i XVIII *Kościół śmierci*, sielanki: *Pacierz staruszka* i *Folwark* oraz wyjątek z *Dytrambu, z okazji zupełnego ozdrowienia Jego Królewskiej Mości*, Franciszka Karpińskiego mogli uczniowie poznać przez wiersze: *O wielkości Boga*, *Do mądrości*, *Powrót z Warszawy na wieś*. Dopuszczalne było omawianie Franciszka Dionizego Książnina: *Pieśń żebrzącego Homera* i ody II zaczynającej się od słów *Igrajcie dziatki szczęśliwe, wzruszając ojca łzy tklive*, wybranych bajek Stanisława Trembeckiego, wierszy Kazimierza Brodzińskiego (*Laska proroka*) i Antoniego E. Odyńca (*Pacierz, Źródło św. Gangolfa*).

Z literatury obcej zalecono *Noc I Younga*, pieśń pierwszą *Raju utraconego Milтона*, *Pożegnanie Hektora z Andromachą* — końcowy fragment księgi VI *Iliady* Homera w tłumaczeniu Franciszka Ksawerego Dmochowskiego. Dopuszczono też fragmenty *Ziemianina* Delille’a w przekładzie Alojzego Felińskiego oraz Torquata Tassa wyimki z pieśni I i II poematu *Gofred albo Jeruzalem wyzwolona* w mistrzowskim przekładzie Piotra Kochanowskiego.

W klasie VII odbywała się nauka o dramacie. Nauczyciel omawiając poszczególne rodzaje dramatu podawał wiadomości o celniejszych pisarzach dramatycznych z ogólną charakterystyką ich dzieł, z których wybitniejsze wymieniał. Oprócz tego podawał krótki rys historii literatury polskiej wyszczególniając znaczniejszych pisarzy polskich, poczynając od XVI wieku. Do czytania w szkole „z należytym rozbiorem i objaśnieniem” mogły służyć: Stanisława Trembeckiego — kilka scen z komedii *Syn marnotrawny*; sceny wybrane z utworów dramatycznych Franciszka Zabłockiego i Józefa Korzeniowskiego; kilka scen z komedii Aleksandra Fredry *Pan Jowialski*. Na lekturę przeznaczono również fragmenty *Dworzanina polskiego* Łukasza Górnickiego, a mianowicie: początek księgi pierwszej, obraz ks. Samuela Maciejewskiego, odpowiedź Kryskiego panu Bojanowskiemu o wydarzeniu, wyimki z księgi IV (s. 539–568); fragment *Kroniki polskiej* Marcina Bielskiego (s. 226–246) — *Bolesław Krzywousty*. *Monarcha Polski*. Zaznaczono wyraźnie, że oba te dzieła mają być edycji Antoniego Gałęzowskiego z r. 1828 i 1829.

Wśród autorów przerabianych w tej klasie znalazła się również sielanka *Pomarlica* Szymona Szymonowica oraz Jana Śniadeckiego *Żywot uczony i publiczny Marcina Odlanickiego Poczobuta*, niektóre mowy i zagajenia z drugiego tomu *Pism rozmaitych* (Wilno 1814), a zwłaszcza *O instrukcji religijnej*.

Zdumiewa fakt, jak wielką rolę w szkołach średnich odgrywały teksty braci Śniadeckich, a zwłaszcza Jana, rektora Uniwersytetu Wileńskiego. Wygłaszał je z początkiem lub końcem roku akademickiego, komentując swe wysiłki na uczelni i przedstawiając jej doroczne osiągnięcia. Najbardziej popularne w szkołach było *Zagajenie z 15 września 1810 r.*, w którym Śniadecki dowodził, „że doskonalenie wszystkich władz umysłowych przez rozmaite nauki jest warunkiem prawdziwego oświecenia”. Ówczesni pedagodzy byli również tego samego zdania. Doceniając wartości kształcające wszystkich nauk, zdecydowanie potępiali i wykazywali ujemne

skutki jednostronności w nauczaniu. „Przesąd uczonych, wynoszących jedną naukę z pogardą drugiej — twierdził Śniadecki — jest to uczone barbarzyństwo, wynikające z krótkiego i fałszywego rzeczy widzenia”.

Odrębne miejsce wśród mów akademickich zajmuje *Zagajenie z 15 września 1811 r.* poświęcone instrukcji religijnej. Zawarta tam jest apoteoza liberalnej polityki Aleksandra I i przekonanie o pozytywnych skutkach stabilizacji politycznej za jego panowania. Nie był Śniadecki odosobniony w takich poglądach politycznych, podzielało je wielu w Polsce, a to szkole szczególnie odpowiadało. W tym czasie Śniadecki uznaje religię za jeden z podstawowych elementów wychowania. W obszernym przemówieniu drogą perswazji i apelowania do uczuć, rozwijał myśl o potrzebie i konieczności wychowania religijnego, dowodził, „że zaniedbanie instrukcji religijnej w wychowaniu młodzi ściąga na ludzi i całą społeczność nieszczęścia”. W *Zagajeniach* stale przewijały się akcenty pochwał i hołdów dla cara Aleksandra I i innych monarchów rosyjskich począwszy od Piotra Wielkiego. Nic więc dziwnego, że skwapliwie włączono je do szkolnej lektury.

W 1838 r. ukazała się siedmiotomowa edycja dzieła Jana Śniadeckiego w opracowaniu Komisarza do nadzoru handlu księgarskiego Michała Balińskiego. Uznano je za bardzo pożyteczne tak w gimnazjach, jak i w szkołach obwodowych. Nie zawahano się jednak ostrzec nauczycieli języka polskiego:

„[...] aby nie przynosili do czytania w szkole nic takiego co sami z największą tylko rozwagą i bacznością czytać powinni, a odczytywali uczniom wybrane z 3-go tomu zagajenia, gdzie tyle jest zdrowych i zbawiennych przestróg dla młodzieży szkolnej, z całą mocą uczucia i przekonania podanych oraz połączonych ze czcią największą dla tronu i panującego”¹⁴.

W krótkim artykule nie jest możliwa wszechstronna analiza zaleconych polonistom książek, pojedynczych utworów czy tylko ich fragmentów. Dość powiedzieć, że w książkach do nauki języka i literatury polskiej w omawianym okresie ceniono ogromnie teksty, w których nie było wieloznaczności, w poezji preferowano prostą, nieskomplikowaną formę wiersza, uznawano utwory, które nie nastroczały najmniejszych trudności w interpretacji, a więc w odbiorze. Uważano, że najbardziej wartościowe są takie czytanki i wiersze, które popularyzowały pracę, pokorę, pobożność, subordynację, szacunek i ustepliwość wobec przełożonych, lojalność w stosunku do rządu i administracji, wreszcie wszelkiego rodzaju filantropię.

W wykazie książek pomocniczych, a więc książek adresowanych wyłącznie do nauczycieli, znalazły się dwa opracowania pochodzące z okresu przedlistopadowego: Józefa Korzeniowskiego *Kurs poezji*, Warszawa 1829 oraz trzypięciotomowe dzieło Józefa Ossolińskiego *Wiadomości krytyczne do dziejów literatury polskiej*, Warszawa 1819–1822. Ponadto zalecono nauczycielowi korzystanie ze współczesnych opracowań takich jak Adama Jochera *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830*, dziesięciotomowe dzieło Michała Wiszniewskiego *Historia literatury polskiej*, Michała Grabowskiego *Literatura i krytyka*, Teodozego Sierocińskiego *Nauka o stylu*, Villemaina *Cours de littérature* (Bruksela 1840), profesora uniwersytetu moskiewskiego Dawidowa *Cztenija o slowestnosti*, N. Koszańskiego *Czastnaja retoryka*, edycja lipska dzieł Jana i Jędrzeja

¹⁴ APL GWL 67.

Śniadeckich. Tak poważny zestaw książek podnosił poziom naukowy wykładów szkolnych.

Zestaw książek do nauki języka łacińskiego był skromny: *Tirocinium linguae latinae in usum I et II classis*, Józefa Kajetana Trojańskiego *Zadania do tłumaczenia z polskiego na łacińskie* i tego samego autora *Gramatyka łacińska* z r. 1834, trzy bardzo zniekształcone przez cenzurę książeczki: Neposa Corneliusa *Vitae excellentium imperatorum*, Eutropiusa *Historiae romanae selecta ad usum scholarum* i bajki Fedra¹⁵ oraz *Przemiany* Owidiusza, *De bello Gallico* Cezara, *Eneida* Wergiliusza i Liwiusz opracowany w celach szkolnych przez Zygmunta Bartoszewicza.

W klasie VII zalecono omawianie listów Cyserona, które zawsze były bardzo popularne w szkołach jako idealny wzór potocznej, konwersacyjnej łaciny. Z *Epistulae ad familiares* można było tłumaczyć listy „w materiach prywatnych, a mianowicie z prośbą, powinszowaniem, poleceniem z ksiąg: XIII, XV, XVI, II, III i innych”. Przedmiotem lektury uczniowskiej były też mowy Cyserona: *Pro Archia poeta*, *Pro lege Manilia*, *Pro Caecina*, *Pro Cluentio*, *Pro Roscio Comoedo*, *Pro Quintio*.

Pomocą w nauce łaciny były ody Horacego i słynny list z II księgi zwrócony do Pizonów znany pt. *De arte poetica*, omawiający problemy twórczości poetyckiej i teorię poetyki. Cenną pozycją w realizacji programu języka i literatury łacińskiej była książka J. D. Fussa *Antiquitates Romanae*, ale zalecono dużą selekcję zawartych w niej treści.

Bardzo drażliwym problemem było nauczanie historii Polski, które odbywało się w ramach wykładu historii Rosji i historii powszechnej. Władze czyniły wiele, aby konsekwentnie realizować swój plan tworzenia z edukacji historycznej skutecznego narzędzia rუსyfikacji. Nie było jednak odpowiednich podręczników. Jeszcze na przełomie lat 1837–1838 postanowiono:

„Co do historii Rosji i Polski, nauczyciel w trzech klasach niższych II, III i IV prowadzić będzie swój wykład podług historii Ustrialowa skróconej przez Pawliszczewa. A co do klas wyższych, poczynając od V podług zbiorów układanych w kajetach, stosownie do reskryptu Komisji Rządowej z dnia 27 XII/8 I 1837/38, polecającego układanie w kajetach kursów tych nauk, do których nie ma dotąd dzieł elementarnych”.¹⁶

Prowadziło to do rozciągnięcia ścisłego nadzoru nad szczegółowymi treściami kształcenia i wychowania w zakresie wielu przedmiotów, zwłaszcza zaś historii. Zarządzenia miejscowych władz oświatowych w tej sprawie były bardziej drastyczne niż decyzje płynące z Petersburga. Dyrektor gimnazjum lubelskiego Piotr Sijanow polecił, aby każdy z pedagogów:

„[...] kurs nauki przezeń wykładanej, do której nie ma dzieł elementarnych, układał w kajetach i takowe uprzednio, zanim uczniowie po wykładzie pewnej części odpisywać zaczęą w domu dla przygotowania się na lekcje, dyrektorowi gimnazjum przedstawił do przejrzania”.¹⁷

Zachowało się wiele dowodów, że taka praktyka istotnie miała miejsce. Tenże dyrektor odsyłając inspektorowi szkoły obwodowej opolskiej seksterna historyczne,

¹⁵ M. Adrianek, *Losy książek szkolnych... op. cit.*, s. 249–253.

¹⁶ AP Lublin, GWL 853.

¹⁷ APL GWL 853.

zalecał, aby wszystkie znajdujące się w ręku uczniów zostały poprawione i zobowiązywał go, aby wykład historii otoczył specjalną troską i opieką. Jego zdaniem z wykładu historii należy wyrzucić wszelkie sformułowania, „które mogły szkodzić naprowadzając na złe zasady umysły młodzieży, która dziś jest tak rozhułkana”. Poleciał więc „obojętnie mówić albo nic” o Tarkwiniuszu, o Brutusach, o okrucieństwie cesarzów rzymskich itp. Nauczyciel historii powinien opuścić w historii Rosji niepotrzebne wiadomości oraz wszystkie wypadki uwłaczające rządowi monarchicznemu.¹⁸

Ścisły nadzór nad wykorzystywanymi podręcznikami prowadził do kolejnych decyzji władz oświatowych, na podstawie których dokonywano systematycznych rewizji posiadanych przez uczniów książek. W listopadzie 1843 r. odbyła się taka rewizja w mieszkaniach uczniów wyższych klas gimnazjum lubelskiego. Podczas rewizji kapitan żandarmerii znalazł u ucznia VI klasy Stanisława Zawadzkiego w łóżku pod materacem książkę pisaną z różnymi wierszykami, nie mającą tytułu. Ów uczeń tłumaczył się, jakoby znaną u niego książkę kupił u miejscowego Żyda.¹⁹

Natomiast dokładne skontrolowanie nauczycieli, wydaje się, było dość trudne. Niestety, nie jest możliwa rekonstrukcja ich wykładów, gdyż nie pozostały po nich żadne materiały źródłowe, a przekazy pamiętnikarskie są nadzwyczaj skąpe. Na szczęście zachowała się bodajże jedyna księga wypożyczeń z biblioteki gimnazjum lubelskiego z tego okresu, która będzie przedmiotem osobnego studium. Rekonstrukcja czytelnictwa lubelskich pedagogów nie będzie sprawą łatwą. Z powodów technicznych wymaga ona bardzo dużego nakładu pracy i benedyktyńskiej cierpliwości, ale pracę tę należy bezzwłocznie wykonać.

N. Ustriałow w wydanym w r. 1840 podręczniku do historii Rosji *Naczerwanie ruskiej istorii dla srednich uczebnych zawiedienij* uwzględniał też dzieje Polski. Książka nie była tłumaczona na język polski, bowiem w nauczaniu tego przedmiotu obowiązywał już do roku 1837 wykład w języku rosyjskim. Tendencyjny podręcznik Ustriałowa funkcjonował długo, bo aż do reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego. Władze szkolne starały się za wszelką cenę, aby książka ta stała się podstawą przekazywania wiedzy o przeszłości ojczystego kraju, wyposażyły więc zakłady nauczania w odpowiednią ilość egzemplarzy i przeznaczyły go na nagrody dla uczniów osiągających najlepsze wyniki w nauce. W niższych klasach (III–IV) obowiązywał tego samego autora *Przewodnik od początkowego poznania dziejów państwa rosyjskiego*. Władze oświatowe wiązały duże nadzieje z wydaniem i natychmiastowym rozpowszechnieniem w szkołach podręcznika historii Polski, opracowanego przez członka Rady Wychowania Publicznego M. Pawliszczewa pt. *Dzieje Polski*. Publikacja Pawliszczewa wydana w 1843 r. w języku rosyjskim, a w 1844 r. w tłumaczeniu polskim, była bardzo tendencyjna w oświeclaniu przeszłości narodu i państwa polskiego. Na szczęście książki te nie były jedynymi dla polskiej młodzieży, która podejmowała indywidualne studia nad przeszłością ojczystego kraju, ale odbywało się to poza szkołą, w domu i w tajnych kółkach samokształceniowych.

Korzystniej kształtowała się natomiast sytuacja historii powszechnej, której

¹⁸ APL Rząd Gubernialny Lubelski (dalej RGL) Adm. 474.

¹⁹ APL Magistrat miasta Lublina 2155.

wykład nie podlegał tak ostremu nadzorowi. Naczelnym zadaniem postawionym przez władze szkolne przed nauczycielami tego przedmiotu było zabezpieczenie młodego pokolenia przed wpływami liberalnymi i wychowanie go w duchu uległości wobec władzy. Hasłem wychowawczym stało się takie urobienie serc i umysłów dzieci, by uczynić z nich wiernych obrońców „tronu i ołtarza”, wpojenie uczniom „zdrowych prawd” i zasad życia pobożnego i cnotliwego.

„Instrukcja do wykładu historii powszechnej i w gimnazjach i szkołach obwodowych” stwierdzała:

„Głównym warunkiem porządku w każdym kraju jest spokojność i bezpieczeństwo. Nauczyciel historii nigdy nie powinien spuszczać z uwagi, że ze wszystkich kształtów rządu, błogi rząd monarchiczny odpowiada temu celowi, jeden utrzymuje przyzwoitą równowagę między członkami społeczności i najskuteczniej umie nakierować władzę myślenia i namiętności do tego, co jest trwałym, wielkim i szlachetnym. Ta zasada ma się objawiać w wykładzie i opowiadaniu dziejów i wspieraną być powinna niezbitymi dowodami, jakich dostarcza każdy wiek i każde państwo. Tym bowiem sposobem uczący przyłoży się do usposobienia wiernych sług tronu i pożytecznych obywateli kraju”²⁰.

W zakresie historii powszechnej obowiązywał najpierw podręcznik Kajdanowa *Rys krótki chronologiczny historii powszechnej*, chociaż w stosunku do niego były pewne zastrzeżenia. Wśród dzieł pomocniczych znalazły się prace Bossueta, Ferranda, Müllera, Heerena, Beckera i Eichhorna. Parę lat później wprowadzono do obiegu szkolnego podręcznik S. Smaragdowa *Krótki rys historii powszechnej, dla początkującej młodzieży*, Warszawa 1851. Tłumaczenia tego podręcznika dokonał P. Skrzypiński. Książka miała kilka wydań i była używana w szkołach przez wiele lat.

Dodatkowym działaniem zmierzającym do utrzymania ścisłego nadzoru i kontroli nad książkami używanymi podczas realizacji procesu dydaktycznego i napływającymi do szkół było ustanowienie ok. 1842 r. komitetu do zaopatrywania bibliotek szkolnych w potrzebne książki i pisma naukowe oraz nadanie księgarni Jana Glücksberga statusu księgarni szkół publicznych. Stała się ona jedyną instytucją, do której szkoły mogły składać zamówienia na zatwierdzone podręczniki, literaturę uzupełniającą i inne środki dydaktyczne. Po dokonaniu odpowiednich formalności księgarnia przekazywała zamówione książki za pośrednictwem Biblioteki Rządowej (dawniej Uniwersytetu Warszawskiego) poszczególnym szkołom. Zgodnie z uchwałą Rady Administracyjnej z 16/28 lutego 1837 r. w celu ożywienia handlu rosyjskimi książkami szkolnymi księgarzowi udzielono zasiłku rocznego w wysokości 600 rs i podpisano kontrakt obowiązujący do 1844 r. na sprowadzenie książek rosyjskich i utrzymanie w Warszawie czytelni rosyjskiej. Podobny kontrakt podpisano następnie z innym księgarzem M. W. Istominem, z którym przedłużano umowę co 3 lata, aż do r. 1863.

Wypłacanie zasiłku księgarzom oraz stosowanie wysokiego rabatu na sprowadzone do kraju książki rosyjskie pozwalało ustalić stosunkowo niskie ceny na zatwierdzone podręczniki rosyjskie. Dzięki takim zabiegom szkoły średnie były odtąd

²⁰ *Instrukcja do wykładu historii powszechnej w gimnazjum i szkołach obwodowych*. Warszawa [ok. 1840], s. 15, 17.

zarzucane literaturą podręcznikową i pomocniczą produkcji rosyjskiej. Nasilenie importu książek rosyjskich nastąpiło już ok. r. 1838. W okresie międzypowstaniowym nastąpiło nasycenie księgozbiorów szkolnych książkami rosyjskimi, co było rezultatem działalności zarówno księgarni Jana Glücksberga, jak i Istomina. W publikowanych sprawozdaniach szkolnych często znaleźć można dane ilustrujące stan posiadania książek w języku rosyjskim. Z łatwością zauważyć można, jak szybko następował wzrost zasobów książek w języku rosyjskim.

O działaniach podejmowanych przez władze oświatowe w drugiej połowie XIX stulecia w celu dalszego ograniczenia edukacji młodzieży świadczą również decyzje likwidacji części zasobów bibliotecznych szkół powiatowych i gimnazjów. W 1853 r. Warszawski Komitet Cenzury przeprowadził gruntowną kontrolę bibliotek szkolnych, w rezultacie której usunięto znaczną ilość książek. Większość z nich stanowiła niezwykle wartościowy materiał, zbierany przez całe dziesięciolecia z ogromną zapobiegliwością przez dyrekcje szkół i nauczycieli, mający służyć pedagogom do wzbogacenia wiedzy, a pośrednio także do podnoszenia poziomu wiedzy uczniów i rozwijania ich zainteresowań czytelniczych. Ostatnio zostały opublikowane wykazy książek zakazanych z bibliotek szkolnych: Lublina, Hrubieszowa, Opolu Lubelskiego²¹ i Łęczycy²². Na listach książek poddanych kasacji znalazły się prace, najczęściej wydawane na przełomie XVIII i XIX w., pisane w duchu narodowym. Głównie jednak skreślano ze zbiorów bibliotecznych pozycje odnoszące się do historii i literatury polskiej, a wśród nich dawne podręczniki Skrzetuskich, J. S. Bandtkiego, J. Mikłaszewskiego, J. Lelewela, prace J. U. Niemcewicza, Stanisława Kostki Potockiego, zbiory materiałów źródłowych oraz bogatą literaturę pomocniczą. Wszystkie te pozycje w latach 1815–1830 były niezastąpione w pracy z młodzieżą.

Władze oświatowe próbowały doprowadzić do głębokich zmian w dziedzinie podręczników i literatury pomocniczej. Mimo usilnych starań z ich strony, szkółom brakowało odpowiednich książek i innych środków pomocniczych. W Lublinie według pierwszej wersji sporządzonego wykazu brakowało aż 88 tytułów, według drugiej — 68. Nauczyciele wszystkich przedmiotów zgłosili swoje dezyderaty. Wyjątek stanowił nauczyciel wykładający statystykę powszechną, który nie potrzebował żadnych książek. Budzi to poważną wątpliwość, ponieważ do tego przedmiotu przeznaczono prawie wyłącznie książki zachodnioeuropejskie. W bibliotece szkolnej w Hrubieszowie brakowało 52 dzieł zaleconych instrukcjami, a w Opolu Lubelskim — 31, według drugiej wersji aż 124. Brakowało książek rosyjskich i zachodnich. Zdumiewa jednak fakt dużych braków w zakresie polskich wydawnictw. W Lublinie, między innymi, nie było *Wypisów polskich* Jana Zakrzewskiego, *Pamiętki po dobrym ojcu* Sierocińskiego, *Gramatyki łacińskiej* Bartoszewicza, a także wydanych przez Leopolda Sumińskiego *Historiae romanae*. . . i bajek Fedra.

W Lublinie nauczyciele języka greckiego nie mogli zdobyć wypisów greckich Jakobsa, które ukazały się w Petersburgu w r. 1839 oraz gramatyki Butmanna,

²¹ M. Adrianek, *Ingerencja cenzury w księgozbiory szkolne w r. 1853*. „Folia Bibliologica” r. XXXVI/XXXVII, 1986/1987 (druk 1990), s. 61–68.

²² W. Górczyński, *Historia, polityka, wychowanie. Nauczanie dziejów ojczyzny w szkołach średnich Królestwa Polskiego 1815–1872*, Warszawa 1988, s. 73, (wykaz książek skonfiskowanych w Łęczycy obejmuje tylko wybrane tytuły z zakresu historii).

wydanej w Wilnie przez Grodka. Profesor Bieliński w r. 1843 oświadczył na posiedzeniu rady pedagogicznej, iż z powodu braku przepisanych wypisów greckich edycji petersburskiej w klasie VI i VII korzysta z *Cyropedii* i *Anabasis* Ksenofonta, *Iliady* i *Odysei* Homera. Parę lat później inny nauczyciel języka greckiego w gimnazjum lubelskim, Konstanty Jezierski, nie miał potrzebnej gramatyki greckiej Butmanna, wobec czego opracował własny podręcznik i używał go za wiedzą dyrektora²³.

Szkolnictwo średnie nie dysponowało nowymi podręcznikami w zakresie wielu przedmiotów. Uczni nie podejmowali prac nad nowymi książkami szkolnymi. Niełatwo było pogodzić potrzeby kształcenia i wychowania polskiej młodzieży z wymogami władz polityczno-oświatowych. Cenzura działała ostro. Dorobek w tej dziedzinie był więcej niż skromny, choć zdawano sobie sprawę, że brak podręczników dezorganizował w poważnym stopniu zarówno proces nauczania, jak i realizację celów wychowawczych. Rozważano nawet sprawę wdrożenia do obiegu szkolnego książek używanych w gimnazjum, szkołach powiatowych i elementarnych cesarstwa. Plany te jednak nie zostały w pełni urzeczywistnione z powodu małej znajomości języka rosyjskiego wśród polskiej młodzieży i wykładowców.²⁴ (Zob. aneks nr 2).

Dopiero w latach sześćdziesiątych oddano do użytku kilka nowych podręczników. Na karcie tytułowej zaznaczono, iż „zostały decyzją JW. Ministra Oświecenia narodowego przepisane do użytku w szkołach Okręgu Naukowego Warszawskiego i nakładem tegoż Okręgu wydane”.

Między innymi były to: *Gramatyka języka polskiego* cz. I–III; Wilhelma Fechta *Theor. pract. Lehrbuch der deutschen Sprache. Erster Cursus*; *Bukwar. z rozreszenia G. Ministra narodnago proswieszczenia dla uczylicz Warszawskago uczebnego okruga, izdiwieniem tego okruga izdannyj*; Piotra Dubrowskiego *Kniga dla cztenia* cz. 1–3, książka do czytania rosyjskiego, polecona przez JW. Ministra Oświecenia; *Gramatyka łacińska teoretyczno-praktyczna* kurs I, II i III; Adama Zabięły *Arytmetyka* cz. I–IV; Feliksa Beneveniego *Algebra* cz. I–II; A. K. Clairauta *Zasady geometrii*; *Wzory kaligraficzne* i *Wzory rysunków technicznych*. Wprowadzono do obiegu Alfonsa Puchewicza *Mechanikę ogólną*, A. T. Cahoursa *Kurs chemii nieorganicznej* (przekład Karola Jurkiewicza) oraz bliżej nie zidentyfikowany podręcznik zoologii. Prawdopodobnie był to *Wykład zoologii* Władysława Skłodowskiego. Ostatnie trzy pozycje zostały wydane nakładem władzy edukacyjnej Królestwa Polskiego, jak informowały karty tytułowe tych dzieł.

Warto wspomnieć też, że zainicjowano bliżej nie znane wydawnictwo książek klasycznych. Nie wiemy, jakie teksty autorów starożytnych i podręczniki seria ta obejmowała. Wiadomo jest, że nie zostało w pełni zrealizowane. Władze oświatowe nie były usatysfakcjonowane przebiegiem akcji sprzedaży książek klasycznych wśród młodzieży. Zdaniem władzy edukacyjnej słabe zapotrzebowanie uczniów w wydawane książki ujemnie wpływało na „jednostajność wykładu”. Wszelkimi sposobami starano się spopularyzować wydawnictwo książek klasycznych.²⁵

Z Rosji sprowadzono dla polskich szkół cały nakład *Metody do nauczania języka rosyjskiego* Ertela oraz trzypięciotomową geografii powszechną Sokołowskiego. Część

²³ APL GWL 855, 854.

²⁴ APL Szkoła Obwodowa w Opolu Lubelskim 12.

²⁵ APL GWL 394.

trzecia podręcznika obejmowała geografę cesarstwa rosyjskiego. Książka ta wyeliminowała dotychczas używane podręczniki geografii Ansarta, Sztajna i Arseniewa. W 1849 r. polecono używanie ułożonych w języku rosyjskim przez nauczyciela szkoły powiatowej w Warszawie Pęczarskiego zadań algebraicznych, uzasadniając tę decyzję w sposób następujący: „Byłoby nader pożyteczne rozdawanie pomiędzy uczniów gotowych już zadań, które mogłyby być zaraz sprawdzone z odpowiedziami do tychże zadań oddzielnie ułożonymi”²⁶. Okoliczności opracowania i wydania tego podręcznika nie są znane; nie notuje go bibliografia Karola Estreichera.

Na wymienienie zasługują Kampego *Przypadki Robinsona*, książka o wielkich zaletach dydaktycznych, gdyż mogła rozwijać umysły dzieci i kształtować ich zasady moralne. Cieszyła się ona nadzwyczajnym powodzeniem we wszystkich krajach Europy, a zwłaszcza w Niemczech. Centralne władze oświatowe Królestwa Polskiego zaleciły ją do szkół jako dzieło pomocnicze, służące do czytania (wyjątków) w klasie IV oraz do dobrowolnego czytania w domu.²⁷

Niezwykle cennym zapleczem pracy ówczesnych pedagogów były biblioteki szkolne. Ich zbiory, jak na owe czasy, były bardzo obfite. Składała się na nie pieczołowicie przechowywana dawna literatura źródłowa, naukowa i popularna, wydawana w ostatnich dziesięcioleciach XVIII wieku oraz w okresie Księstwa Warszawskiego i pierwszego piętnastolecia Królestwa Polskiego. Wiadomo również, że do bibliotek szkolnych, szczególnie w latach pięćdziesiątych, napływały czasem dzieła współczesnych pisarzy polskich. Jest sprawą oczywistą, że z książek tych nie korzystali uczniowie w sposób bezpośredni. Istotny jest natomiast fakt, że nauczyciele mieli dostęp do zbiorów bibliotecznych, co w pewnym stopniu mogło wpłynąć na kształt przekazywanej przez nich wiedzy i przemyślenie treści, których nie zawierały oficjalne podręczniki.

Nasilająca się w okresie paskiewiczowskim antypolska działalność rosyjskiej administracji, wymierzona w podstawy życia narodowego, wywoływała nie tylko zrozumiałe opór, ale powodowała również, że niekorzystne dla Rosji wydarzenia i nieznaczne nawet zmiany w tej polityce spotykały się z natychmiastową reakcją ze strony społeczeństwa polskiego. Budziła się wtedy nadzieja i wiara w rychłą poprawę sytuacji Polaków. W dziedzinie oświaty tempo przemian było jednak bardzo powolne. Stan szkolnictwa i oświaty w Królestwie Polskim po wojnie krymskiej nie uległ wyraźnej poprawie.

Zasadnicze zmiany w treściach programów nauczania, podręcznikach szkolnych, celach i metodach wychowania nastąpiły w latach 1862–1865, w związku z wprowadzeniem w życie reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego. W okresie przygotowań do reformy oświatowej, a tym bardziej po jej ustawowym zatwierdzeniu, zdecydowanie odrzucono prawie wszystkie dotąd obowiązujące podręczniki rosyjskie. Nauczyciele opowiedzieli się za oparciem procesu nauczania na publikacjach polskich lub najlepszych opracowaniach obcych, zachodnioeuropejskich. Krótki okres realizacji reformy, a także trudne warunki wprowadzenia jej w życie nie sprzyjały podejmowaniu prac nad nowymi podręcznikami. Zaznaczyć jednak trzeba, iż

²⁶ APL GWL 67.

²⁷ APL RGL Adm. 474.

w lutym 1862 r. zalecono nauczycielom poczynienie krytycznych uwag nad dziełami elementarnymi wydanymi przez były Okręg Naukowy Warszawski.²⁸

W styczniu 1862 r. na posiedzeniu rady pedagogicznej gimnazjum lubelskiego sporządzono spis książek dla uczniów każdej klasy²⁹ (aneks nr 3). Wykaz obejmuje zarówno dawniej używane książki jak i nowe zupełnie pozycje. Wśród tych ostatnich na uwagę zasługują: Maksymiliana Łyszkowskiego *Wypisy z pisarzy polskich zawierające po większej części przedmioty realne*, Hipolita Cegielskiego *Gramatyka języka polskiego*, Piotra Czarkowskiego *Krótki zbiór geografii dla uczącej się młodzieży*, Feliksa Konwerskiego *Jeografia powszechna krótko zebrana dla użytku uczącej się młodzieży*, Teodora Weltera *Dzieje powszechne*, książki do historii Aleksandra Zdanowicza i Joachima Lelewela. Niestety reforma oświatowa A. Wielopolskiego była tylko skromnym epizodem w dziejach polskiej oświaty. Po powstaniu styczniowym władze zaborcze szybko zaczęły likwidować osiągnięcia reformy, wprowadzając znane z okresu paskiewiczowskiego metody rusyfikacji oświaty.

Celem artykułu było przedstawienie głębokich przeobrażeń, jakie przeszło wiele przedmiotów, a zwłaszcza język i literatura polska, język łaciński i historia. Polityka ograniczeń, represji, tendencyjnej interpretacji, wycofywania polskich podręczników i innych środków dydaktycznych dotknęły polską oświatę bardzo poważnie. Nie zawsze jednak jej rezultaty były takie, jakich oczekiwały władze zaborcze. Reakcją przeciw takiej polityce było tworzenie się tajnych kół samokształceniowych, skupiających młodzież, która pragnęła poznawać literaturę i dzieje ojczyzny na własną rękę, czerpiąc wiedzę z dawnych podręczników, z tekstów literatury romantycznej i uzupełniając te wiadomości, których szkoła oficjalnie udzielić jej nie mogła. W ten sposób utrwalalo się w sercach i umysłach młodzieży poczucie więzi w przeszłością kraju, budził się jej patriotyzm i wola walki o niepodległość ojczyzny.

²⁸ APL GWL 867.

²⁹ APL GWL 867.

WYKAZ DZIEŁ WSKAZANYCH INSTRUKCJAMI
DO WYKŁADU PRZEDMIOTÓW W GIMNAZJACH I SZKOŁACH POWIATOWYCH³⁰

1. Do nauki religii rzymsko-katolickiej

Dla klasy I

Katechizm ułożony przez ks. Putiatyckiego

Dla klasy II

Nauka chrześcijańska dla początkujących p. ks. Leonharda

Dzielko Gobineta lub księdza Janikowskiego

Zycie Jezusa Chrystusa według dzieła ks. Bielskiego — lub wydanie w Poznaniu przez Muczkowskiego.

Dla klasy III

Nauka chrześcijańska przez ks. Leonharda

Dzielko Gobineta lub ks. Janikowskiego

Nauki powszechne w sposób katechizmowy

Dzielko ks. Schmidt pt. *Msza Ś. w swoich obrządkach wyjaśniona*

Dla klasy IV

Nauka chrześcijańska przez ks. Leonharda

Dzielko ks. Janikowskiego

Nauki powszechne, oraz dziełko w przedmiocie znaczenia głównych obrzędów Prz. Katol. Kościoła wydane u ks. Misjonarzy w Warszawie

Dla klasy V

Katechizm historyczny ks. Fleury

Dla klasy VI

Druga część Katechizmu wyżej wskazanego

Catechismus ex Decreto Concilii Tridentini ad Parochos

Pisma Kanizjusza wydania nowego w Bawarii 1834 r. itp.

Dla klasy VII

Obrona Chrystianizmu przez ks. Frayssinoux

Dzielko ks. Chodanigo pt. Nauka chrz. religii, wydanie w Wilnie, Biblia, przekładu Wujka, editio vulgata

2. Do religii prawosławnej

Dla uczniów

- a) Начатки христианского учения или краткая священная история и краткий катихис, изданные для преподавания в училищах;
- b) Священная история Ветхого и Нового Завета, изданная для народных училищ Российской Империи;
- в) Пространный христианский катихизис Православной Кафолической Восточной Церкви, изданный в 1839 году;
- г) Новый завет на славянском и русском языке.

Dla nauczycieli

- a) Начертание церковно-библейской истории и церковной после времен библейских, изданное в пользу юношества, обучающегося в духовных училищах;
- b) Православное исповедание Католической и Апостольской церкви Восточной, переведенное с греческого на русский язык;
- в) Изъяснение воскресенных и праздничных Евангелий, изданных для употребления в народных училищах Российской Империи;
- г) Журнал: Воскресное Чтение, издаваемый ежегодно при Киевской Духовной Академии;
- д) Изложение Символа веры Православной Восточной Католической Церкви, изданное 1840 года.

³⁰ Opisy pozycji przeniesione *in extenso*.

3. Do języka polskiego

- Dla klasy I
- Wypisy Zakrzewskiego na klasę I
- Dla klasy II
- Wypisy Zakrzewskiego na klasę II
- Bajki Krasickiego
- Bajki Jachowicza
- Dla klasy III
- Wypisy Zakrzewskiego na klasę III
- Doświadczyński (Krasickiego)
- Pan Podstoli (Krasickiego)
- Powieści moralne Karpińskiego
- Poemat Delila O ogrodach
- Dla klasy IV
- Pamiętka po dobrym ojcu (Sierocińskiego)
- Powieści, listy i rozprawy z dzieł Krasickiego
- Dla klasy V
- Przykłady stylu polskiego p. Szydłowskiego
- Dialogi Krasickiego z tomu 7-go
- Niektóre rozdziały z Pamiętki po dobrym ojcu.
- Dla klasy VI

- Wyjątki z dzieł Jana Kochanowskiego
- „ „ Krasickiego
- „ „ Naruszewicza
- „ „ Karpińskiego
- „ „ Książnina
- „ „ Dmochowskiego
- „ „ Trembeckiego
- „ „ Felińskiego
- „ „ Odyńca
- „ „ Brodzińskiego
- „ „ z Jeruzolimy wyzwolonej Kochanowskiego

- Dla klasy VII
- Wyjątki z dzieł Trembeckiego
- Sceny wybrane z dzieł dramatycznych Zablockiego i Korzeniowskiego
- z Fedra [!] [Aleksandra Fredry]
- z Dworzanina Górnickiego
- z Bielskiego
- z Szymonowicza
- z Jana Sniadeckiego

- Pomocnicze dla nauczycieli języka polskiego
- Pierwsze zasady gramatyki polskiej p. Sierocińskiego 1838.
- Gramatyka polska, wydana w Wilnie 1834-7
- Gramatyka Jakubowicza z r. 1827
- Gramatyka Muczkowskiego wydanie 2.
- Kurs poezji Korzeniowskiego

Pisarze polscy wskazani dla klas: 4, 5, 6 i 7

- Чтение о словесности Dawidowa
- Nauka o stylu p. T[eodozego] S[ierocińskiego] w kajecie litogr. 1840 w Warszawie
- Частная реторика И. Кошанскаго 1837
- Zasady wymowy i poezji p. Szallera, tłumaczenie Ordyńca t. 2, 1827
- Michała Wiszniewskiego Historia lit. polskiej od r. 1840
- Literatura i krytyka p. M. Grabowskiego od r. 1837
- Obraz bibliograficzno-historyczny Jochera
- Maksymiliana Ossolińskiego Wiadomości krytyczne do dziejów literatury polskiej, 1819-22
- Cours de littérature par Villemain 1840
- Dzieła Jana i Jędrzeja Sniadeckich, nowa edycja lipska.

4. Для учителей русского языка в Царстве Польском

A. Учебники и руководства

1. Лексикон Соколова

2. Постепенные занятия для переводов с русского на французский и немецкий язык, изданные Бераром
3. История русской литературы Г. Максимовича
 - Б. Пособия для учителей
 1. Практическая грамматика Греча
 2. Филологические изыскания над составом русского языка Г. Павского.
 3. Лексикон Г. Рейфа
 4. Выбор из истории Карамзина Г. Таннеи
 5. Учебная книга словесности и краткая история русской литературы Г. Греча
 - В. Книги для учащихся
 1. Сочинения М. Н. Муравьева
 2. Басни Крылова
 3. История России в рассказах для детей.
 - Г. Книги для библиотеки, откуда брать примеры языка старого и нового:
 1. Слово о полку Игоря, с переводом Максимовича
 2. Сочинения Курбского
 3. Сатиры Кантемира
 4. Ломоносов
 5. Фонвизин
 6. Хемницер
 7. Державин
 8. Озеров
 9. Карамзин
 10. Димитриев
 11. А. Пушкин.
- Д. Периодические издания
 1. Журнал Министерства Народного Просвещения
 2. Академические С. Петербургские Ведомости (без прибавления)
 3. Москвитянин
 4. Современник

5. Do wykładu języka słowiańskiego

1. Gramatyka słowiańska Pnińskiego
2. Chrestomatia Pnińskiego
3. Библия или книги Священного писания Бетхага и Нового Завета
4. Новый Завет на словянском и русском языках
5. Псалтирь на словянском и русском языках
6. Русские Достопамятности etc
7. Софийский Бременник, изданный Строевым.
8. Акты Археографической Экспедиции, 4 тома.
9. Акты Юридические
10. Акты Исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею, 5 томов
11. Полное собрание Русских Летописей, том IIIⁱⁱ
12. Dobrowski, Institutiones linguae slavicae dialecti veleris, б переводе этого сочинения на русский язык.
13. Общий церковно-словяно-русский словарь Соколова
14. Описание старопечатанных книг Строева. Москва 1842.
15. Остромирово Евангелие изданное Востоковым.

6. Do języka łacińskiego

Dla klasy I
 Tirocinium na klasę I
 Gramatyka łacińska p. Bartoszewicza

Grammatyka Fryzjyjska ujęta w Narodzinie
Ala Klaszy II 9

Klasyka Fryzjyjska jak ujęta
Kornelius Nipce

Państwa Fryzjyjskie L. 1139

Ala Klaszy II 9

Klasyka Fryzjyjska

Przez Andriasa

Amisjuncti Aarona

Ala Klaszy II 9

Grammatyka Fryzjyjska

Summa

Navigatorem Chymica J. D. Tasson

Ala Klaszy III 9

Grammatyka

in Slavonica

Grammatyka Chymica Fryzjyjska Historias

De Języku Goczkim

Grammatyka Ruteniana p. Czerkasi

Wyższ Goczk Główna ujęta w St Petersburgu 1138

1139

Grammatyka, Dialektologia, i. e. Grammatice latinorum, et latine - Graecum, primum a Seni Floren-

oio institutum, post curam ab ipso castigavit, et usavit. Gust. Sina-

gor recognovit. Fran. Pissini - Lipsiae 1855. Testimonium Ispan-

torum in Gualpi no pyrobitomby wypracowa, in urbs pami-

mentis in cura pami odparzede, coomal Nipsoe. Hlawaiohacuat

De Języku Francuskim

Grammaire Fran. à l'usage des élèves des classes inférieures p. ulatini

Dla klasy II
Tirocinium na klasę II
Gramatyka łacińska p. Bartoszewicza
Zadania Trojańskiego część I
Dla klasy III
Zadania Trojańskiego jak wyżej
Eutropiusz wydania L[eoolda] Su[mińskiego] w Warszawie
Gramatyka Trojańskiego Wyd. w Warszawie
Dla klasy IV
Zadania Trojańskiego jak wyżej
Kornelius Nepos
Bajki Fedra wyd. L[eoolda] Su[mińskiego] 1837
Dla klasy V
Zadania Trojańskiego
Przemiany Owidiusza
Pamiętniki Cezara
Dla klasy VI
Eneida Wergiliusza
Liwiusz
Starożytności rzymskie J. D. Fussa
Dla klasy VII
Dzieła Cycerona
Dzieła Horacjusza
Starożytności rzymskie J. D. Fussa i Hewlezjusza

7. Do języka greckiego

Gramatyka Butmanna p. Grodka
Wypisy greckie Jakobsa wyd. w St. Peterburgu 1838 r.
" " " " " " " " 1839 r.
Dzieła Homera, dzieła Ksenofonta, Novum lexicum manuale graeco-latinum et latino-graecum, primum a Beni Hoedarico institutum post curas et postea castigavit et ausit Gust. Sinager recognoscenta Fran. Passio, Lipsiae 1825; Полный Греко-Российский Словарь по руководству изучением в сем роде образцев, составл[енных] проф. Ивашковским в 4 частях.

8. Do języka francuskiego

Grammaire française à l'usage des élèves des classes inferieures par Landié.
Grammaire de Noël et Chapsal avec des thèmes, édition de Varsovie par Parvez.
Chrestomatie française en deux parties, par Landié.
Les aventures de Telemaque p. Einerling

9. Do języka niemieckiego

Gramatyka i Ćwiczenia Liedera
Wypisy wszelkie niemieckie w klasach używane
Wypisy polskie część I
Chrestomatia rosyjska
Pamiętka po dobrym ojcu p. Sierocińskiego

10. Do wykładu logiki

Kiesewetter, Grundriss einer allgemeinen Logik nach Kantischen Grundsätzen. N. A. Berlin 1825
2 Bände.
Fries, System der Logik. N. A. Heidelberg 1819
Klein, Anschauungs und Denklehre. Hamburg und Würzburg 1818.
Sigwart, Handbuch zu Vorlesungen über die Logik. Tübingen 1818.
Twesten, Die Logik, insbesondere die Analytik. Schlesswig 1825.
Reinhold [Ernst] Logik oder allgemeine Denkformenlehre. Jena 1827.
Bachmann, System der Logik. Leipzig 1828
Troxler, Logik, die Wissenschaft der Denkens. Stuttgart 1829-30, 3 Bände.

1. Lehrbuch der Arithmetik p. Mayer et Choquet
 2. Lehrbuch der Geometrie analytische p. Lefebvre de Fourcy
 3. Handbuch der Geographie Pouchet.
4. Lehrbuch der Geographie p. Reuber 1840.
5. Lehrbuch der Geographie p. Hallmann.
6. Johann Georg August Galletus, allgömeines Weltkundes Lexicon
 geographisch-statistisch-historisches Nachrichten aller Länder des
 Orientes von Dr. Georg Herbst, Schulde.
7. Die Erde von Dr. Hagen, Handbuch der Geographie der nach dem neuesten
 Stande bearbeitet v. Dr. Harnischmann.
8. Die Erde von Dr. Reuber v. Karl Fr. Wollast, Hoffmanns
 Stuttgart 1839, 3 Bde.
9. Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte
 der Menschen v. Reuber.
10. Geographie Caucasus, Armeniens u. Schirvanlands
 11. Die westliche Historie Pouchet.
12. Historie Pouchet's Hajdassow.
13. Die westliche Historie Pouchet.
14. Geographie Statistische Ostpreussens
15. Die Statistische Europa p. Hartmann 1838.
16. General Statistik der Europäischen Staaten v. Georg Schmalz, Wien
 statistische Anstalt.
17. Stat. v. W. Schubert Handbuch der allgemeinen Europäischen
 Staaten - Kunde von Europa, Königsberg.
18. Essai sur la Statistique comparée de l'Europe
 à l'époque du moyen âge et à l'époque actuelle.
19. Stat. Tableau statistique 1839 par Abrégé de Géographie.
20. Lehrbuch der Statistik par Dupont 1844.
21. Die Historie Pouchet.

Krause, Vorlesungen über die analytische Logik und die Encyklopedie der Philosophie. Göttingen 1836.
Drobisch, Logik Leipzig 1836.
Seiler, Vernunftlehre für die Menschen, wie sie sind. Sultzbach 1830 3 Bände.

11. Do wykładu matematyki

Arytmetyka p. L'Huiller
Arytmetyka Konkowskiego
Arytmetyka Czecha
Eléments d'Arithmétique par Bourdon
Eléments de Géométrie d'algèbre p. Legendre
Traité élémentaire d'Algèbre par Mayer et Choquet
Leçons de géométrie analytique p. Lefébure de Fourcy

12. Do geografii powszechnej

Abrégé de géographie par Adrien Balbi, 1840.
Traité élémentaire de géographie p. Malt-Brun.
Johann Georg August Galleti's Allgemeine Weltkunde, oder geographisch-statistisch-historische Übersicht aller Länder etc. vermehret von Dr Georg Norbert Schnabel
Chr. G. Dr Stein, Handbuch der Geographie etc. nach den neuern Ansichten, bearbeitet von Dr Ferd. Hoerschelman.
Die Erde und ihre Bewohner von Karl Fr. Vollrath Hoffman, Stuttgart 1839, 3 Abt.
Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte der Menschen von Karl Ritter
Geografia Grecza, Arseniewa i Sokolowskiego.

13. Do wykładu historii powszechnej

Historia powszechna Kajdanowa.
Dziela Bossueta, Ferranda, Müllera, Heerena, Beckera, Eichhorna.

14. Do wykładu statystyki powszechnej

Teoria statystyki Obodowskiego
Rys statystyki Europy p. Kozłowskiego 1838 r.
General Statistik der europäischen Staaten von Georg Schnabel, Wien, ostatnie wydanie.
Frid. Wilch. Schubert, Handbuch der allgemeinen europäischen Staatenkunde von Europa, Königsberg.
Adrien Balbi, Essai sur la statistique comparée de l'Europe à la fin du moyen âge etc. à l'époque actuelle
Tegoż Tableau statistique 1839 przy Abrégé de Géographie
Traité de statistique par Dufau 1841

15. Do historii rosyjskiej

Руководство к первоначальному изучению Русской Истории изданному профессором Устряловым для уездных училищ в V, VI и VII классах гимназий, по начертании русской истории составленному тем же автором для средних уездных заведений.

16. Do wykładu fizyki

Dziela Pouileta, Pecelet, Lamego, Despretza, Beudanta, Gay-Lussaca, Persona, Lenza, Neumanna, Baumgartnera, Fischera.
Dykcjonarz fizyczny Gehlera
Repertorium fizyczne Dowego i Mosera
Traktat o elektryczności Becquerela

Cyrowbłocimie za niepokornym wrogom Nijem
wskazany wprost wprawy Tompa. Jakimś Am. Gairman
L. T. II. III. Kraszczan Tancasim, no niepokornym Nijem
piu coqubucanym murem was Amogp. w. T. G. G. G. G.
nurem Dabłecim.

15. Do wykładu Fizyki

Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,
Ponowias murem Nijem, Baumgartnera, Tancasim,
Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka.

Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,
Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka.

16. Do nauki Fizyki

Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,

Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,

Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,

17. Do wykładu Statyki

Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,

Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,

18. Do Geografii Matematycznej

1. Geografia Matematyczna Amurckiego

2. Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,

3. Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka,
Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka, Statyka.

17. Do nauki rysunków

Wzory i nauka rysunku w 4 częściach p. Piwowarskiego
Wzory Juliana, Reverdina, Chatillona, Boisseau, Kolberga
Wzory i nauka rysunku. Dział 2gi graficzny, p. Piwowarskiego

18. Do wykładu kaligrafii

Wzory pism wydane w r. 1824 p. Werbusza
Broszurka pt. Zasady kaligrafii Kastorsa

19. Do geografii matematycznej

Geografia matematyczna Śniadeckiego
Toż przez Drzewińskiego
Traité d'Astronomie par John F. W. Herschel, w oryginale lub w przekładzie rosyjskim

Aneks nr 2

DYREKTOR GIMNAZJUM GUBERNIALNEGO W LUBLINIE SIJANOW
DO INSPEKTORA SZKOŁY OBWODOWEJ W OPOŁU

Przy reksrypcie z dnia 1 marca 1840 roku JW Minister Oświecenia polecił przesłać kuratorowi ONW dzieła używane w gimnazjach, szkołach powiatowych i elementarnych cesarstwa i rozkazał, aby poruczone było Komitetowi rozstrząśnienie tych dzieł i zaopiniowanie, który z nich winny być wprowadzone w szkołach Okręgu Naukowego Warszawskiego bez zmiany, a w których takowa może być dopuszczoną z uwagi na niedostateczne usposobienie uczniów niższych klas w języku rosyjskim; z tym jednak zastrzeżeniem, że ten środek przyjęty będzie tylko tymczasowo, dopóki nie nastanie możność wprowadzenia książek rosyjskich w całej rozciągłości do zakładów naukowych w Królestwie.

W skutku tego, złożony został JW Ministrowi Oświecenia stosowny w tym względzie raport, który reskrytem z dnia 14 listopada r.z. postanowił, aby oprócz dwóch książek elementarnych w przedmiocie rosyjskiej historii profesora Ustriałowa, za oddzielnym rozporządzeniem już poleconych, wprowadzone jeszcze były do użycia szkolnego proponowane przez kuratora Okręgu 5 dzieł jako to:

- 1) Gramatyka słowiańska Pnińskiego
- 2) Chrestomatia tegoż
- 3) Prawiła stichotworenija tegoż
- 4) Abregé des aventures de Telémaque à l'usage de la jeunesse par Einerling (édition de Saint Petersbourg)
- 5) Prepisy czistopisania

Inne zaś dzieła używane w cesarstwie aby nabyte były do bibliotek szkolnych. Nadto tymże reskrytem JW Minister polecił a) aby w miejsce używanej dotąd w szkołach Królestwa książki wprowadzony był „Russkoj bukwar dlja cztenia”, który ma być przedrukowany na korzyść zakładów naukowych Warszawskiego Okręgu jako własność departamentu narodowego oświecenia, b) W miejsce rosyjskiej chrestomatii Rklickiego — chrestomatia Pnińskiego, z której przy nowym teraz przygotowującym się wydaniu JW Minister Oświecenia polecił usunąć to wszystko co by mogło być niezgodne z miejscowymi okolicznościami kraju polskiego. Na koniec co do *Historii powszechnej* Kajdanowa, która uznana została przez Komitet za nieodpowiednią do użycia, to JW Minister mając na uwadze, że takowa używana jest i teraz w szkołach Okręgu Warszawskiego

częścią na język rosyjski, częścią na język polski, uznał za konieczne zostawić ją i nadal w szkołach dopóki nie będzie wydana w tym przedmiocie odpowiedniejsza książka.

W wykonaniu powyższej decyzji JW Ministra Oświecenia Narodowego JW kurator ONW poleciwszy 6/18 III rb. prezesowi Komitetu Egzaminacyjnego, aby powyższe dzieła zamieścił w przerabiających się obecnie Instrukcjach do wykładu przedmiotów z oznaczeniem na klasy, jak niemniej wezwawszy księgarza szkół publicznych Jana Glücksberga, aby na zasadzie kontraktu z nim zawartego o utrzymywanie czytelni rosyjskiej i sprawdzenie ksiązek rosyjskich, skład swój w powyższe dzieła jak można najrychlej zaopatrzył, na koniec przedsięwziawszy stosowne kroki do przedrukowania dziełka pod tytułem *Russkij bukwar dla prichodskich uczyliczcz* i zaopatrzenie innych dziełami w cesarstwie używanymi bibliotek szkolnych, polecił mi raczył pod dniem wyż wymienionym, abym w miarę tego jak 8 dzieł powyżej wyszczególnionych będą sprowadzone lub przygotowane o czem szczegółowe uwiadomienia nastąpią, wprowadził je niezwłocznie do użycia w szkołach.

Dnia 18/30 III 1842

Aneks nr 3

DZIAŁO SIĘ W LUBLINIE 19/31 I 1862 R.
NA POSIEDZENIU RADY PEDAGOGICZNEJ GIMNAZJUM LUBELSKIEGO

„[...] z uwagi, że dotychczas nie doszło nas szczegółowe rozporządzenie co do ksiązek, jakich uczniowie powinni używać w otwierającym się roku szkolnym i że z przyczyny krótkości tegoż roku szkolnego, nie podobna dyktować uczniom kursów jakie są do przejścia w każdej klasie, postanowiono na dzisiejszym posiedzeniu wybrać książki, jakie są niezbędnie potrzebne dla uczniów każdej klasy i w dniu jutrzejszym przy otwarciu Szkół uwiadomić ich i zarazem polecić żeby je sobie kupowali”.

Przedmiot	Klasa	Autor i tytuł podręcznika
Religia	I	Mały katechizm ks. Putiatyckiego
	II	Nauka chrześcijańska ks. Chojnowskiego
	III, IV	Nauka chrześcijańska ks. Leonharda
	V, VI	Katechizm większy Fleurego
J. polski	I	Wypisy polskie Łyszkowskiego cz. I Gramatyka Okręgu Nauk. I
	II	Wypisy polskie Łyszkowskiego cz. II Gramatyka Okr. Nauk. II
	III	Wypisy polskie Łyszkowskiego cz. III Gramatyka Kurhanowicza
	IV	Wypisy polskie Łyszkowskiego cz. 4 Gramatyka Kurhanowicza
J. rosyjski	I	Bukwar; Kniga dla cztienija cz. I; Gramatyka Grecza
	II	Kniga dla cztienija. Cz. I; Gramatyka Grecza
	III-IV	Kniga dla cztienija. Cz. II; Gramatyka Grecza
	V	Kniga dla cztienija. Cz. III.
J. niemiecki	I-II	Lehrbuch [Fechta]; Gramatyka Liedera; Zadania do tejże.
	III-IV	Wypisy dla kl. III; Gramatyka Liedera; Zadania do tejże.

	V-VII	Lesebuch [J. C. Marona ?]; Gramatyka Liedera; Zadania do tejże.
J. francuski	I-II III-IV V-VI VII	Metoda Ahna cz. I; Gramatyka Chapsala Metoda Ahna cz. II; Gramatyka Chapsala Chrestomatia française Denoira; Gramatyka Chapsala Telemaque (B. Lessmana podług dzieła Fenelona); Gramatyka Chapsala
J. łaciński	I-II III IV V VI VII	Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. I. Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. II; Eutropiusz Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, II; Korneliusz Nepos. Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. III; Owidiusz, Cezar Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. III; Cezar, Salustiusz, Owidiusz. Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. III; Mowy Cezara, Horacjusz Ponadto w klasach IV-VII Antoniego Jerzykowskiego Słownik do Korneliusza Neposa biografów i G. Jul. Cezara wojny z Gallami...
J. grecki	IV-VI VII	Wypisy greckie dla użytku młodzieży z r. 1832 Gramatyka Cegielskiego, Wypisy greckie dla użytku młodzieży z r. 1832: Gramatyka Cegielskiego i Anabasis Ksenofonta
Geografia	I II-IV	Geografia Czarkowskiego Geografia Konwerskiego
Historia powszechna	II-IV V VI	Historia powszechna Skrzypińskiego Historia starożytna Zdanowicza Historia średnia Weltera
Historia Polski	IV V-VII	Historia polska Zdanowicza Historia polska Lelewela
Chemia	VI	Chemia Rogalewicz (Początkowe wiadomości z chemii napisane przez A. R., nauczyciela szkoły realnej, Warszawa, 1853)
Fizyka	V-VI	Fizyka Ganota
Arytmetyka	I II III-IV	Arytmetyka wydana przez Okręg Naukowy cz. I Arytmetyka wydana przez Okręg Naukowy cz. II Arytmetyka wydana przez Okręg Naukowy cz. III
Algebra	IV V VI-VII	Algebra wydana przez Okręg Naukowy cz. I Algebra wydana przez Okręg Naukowy cz. II Algebra wydana przez Okręg Nauk. cz. III
Geometria Trygonometria	III-V VI	Geometria Legendre'a Trygonometria wydana przez Okr. Nauk.
Zoologia	V	Zoologia wydana przez Okręg Naukowy Warszawski. [Estreicher nie notuje takiego podręcznika. Prawdopodobnie chodzi o podręcznik Władysława Skłodowskiego]
Rysunki	I-IV	Wzory rysunkowe ręczne cz. I-IV
Kaligrafia	I-V	Wzory kaligraficzne

**BIBLIOTEKI OŚWIATOWE
W WOJEWÓDZTWIE LUBELSKIM (1918–1939)
— ICH LICZBA I ROZMIESZCZENIE**

Podstawowym źródłem informacji o bibliotekach oświatowych w okresie międzywojennym jest spis Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) z 1930 r., przedstawiający ich stan w dniu 31.12.1929 r.¹ Przygotowania do drugiego spisu, który miał się odbyć pod koniec 1939 r., przerwał wybuch II wojny światowej. Spis opracowano na podstawie ankiety, wyłączając z niego biblioteki naukowe, wojskowe i szkolne. Niezrozumiałą jest fakt wyłączenie bibliotek wojskowych, z których większość miała charakter oświatowy. Zdecydowały o tym, jak przypuszcza Jan Muszkowski, względy natury technicznej, związane z odrębnością resortów². W spisie mimo to, znalazła się jednak pewna liczba bibliotek oficerskich, żołnierskich i Polskiego Białego Krzyża. Ścisłe ograniczenie się do bibliotek oświatowych nie było łatwe. „W przypadkach wątpliwych — czytamy we wstępie do spisu — decydował fakt posiadania przez bibliotekę dzieł beletrystycznych oraz ich wypożyczanie”³. Było to kryterium nieostre, ale najłatwiejsze do zastosowania. Spisem objęto biblioteki oświatowe o charakterze publicznym, jak też zamkniętym, mające co najmniej 25 tomów.

W Polsce w dniu 31.12.1929 r., według spisu MWRiOP, było 8526 bibliotek oświatowych⁴. W rzeczywistości było ich znacznie więcej⁵. Najwięcej bibliotek było w województwach południowych: krakowskim (851), lwowskim (881), stanisławowskim (556) i tarnopolskim (783) oraz zachodnich: poznańskim (753), pomorskim (600) i śląskim (643), najmniej natomiast we wschodnich: wileńskim (300), nowogrodzkim (211), poleskim (161) i wołyńskim (261)⁶. Przyczyn tego stanu należy upatrywać przede wszystkim w odmiennych warunkach rozwoju kulturalnego poszczególnych dzielnic kraju w czasie zaborów. Do powstania gęstej sieci bibliotek oświatowych w województwach południowych i zachodnich przyczyniła się, rozpoczęta jeszcze w drugiej połowie XIX w., działalność trzech wielkich towarzystw oświatowych: Towarzystwa Czytelni Ludowych, Towarzystwa Szkoły Ludo-

¹ *Biblioteki oświatowe*, Warszawa 1932.

² J. Muszkowski, *Biblioteki oświatowe w Polsce*, „Polska Oświata Pozaszkolna” 1933, nr 3–4, s. 207.

³ *Biblioteki oświatowe...*, s. V.

⁴ *Ibidem*, s. XIX.

⁵ Organizatorom spisu udało się ustalić adresy tylko części istniejących bibliotek oświatowych. Część kwestionariuszy pozostała bez odpowiedzi.

⁶ *Biblioteki oświatowe...*, s. XIX.

wej i ukraińskiego Towarzystwa „Proswita”, wspieranego od 1926 r. przez Stowarzyszenie „Łuh”.

Województwo lubelskie z 532 bibliotekami zajmowało dziewiąte miejsce w kraju i drugim wśród województw centralnych⁷. O liczbie i rozmieszczeniu bibliotek oświatowych w woj. lubelskim informuje tab. 1. Najwięcej bibliotek było w powiatach: puławskim (55), hrubieszowskim (50), chełmskim (41), włodawskim (41), lubelskim (36), krasnostawskim (35) i węgrowskim (35), najmniej zaś w: konstatynowskim (10), sokołowskim (14), janowskim (15) i tomaszowskim (15). Powiaty: hrubieszowski, krasnostawski, lubelski i puławski należały do terenów, jak stwierdzano w sprawozdaniu Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego (KOSL) z oświaty pozaszkolnej w 1929/1930 r., „o największym rozroście ilościowym i najbujniejszym nasileniu życia społeczno-organizacyjnego w ogóle, a oświatowego w szczególności”⁸. Dynamicznie rozwijał się tu ruch młodzieży wiejskiej, który nabierał cech i walorów samodzielnego ruchu społecznego. Praca młodzieży spotykała się ze zrozumieniem i poparciem instytucji samorządowych i starszego pokolenia. Powiaty: krasnostawski, lubelski i puławski należały w przeszłości do najwyższych ośrodków ruchu niepodległościowego. W latach 1906–1916 były one terenem aktywnej działalności Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”, zajmującego się zakładaniem domów ludowych, bibliotek i świetlic, organizowaniem kursów, odczytów i wykładów, a także rozwojem szkolnictwa elementarnego⁹. Silne wpływy w powiatach tych, a zwłaszcza puławskim, miał ruch zaraniarski, będący odbiciem przemian społeczno-politycznych, jakie zachodziły na wsi lubelskiej po rewolucji 1905–1907¹⁰. Był on wyrazem dążeń wsi do kulturalnej i społeczno-politycznej samodzielności. Zaraniarze zajmowali się zakładaniem kółek rolniczych, domów ludowych, straży pożarnych, spółdzielni, kas pożyczkowych, czytelni i bibliotek. W pow. puławskim działały także: Towarzystwo Abstynentów „Przyszłość” i Towarzystwo Kultury Polskiej¹¹. Praca wspomnianych organizacji stworzyła sprzyjający grunt do szerszej działalności gospodarczej, społeczno-politycznej i kulturalno-oświatowej w niepodległej Polsce.

W powiatach z dużą liczbą bibliotek było szereg miejscowości, jak np. Izbica i Turobin w pow. krasnostawskim, Bełżyce, Bychawa i Chodel w pow. lubelskim, mających w przeszłości prawa miejskie, które utraciły w wyniku represji władz carskich po powstaniu styczniowym. Nadal, mimo to, były one żywymi ośrodkami życia społecznego. Duża liczba bibliotek w powiatach hrubieszowskim i włodawskim

⁷ Więcej bibliotek spośród województw centralnych miało woj. warszawskie.

⁸ F. Popławski, *Oświata pozaszkolna na terenie Lubelskiego Okręgu Szkolnego 1929/1930*, „Polska Oświata Pozaszkolna” 1931, nr 2, s. 100.

⁹ Por. W. Romanowski, *Działalność Lubelskiego Towarzystwa „Światło” na polu szkolnictwa elementarnego*, w: *Rozprawy z dziejów oświaty*, Warszawa 1960, s. 175–177; F. Żurek, *Powiat krasnostawski w walce o wolność*, Warszawa 1937, s. 69–77; E. Barroux [J. Riabinin], *Kartka z dziejów społecznych w byłej guberni lubelskiej 1906–1914*, Lublin 1924, s. 7–9; Cz. Wycech, *Życie i praca Kazimierza Dulęby na Lubelszczyźnie*, „Ognisko Nauczycielskie” 1934, nr 5, s. 151–154; H. Dulębina, *Garść wspomnień o Tow. Oświaty „Światło” w Lublinie*, „Ognisko Nauczycielskie” 1939, nr 7–8, s. 131–134.

¹⁰ Por. J. Marszałek, *Początki ruchu ludowego na Lubelszczyźnie*, w: *Ruch ludowy na Lubelszczyźnie*, Lublin 1964, s. 35–44.

¹¹ Towarzystwo Kultury Polskiej działało najaktywniej w guberniach siedleckiej i warszawskiej.

była wynikiem rywalizacji na polu bibliotekarstwa oświatowego, podobnie było też w innych dziedzinach, między instytucjami i organizacjami polskimi i ukraińskimi. Wysokie miejsce pod względem liczby bibliotek zajmował pow. chełmski. Większość bibliotek znajdowała się jednak w Chełmie i w byłych miastach. Wieś chełmska wykazywała bowiem zupełny zastój w dziedzinie życia zbiorowego¹².

Mało bibliotek było w powiatach (janowskim, konstantynowskim, lubartowskim, łukowskim, radzyńskim, sokołowskim i tomaszowskim) o słabo rozbudowanej sieci organizacji społecznych¹³. Rozwój życia społecznego w powiatach północnych woj. lubelskiego hamowała postawa licznie tu zamieszkałej drobnej szlachty, którą cechował konserwatyzm oraz niechęć do organizacji i instytucji wiejskich przychodzących z zewnątrz¹⁴. Podstawową przyczyną izolowania się szlachty od aktywnego udziału w życiu gromady było przekonanie o własnej odrębności i wyższości¹⁵. Wysoko ceniony honor szlachecki nie pozwalał zagrodowcom uczestniczyć w tych samych organizacjach co chłopci. Nierzadko we wsiach mieszanych (szlachecko-chłopskich) powstawały organizacje, składające się z dwóch odrębnych zespołów — chłopskiego i szlacheckiego¹⁶. Większą aktywność przejawiała szlachta w pow. węgrowskim, sąsiadującym z Mazowszem. Niewiele stałych bibliotek było też w powiatach garwolińskim i siedleckim. Ludność na ich terenie była bowiem obsługiwana przez powiatowe centrale bibliotek ruchomych.

Stale biblioteki oświatowe w woj. lubelskim w 1929 r. posiadało 318 miejscowości, tj. 3,95% ich ogółu (tab. 1). Do 128 miejscowości, nie posiadających bibliotek stałych, docierały komplety ruchome i wędrownie. Wysyłaniem kompletów zajmowało się 30 bibliotek, m.in. Polskiej Macierzy Szkolnej w Białej Podlaskiej, Opolu Lubelskim i Zwierzyńcu, Rad Szkolnych Powiatowych w Łukowie i Węgrowie, policyjne w Janowie Lubelskim i Zamościu, sejmikowe w Garwolinie i Siedlcach, dekanalna w Hrubieszowie, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Kozłowie i „Ridnoj Chaty” w Chełmie. Na teren woj. lubelskiego docierały także komplety wysyłane przez Zarząd Główny Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, Zarząd Główny Związku Zawodowego Kolarzy i Centralną Bibliotekę Więzienną w Warszawie, Towarzystwo „Proswita” we Lwowie i Wileńską Dyрекcję Kolei Państwowych¹⁷. Najwyższy odsetek miejscowości z bibliotekami stałymi miały powiaty: hrubieszowski (8,63%), puławski (6,23%) i włodawski (8,88%), najniższy zaś: sokołowski (1,53%), garwoliński (1,79%) i tomaszowski (1,80%).

60% ogółu bibliotek oświatowych w Polsce w 1929 r. znajdowało się na wsi, zaś pozostałe 40% w miastach¹⁸. Stosunkowo więcej bibliotek było na

¹² F. Popławski, *op. cit.*, s. 101.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Najwięcej wsi szlacheckich i włościańsko-szlacheckich było w powiatach: sokołowskim, siedleckim, łukowskim, węgrowskim i konstantynowskim. Pow. sokołowski nazywano często powiatem szlacheckim.

¹⁵ Por. M. Biernacka, *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*, Wrocław 1966, s. 211–227.

¹⁶ *Ibidem*, s. 214.

¹⁷ Biblioteka Objazdowa Wileńskiej Dyrekcji PKP w Brześciu n. Bugiem wypożyczala książki na stacjach kolejowych powiatów chełmskiego i włodawskiego: na linii Brześć n. Bugiem—Chełm.

¹⁸ *Biblioteki oświatowe...*, s. XIX.

Tab. 1. Liczba i rozmieszczenie bibliotek oświatowych w woj. lubelskim w 1929 r.

Powiat	Liczba bibliotek			Liczba miejscowości** posiadających		Liczba mieszkańców***			Liczba mieszkańców na 1 bibliotekę			Liczba miejsc. do których docierały bibl. ruch. i wędzr.****
	ogółem		wieś*	ogółem	biblioteki	ogółem		miasto	wieś	ogółem		
	miasto	wieś	()			ogółem	miasto	ogółem	miasto	wieś		
Bialski	24	11	13 (5)	251	13 (5,17%)	59 520	14 924	44 596	2480	1357	3430	7
Biłgorajski	23	4	19 (9)	246	13 (5,28%)	91 016	5 603	85 413	3957	1401	4495	1
Chełmski	41	14	27 (10)	522	21 (4,02%)	121 475	23 221	98 254	2963	1659	3639	7
Garwoliński	20	6	14 (3)	724	13 (1,79%)	137 777	12 224	125 553	6889	2037	8968	22
Hrubieszowski	50	12	38 (9)	382	33 (8,63%)	103 841	12 562	91 279	2077	1047	2402	5
Janowski	15	6	9 (3)	429	9 (2,09%)	131 502	14 715	116 787	8767	2454	12 976	1
Konstantynowski	10	4	6 (2)	342	7 (2,04%)	65 055	7 248	57 807	6505	1812	9634	19
Krasnostawski	35	9	26 (10)	409	22 (5,37%)	117 080	8 943	108 137	3345	994	4159	3
Lubartowski	19	5	14 (5)	374	13 (3,47%)	96 243	9 329	86 914	5865	1866	6208	3
Grodzki lubelski	18	18	—	1	1 (100%)	94 412	94 412	—	5245	5245	—	—
Lubelski	36	—	36 (9)	624	29 (4,64%)	139 900	—	139 900	3886	—	3886	—
Łukowski	18	9	9	547	11 (2,01%)	123 273	19 425	103 848	6848	2158	11 538	13
Puławski	55	8	47 (14)	545	34 (6,23%)	149 021	7 205	141 816	2709	901	3017	8
Radzyński	18	8	10 (1)	353	12 (3,39%)	88 381	17 455	70 926	4910	2182	7093	6
Siedlecki	21	13	8 (2)	378	9 (2,38%)	98 463	33 944	64 519	4689	2611	8065	15
Sokołowski	14	8	6 (3)	390	6 (1,53%)	76 079	8 055	68 024	5434	1007	11 337	—
Tomaszowski	15	5	10 (7)	333	6 (1,80%)	92 809	7 125	85 684	6187	1425	8568	—
Węgrowski	35	6	29 (3)	407	24 (5,89%)	82 772	8 522	74 250	2365	1420	2560	10
Włodawski	41	7	34 (2)	360	32 (8,88%)	76 718	17 696	58 749	1871	2567	1728	3
Zamojski	24	14	10 (—)	414	10 (2,41%)	142 614	25 373	117 241	5942	1812	11 724	15
Razem	532	167	365 (97)	8031	318 (3,95%)	2 087 951	348 254	1 739 697	3925	2085	4766	128

* W nawiasie: liczba bibliotek w b. miastach, tj. miejscowościach, które utraciły prawa miejskie w latach 1869–1870.

** Stan z 1921 r.

*** Według stanu z dni. 30 IX 1921 r.

**** Bez miejscowości posiadających biblioteki stale.

Źródła: *Biblioteki oświatowe*, Warszawa 1932, s. 49–63; *Statystyka Polski*, t. 18, Warszawa 1937, s. 37; Z. Daszyńska-Golińska, *Stosunki ludnościowe województwa lubelskiego*, w: *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. 1, Lublin 1932, s. 142.

Tab. 2. Liczba i rozmieszczenie bibliotek oświatowych (bez prywatnych i państwowych) w woj. lubelskim w 1935 r. (stan z 30.6.)

Obwód szkolny*	Liczba bibliotek			Liczba mieszkańców***			Liczba mieszkańców na 1 bibliotekę		
	ogółem	miasto	wieś**	ogółem	miasto	wieś	ogółem	miasto	wieś
Bialsko-podlaski	64	6	58	215 315	45 714	169 641	3364	7619	2925
Chelmski	63	10	53	275 906	52 606	223 300	4379	5261	4213
Lubelski (miejski)	30	30	—	112 285	112 285	—	3743	3743	—
Lubelski	109	9	100	424 211	30 394	393 813	3892	3377	3938
Puławski	154	11	143	332 209	28 392	303 817	2157	2581	2125
Siedlecki	122	40	82	280 494	67 294	213 200	2299	1682	2600
Sokołowski	21	5	16	172 737	19 307	153 430	8226	3861	9589
Tomaszowski	51	4	47	251 081	27 480	223 601	4923	6870	4757
Zamojski	123	37	86	400 658	50 260	350 398	3257	1358	4074
Razem	737	152	585	2 464 936	433 732	2 031 204	3345	2854	3472

* Obwód szkolny bialsko-podlaski obejmował powiaty: bialski i radzyński, chelmski: chelmski i włodawski, lubelski (miejski): miasto Lublin, lubelski: lubelski, lubartowski i janowski, puławski: puławski i garwoliński, siedlecki: siedlecki i łukowski, sokołowski: sokołowski i węgrowski, tomaszowski: tomaszowski i hrubieszowski, zamojski: bilgorajski, krasnostawski i zamojski.

** Włączono powiatowe centrale biblioteczne, ponieważ głównym ich zadaniem była obsługa mieszkańców wsi.

*** Stan z 9 XII 1931 r.

Źródło: „Z Oświaty Pozaszkolnej w Okręgu Szkolnym Lubelskim” 1935, nr 4, s. 69.

wsi w województwach słabo zurbanizowanych: wschodnich (66,35%) i południowych (65,29%)¹⁹. Podobnie było w woj. lubelskim — regionie typowo rolniczym. 68,60% ogółu bibliotek znajdowało się tu na wsi, a 31,39% w miastach. Największą możliwość dostępu do bibliotek miała ludność wiejska w powiatach: puławskim, hrubieszowskim, włodawskim i węgrowskim, najmniejszą w sokołowskim, konstantynowskim i siedleckim²⁰. Ponad 25% bibliotek wiejskich znajdowało się w miejscowościach mających w przeszłości prawa miejskie. Spośród miast najwięcej bibliotek posiadały: Lublin, Siedlce, Chełm, Hrubieszów, Zamość i Biała Podlaska.

Na jedną bibliotekę oświatową w Polsce w 1929 r. przypadało ok. 3200 mieszkańców, w woj. lubelskim — 3925. Dane te mają jedynie charakter orientacyjny²¹. Najwięcej mieszkańców na jedną bibliotekę w woj. lubelskim przypadało w powiatach: janowskim, garwolińskim, konstantynowskim, łukowskim i tomaszowskim, najmniej w: hrubieszowskim, włodawskim i węgrowskim (tab. 1). Na wsi na jedną bibliotekę przypadało 4766 mieszkańców, w mieście — 2085.

Własność organizacji społecznych stanowiło w Polsce w 1929 r. 88,3% ogółu bibliotek oświatowych, 3,4% — było własnością państwa, 2,7% — samorządu terytorialnego, 2,4% — parafii i 2,6% — osób prywatnych²². Podobnie pod tym względem było w woj. lubelskim 434 (81,6%) biblioteki były własnością organizacji

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Pominięto pow. lubelski, na terenie którego nie było miast.

²¹ Liczba mieszkańców w 1929 r. była znacznie wyższa.

²² *Biblioteczki oświatowe...*, s. XXIII.

społecznych, 26 (4,9%) — państwa, 30 (5,7%) — samorządu, 27 (5,0%) — parafii i 15 (2,8%) — osób prywatnych²³. Polskie organizacje społeczne prowadziły 312 bibliotek, żydowskie — 90, ukraińskie — 29, rosyjskie — 3. Spośród organizacji polskich najwięcej bibliotek prowadziły: Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej i Związek Młodzieży Wiejskiej R.P. „Wici” (91), Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej (59), Polska Macierz Szkolna (45) i Związek Nauczycielstwa Polskiego (24); spośród żydowskich — Towarzystwo Kursów Wieczornych dla Robotników (22) i Żydowskie Stowarzyszenie Oświatowo-Kulturalne „Tarbut” (13). Biblioteki ukraińskie, poza jedną, należały do „Ridnoj Chaty”.

Liczba bibliotek oświatowych (bez państwowych i prywatnych) w woj. lubelskim w latach 1930–1935 wzrosła z 491 do 737, tj. o 50,1%²⁴. Największy w tym udział miały organizacje społeczne. Liczba bibliotek społecznych zwiększyła się bowiem z 434 do 638 (tj. o 47%), parafialnych z 27 do 40 (o 48,1%), samorządowych z 30 do 59 (o 63,3%)²⁵. Najważniejsze jednak znaczenie dla rozwoju czytelnictwa miało powstanie 16 nowych powiatowych central bibliotecznych, obsługujących ludność, przede wszystkim wiejską, za pomocą kompletów ruchomych. Samorządy prowadziły ponadto 4 biblioteki miejskie i 37 gminnych²⁶.

Tab. 3. Liczba bibliotek samorządowych i społecznych w woj. lubelskim w latach 1935/1936–1937/1938

Rok	Liczba bibliotek		
	ogółem	samorządowych	społecznych
1935/1936	693	68	625
1936/1937	614	73	541
1937/1938	626	76	550

Źródło: B. Wajszczukowa, *Biblioteki oświatowe w woj. lubelskim*, „Samorząd” 1939, nr 5, s. 74.

Najwięcej bibliotek w połowie 1935 r. było, o czym informuje tab. 2, w obwodach szkolnych: puławskim (154), siedleckim (122) zamojskim (123), najmniej w: sokołowskim (21), lubelskim-miejskim (30) i tomaszowskim (51). 79,37% bibliotek znajdowało się na wsi. Na jedną bibliotekę przypadało mieszkańców: 3345 w województwie, 2854 w mieście i 3472 na wsi.

Najwięcej bibliotek spośród organizacji społecznych prowadziły: Centralny Związek Młodej Wsi i Związek Młodzieży Wiejskiej R.P. „Wici” (168), Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej i Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej (91), Kółka Rolnicze (39) i Polska Macierz Szkolna (29).²⁷

Liczba bibliotek społecznych, w wyniku komasacji ich księgozbiorów i wzrostu zasięgu oddziaływania powiatowych central bibliotecznych, zmniejszyła się wyraźnie, co ilustruje tab. 3, w drugiej połowie lat 30. — z 625 w 1935/1936 r. do 550 w 1937/1938 r., tj. o 11,65%. W woj. lubelskim w połowie 1938 r. było 76 bibliotek samorządowych i 550 społecznych (tab. 3). Powiatowe centrale biblioteczne

²³ *Ibidem*. s. 49–63.

²⁴ „Z Oświaty Pozaszkolnej w Okręgu Lubelskim” 1935, nr 4, s. 69.

²⁵ *Ibidem*.

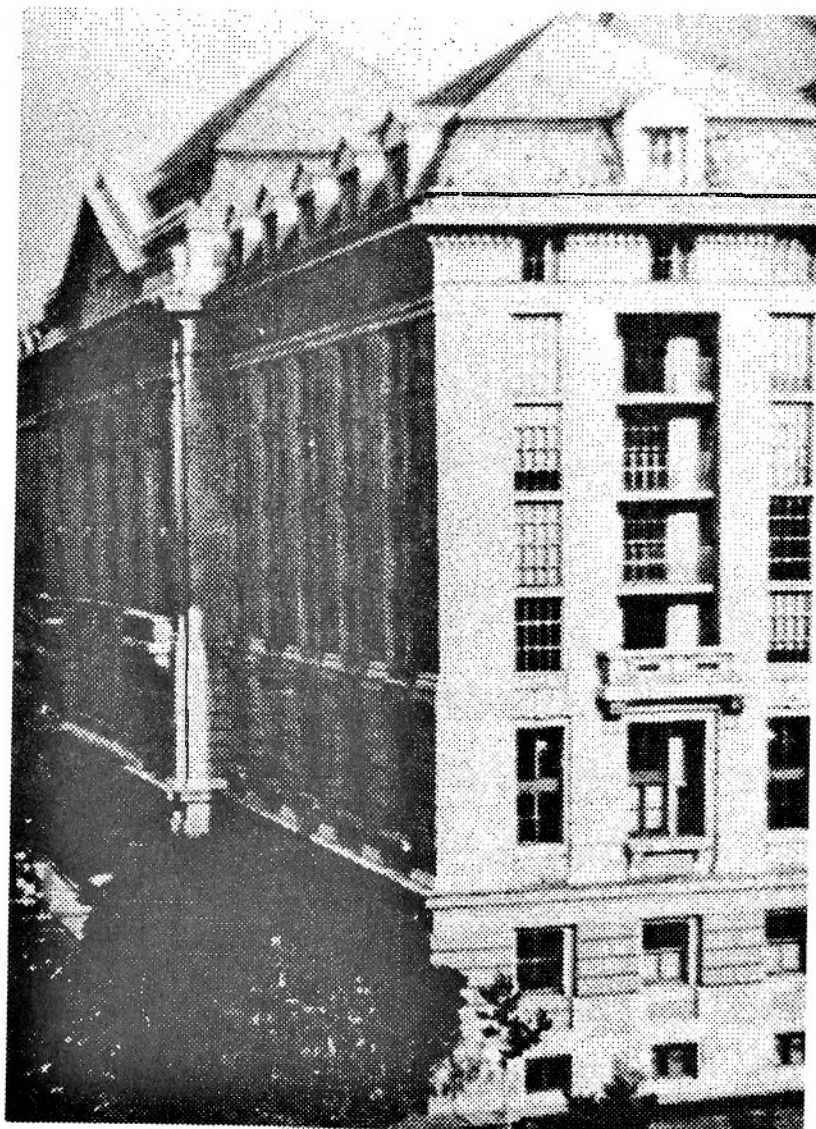
²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

posiadały 694 komplety ruchome, którymi w 1937/1938 r. obsłużyły 718 punktów bibliotecznych²⁸.

Dorobek ilościowy w dziedzinie bibliotekarstwa oświatowego różnych organizacji i instytucji w woj. lubelskim w okresie międzywojennym był znaczny, za mały jednak w stosunku do potrzeb. Z pewnością byłby on o wiele większy, gdyby działania w tym względzie były bardziej skoordynowane. Za małe też było zainteresowanie bibliotekami oświatowymi ze strony państwa.

²⁸ B. Wajszczukowa, *Biblioteki oświatowe w woj. lubelskim*, „Samorząd” 1939, nr 5, s. 75.

Budynek Biblioteki Uniwersyteckiej im. Lajosa Kossutha

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA IM. LAJOSA KOSSUTHA W DEBRECZYNIE

Biblioteka Uniwersytetu im. L. Kossutha w Debreczynie została otwarta 1 maja 1918 r., po dwu latach przygotowawczych. Przez 14 lat pracowała w niełatwych warunkach, ścieśniona w kilku pomieszczeniach jednego wielopiętrowego domu mieszkalnego w centrum miasta. W 1932 r. został wybudowany nowy, nowoczesny budynek, mogący pomieścić około dwa miliony tomów i setki czytelników. W tych warunkach Biblioteka pracuje do dnia dzisiejszego. Do dyspozycji czytelników jest 200 miejsc w czytelniach, dział bibliograficzny, dział wypożyczalni międzybibliotecznej — krajowej i zagranicznej, dział nowoczesnego powielania wydawnictw. W latach powojennych w strukturze Biblioteki utworzono działy zbiorów specjalnych. Należą do nich: kolekcja rękopisów z historii i kultury rejonu Cisy na Węgrzech, zawierająca bardzo bogate materiały, zbiór starych druków, a także dział muzyczny. Powstały też działy pomocnicze Biblioteki, w tym przede wszystkim dział reprografii.

Głównym zadaniem Biblioteki jest obsługa działalności dydaktycznej i naukowo-badawczej Uniwersytetu. Temu celowi służy kompletowany księgozbiór i cały aparat informacyjny. Jako centrum systemu bibliotecznego Biblioteka zarządza bibliotekami poszczególnych katedr, wykonuje dla nich różnego rodzaju usługi: skoordynowane, centralne zakupy, centralne katalogowanie, centralna konserwacja książek itp.

W 1952 r. Biblioteka im. L. Kossutha otrzymała prawo i obowiązek gromadzenia egzemplarza obowiązkowego. Od tego czasu w zbiorach Biblioteki znajduje się kompletna produkcja drukarska kraju. W znacznym stopniu udało się też skompletować księgozbiór pochodzący z poprzednich okresów. W uznaniu zasług w dziedzinie kompletowania wydawnictw węgierskich, Ustawą z 1976 r. Biblioteka otrzymała status Biblioteki Narodowej. Jako taka znalazła się w gronie członków Międzynarodowego Systemu Informacji Naukowo-Technicznej. Biblioteka im. L. Kossutha spełnia też funkcję biblioteki regionalnej, która ma za zadanie organizować w swoim regionie współpracę między bibliotekami, zaspokajając potrzeby informacyjne całego regionu oraz wykonywać inne usługi należące do obowiązków biblioteki narodowej.

Wśród dwu- i wielostronnych stosunków międzybibliotecznych (np. współpraca z biblioteką Grekokatolickiego Seminarium Duchownego w mieście Niredchaze, z bibliotekami innych uczelni Debreczyna, z Instytutem Badawczym Fizyki Jądrowej Węgierskiej Akademii Nauk z Biblioteką Fabryki Farmaceutycznej BIOGAL) z punktu widzenia pracy badawczej prowadzonej na uniwersytecie, najbardziej owocna była współpraca realizowana od 1952 r., zgodnie z umową, z Biblioteką Sta-

rego Kolegium Reformacyjnego w Debreczynie (Biblioteka Kościoła Reformackiego Regionu Zacisańskiego). Biblioteka ta, obejmująca wszystkie sfery działalności bibliotecznej, w znacznym stopniu ułatwia pracownikom naukowym Uniwersytetu korzystanie z nadzwyczaj bogatych materiałów Biblioteki Kolegium, która w ten sposób trafnie uzupełnia w większości współczesne zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej.

W 1967 r. przeprowadzona została obszerna modernizacja struktury organizacyjnej i usług bibliecznych, sprzyjająca znacznemu rozszerzeniu możliwości pracy badawczej. Powstały naukowe czytelnie nauk społecznych i przyrodniczych, powołane do zapoznawania studentów ze współczesną literaturą naukową. W tym też czasie powołano stanowiska referentów — pracowników, posiadających odpowiednie przygotowanie specjalistyczne. Wprowadzenie systemu referentów—specjalistów doprowadziło do znacznego zwiększenia zakresu prac związanych z kompletowaniem zbiorów i ich rzeczowym opracowywaniem. W 1983 r. Biblioteka przystąpiła do modernizacji usług informacyjnych i opracowywania księgozbioru drogą wdrażania elektronicznej techniki obliczeniowej. Od 1985 r. Biblioteka jest w stałym kontakcie z centrum obsługi informatycznej „Dialog” (Filadelfia), „Data-Star” (Berno), INIS (Wiedeń) i STN (Karlsruhe). Oprócz bezpośredniego dostępu do zagranicznych baz danych, w planach Biblioteki przewidziane jest opracowywanie zbiorów przy pomocy obsługującego Uniwersytet komputera typu R 55/M.

KORZYSTANIE Z BIBLIOTEKI. USŁUGI

Dział obsługi czytelników przystosował swoją działalność do pracy naukowo-badawczej i dydaktycznej. Działalność informacyjna jest ściśle związana zarówno z programami badawczymi poszczególnych katedr, jak i z procesem nauczania, sprzyjając zapoznaniu studentów ze środkami i metodami samodzielnego badania literatury. Jako biblioteka publiczna Biblioteka Uniwersytecka została otwarta dla czytelników z zewnątrz, zapewniając im wszelkie możliwości korzystania ze swoich materiałów. Do ostatniej funkcji należy zaspokajanie potrzeb czytelniczych szerokich warstw społeczeństwa, zwłaszcza specjalistów rozwijających swoją działalność w różnych dziedzinach praktyki badawczej i produkcyjnej. Dla tych ostatnich, szczególnie dotyczących literatury węgierskiej, ta możliwość jest nadzwyczaj ważna, ponieważ zbiory biblioteki zawierają całą rodzimą produkcję książek. W dziedzinie nauk przyrodniczych i społecznych Biblioteka proponuje potrzebną bazę czytelniczą. Jest ona czynna cały rok, za wyjątkiem dni wolnych od pracy i świąt. Czytelnia w dni robocze jest czynna w godzinach od 8 do 20, zaś wydawanie książek od 10 do 18. W soboty czytelnia jest czynna od 9 do 17, a wypożyczalnia książek od 10 do 13. W lipcu i sierpniu do dyspozycji czytelników są jedynie czytelnie nauk społecznych i przyrodniczych. Zamówienia czytelników na książki z centralnego magazynu są przyjmowane w czytelni od 9 do 17.30 (w soboty do 12.30). Swoje usługi Biblioteka proponuje jedynie posiadaczom aktualnej karty czytelniczej, a termin ważności karty ograniczony jest danym rokiem szkolnym. Aby otrzymać kartę czytelnika należy przedstawić aktualną legitymację studencką bądź pracowniczą, zaświadczenie

z miejsca pracy. Termin korzystania z książki, który dwukrotnie można przedłużyć, to dwadzieścia dni.

W specjalistycznych czytelniach — przyrodniczej i społecznej, a także w specjalistycznej bibliotece uczelnianej skoncentrowaniu pracy badawczej sprzyjają księgozbiory informacyjne, składające się z wydawnictw rodzimych i obcych. W Czytelnii Nauk Przyrodniczych, oprócz zbioru informacyjnego (500 vol.), znajduje się 250 tytułów czasopism.

Czytelnie specjalistyczne otwarte są dla czytelników w dni powszednie od godziny 9 do 18, a w soboty od 9 do 12.

Na przestrzeni letnich miesięcy czytelnie naukowe w soboty są zamknięte, a w pozostałe dni tygodnia są czynne od 9 do 16.

Przed czytelnią specjalistyczną Nauk Społecznych, w holu, znajdują się katalogi służbowe, zawierające, oprócz danych o podstawowych zbiorach bibliotecznych, dane dotyczące bibliotek poszczególnych katedr i zbioru międzynarodowego. Kolekcja rękopisów zawiera 23 000 tytułów, w tym prawie 8000 prac doktorskich i habilitacyjnych.

Bardzo dużą wartość posiada Archiwum Historii Druku znajdujące się w kolekcji rękopisów.

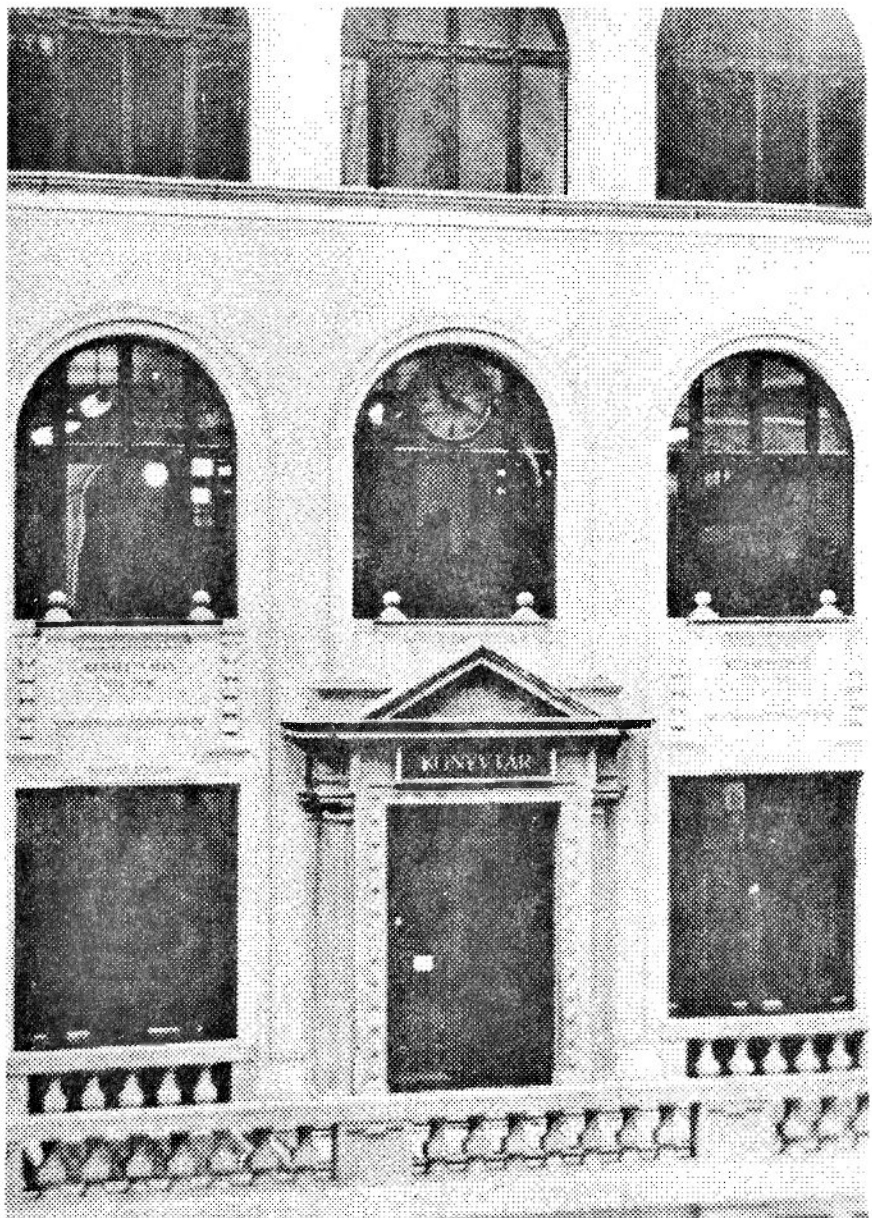
Współczesna praca bibliotekarska na pewno nie jest możliwa bez działu reprografii, wyposażonego w nowoczesne urządzenia reprograficzne. Z usług tego działu mogą korzystać pracownicy i studenci uczelni. W dziale tym rocznie wykonuje się 3000 mikrofilmów i około 72 000 kserokopii. Użytkownikom biblioteki pomocne są przy korzystaniu z mikrofilmów czytniki i urządzenia powiększające mikroprojekcję, mieszczące się w Dziale Obsługi Czytelników. W ramach Działu Reprograficznego działu w Bibliotece drukarnia uniwersytecka, w której drukuje się wydawnictwa technologią offsetową. Ostateczną formę wydawnictwa te uzyskują w introligatorni Uniwersytetu. W ramach działalności wydawniczej Uniwersytet im. Lajosa Kossutha wydaje corocznie około 3 mln stron tekstów naukowych, almanachów, podręczników.

W Bibliotece działa też Biuro Tłumaczy jako filia Państwowego Centrum Informacyjnego, w którym można zamawiać tłumaczenia tekstów naukowych z języków obcych na język węgierski oraz z języka węgierskiego na języki obce. Usługi te opłacane są według oficjalnych taryf, zamówienia przyjmowane są zarówno od instytucji, jak i osób prywatnych.

KSIĘGOZBIÓR BIBLIOTEKI

Według danych z 31.12.1986 r. księgozbiór biblioteczny liczył 1 177 111 vol., zaś przyrost roczny księgozbioru za r. 1986 wynosił 21 685 vol.

Księgozbiór Biblioteki uzupełniany jest poprzez zakup literatury, odpowiadającej wykładanym na Uniwersytecie dyscyplinom przyrodniczym i społecznym. Dzięki przywilejowi egzemplarza obowiązkowego, Biblioteka otrzymuje całą rodzimą produkcję wydawniczą. W ten sposób księgozbiór Biblioteki ma charakter uniwersalny.

Fronton Biblioteki Uniwersyteckiej im. Lajosa Kossutha

Ogólny stan liczbowy księgozbioru Biblioteki Centralnej i Bibliotek Specjalistycznych przekroczył już 4 000 000 vol.

Zgodnie ze specyficznymi wymaganiami pracy bibliotecznej i interesami czytelników, kompletowanie niektórych typów dokumentów jest przeprowadzane w ramach samodzielnych zbiorów specjalnych. Najważniejsze z nich to: zbiory czasopism (131 690 tytułów), kolekcja starodruków i inkunabułów (około 40 000 vol.), kolekcja rękopisów (około 23 000 vol.), zbiory muzyczne (około 160 000 jednostek inwentarzewych), kolekcja dokumentów życia społecznego, w skład której wchodzi afisze, drobne wydawnictwa drukowane, literatura firmowa, prospekty, patenty, almanachy itp. (około 500 000 vol.).

Inne części księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej są szczególnie interesujące ze względu na swoje pochodzenie. Wymienić tu można dla przykładu była prywatną bibliotekę: Boloni Gyorgy'a, rodu Desseffy z Budszenhmihaly, Fulop Adorjan'a, Greiner Mihaly'a, Jardanyi-Paulovics Istvana, Kriegsmann Hermann'a, Olah Gabora, Pekar Gyuli, Pecz Vilmosa, Pfaff Lipota, Radvanszky Kalmana, Revesz Imre'go i Kalmana, pisarza Szabo Dezso'a, Szimonidesz Lajosa, rodziny Tisza z Geszt, Vikar Beli, Imre Czechi, Rezo Salatnai, Gezy Juhasa i Laslo Orsaga, kolekcję wydawnictw topograficznych Knera w Djomo i kolekcję dzieł wykładowców Uniwersytetu.

Niniejszy artykuł oparto przede wszystkim na wydawnictwie *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára*.

Autorka miała również okazję zapoznać się z Biblioteką Uniwersytetu im Lajosa Kossutha w Debreczynie w 1988 r.

Jacques Charles Brunet

MONOGRAFIA JACQUES'A CHARLES'A BRUNETA JAKO PRZYKŁAD METODY OPRACOWANIA BIBLIOGRAFII BIBLIOFILSKIEJ

*Manuel du libraire et de l'amateur de livres*¹ to najwybitniejsze osiągnięcie bibliografii bibliofilskiej. Posiada szczególne walory w zakresie doboru materiału i metody opracowania. Stanowi niedościgniony wzór oraz nieodzowne narzędzie pracy każdego specjalisty w dziedzinie cennych i rzadkich książek. Jest doskonałym źródłem do badań nad historią książki, drukarstwa, literatury i kultury. Mimo to, zarówno praca jak i osoba autora, są mało znane szerokim rzeszom bibliofilów i bibliografów w Polsce.

Chcąc wypełnić lukę, w niniejszym artykule przedstawię sylwetkę, poglądy teoretyczne i działalność praktyczną Jacques'a Charles'a Bruneta oraz wymienię te elementy jego dzieła, które wpłynęły na metodę opracowania późniejszych bibliografii bibliofilskich.

Jacques Charles Brunet był księgarzem, bibliofilem, a przede wszystkim bibliografem-teoretykiem i praktykiem, specjalistą w dziedzinie cennych i rzadkich książek. Urodził się 2 listopada 1780 r. w rodzinie paryskiego księgarza i wydawcy sztuk teatralnych Thomas'a Bruneta.² W młodości odebrał staranne wykształcenie. Jednak w powodu niepokojów Rewolucji Francuskiej, w 1792 r. powrócił do księgarni ojca.³ Tam pracował jako jego pomocnik.⁴ Równocześnie studiował bibliografię, która interesowała go od dzieciństwa,⁵ a niebawem stała się pasją i podstawowym źródłem utrzymania. W 1802 r., mając zaledwie 22 lata, zredagował kilka katalogów⁶ i opublikował (anonimowo) *Suplement* (lub 4 volumin) do słownika bibliograficznego, historycznego i krytycznego Ceilleau.⁷ Dzieło to, słabe pod względem merytorycznym,⁸ było wstępem do opracowania *Manuel...* Wkrótce po śmierci ojca, w 1824 r., Jacques Charles zrezygnował z pracy w księgarni.⁹ Miło-

¹ J. Ch. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres, contenant 1° un nouveau dictionnaire bibliographique. 2° une table en forme de catalogue raisonné...*

² A. J. V. Leroux de Lincy, *Notice sur la vie et les travaux de Jacques-Charles Brunet*. W: C. Olschki, *Témoignages contemporains sur la vie et l'oeuvre de Jacques-Charles Brunet*. Pise 1962, s. 3.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, s. 4; J. M. Querard, *De la bibliographie générale...*, Paris 1863, s. 4.

⁷ Ch. P. Duclos, A. Ch. Cailleau, *Dictionnaire bibliographique, historique et critique des livres rares*, t. IV, Supplément, Paris 1802.

⁸ A. J. V. Leroux de Lincy, *op. cit.*, s. 11.

⁹ *Ibidem*, s. 6.

śnik pięknych książek nie miał zamiłowania do handlu.¹⁰ Odtąd niemal całkowicie poświęcił się pracom bibliograficznym¹¹, oraz kompletowaniu biblioteki cennych i rzadkich książek. Prowadził również studia nad twórczością Rabelais'ego. Owocem tych poszukiwań były dwie publikacje¹² — wspaniale przewodniki dla wydawców. Nadto, w 1837 r., ogłosił drukiem francuskie poezje J. Georges'a Alione'a.¹³

Jacques Charles Brunet cieszył się szacunkiem i uznaniem współczesnych mu ludzi nauki i miłośników książek. Za prace nad *Manuel* otrzymał w 1848 r. Krzyż Legii Honorowej.¹⁴ W latach 1848–1849 działał w komisji, której polecono organizację bibliotek i pomimo podeszłego wieku wywiązywał się doskonale z powierzonych mu obowiązków¹⁵

Zmarł 14 listopada 1867 r. w Paryżu.¹⁶ Pragnąc również i po śmierci przyczynić się do rozwoju bibliografii, w testamencie wyznaczył fundusz na nagrody dla autorów najlepszych prac z tego zakresu¹⁷ Przed uczestnikami konkursów postawił niezwykle trudne zadanie. W odręcznej notatce z 19 czerwca 1866 r. pisał:

„Dzielo to musi być napisane po francusku, mieć odpowiednią objętość, prezentować mało znane fakty z historii literatury i wskazówki bibliograficzne o ścisłej dokładności. Do konkursu przynajmniej się będzie tylko prace całkowicie ukończone. Nie będą w nim uczestniczyć katalogi bibliotek publicznych i prywatnych, a także zwykłe kompilacje”.¹⁸

Poglądy teoretyczne wyłożył Brunet w przedmowie do *Manuel...* Tam określił historyczny rodowód bibliografii.¹⁹ Uwypuklił również jej związek z historią piśmiennictwa, nazywając „zasadniczą i potężną gałęzią” tej dyscypliny.²⁰

Nadrzędnym celem bibliografii było: „poznanie ksiąg aż do najdrobniejszych szczegółów”²¹ Autor wyróżnił dwa jej rodzaje: czystą i praktyczną.²² Czysta, najogólniej mówiąc, polegała na sporządzaniu spisów książek. Bibliograf gromadził tytuły, układał je w porządku alfabetycznym lub systematycznym i dołączał związane daty biograficzne.²³ Bibliografia praktyczna zajmowała się fizyczną stroną druków, a więc oceną wartości i ważności, stwierdzeniem zalet zewnętrznych i różnic między

¹⁰ *Ibidem*, s. 4.

¹¹ Oprócz kolejnych wydań *Manuel...* opublikował: 1) *Catalogue des livres rares, précieux et bien conditionnés du cabinet de M (Leon d'Orches)*, Paris 1811; 2) *Catalogue des livres imprimés et manuscrits de la bibliothèque de feu le Marquis Germain Garnier*, Paris 1822, 3) *Notice sur les différentes éditions des Heures Gothiques ornées de gravures*, Paris 1834

¹² Idem, *Notice sur deux anciens romans intitulés les Chroniques de Gargantua*, Paris 1834; *Recherches bibliographiques et critiques sur les éditions originale des cinq livres du roman satirique de Rabelais*, Paris 1852.

¹³ Idem, *Poésies françaises de Jm-G. Alione (d'Asti), composées de 1494 à 1520, publiées pour la première fois en France, avec une notice biographique*, Paris 1836.

¹⁴ A. J. V. Leroux de Lincy, *op. cit.*, s. 6.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, s. 3.

¹⁷ *Ibidem*, s. 39–40. Autor cytuje art. 7 trzeciego zwoju testamentu Bruneta z 5 listopada 1863 r.

¹⁸ *Ibidem*, s. 39. Autor cytuje notatkę Bruneta

¹⁹ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 5 éd. originale, t. 1, Paris 1860.

²⁰ *Ibidem*; W klasyfikacji Bruneta bibliografia i historia piśmiennictwa występują jako niezależne od siebie działy historii, zob. *ibidem*, t. VI (1865) sp. LX–LXI.

²¹ *Ibidem*, t. 1, sp. XVII–XVIII.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

poszczególnymi edycjami, wykryciem roku, miejsca wydania oraz drukarni (tam, gdzie były nieznane).²⁴ W działalności praktycznej twórca *Manuel...* preferował drugi rodzaj bibliografii. Jego podręcznik nie rejestruje pełnej produkcji wydawniczej, lecz uwzględnia książki cenne z bibliofilskiego punktu widzenia.

Przedmiot i zakres omawianej dyscypliny wyznaczył Brunet następująco: A. Wstęp (do bibliografii); B. Rozprawy ogólne o książkach, bibliotekach, ich dziejach i obowiązkach bibliotekarza; C. Historia drukarstwa: a) Wiadomości ogólne; rozprawy o początkach druku, b) Dzieje i spisy druków z pierwszego wieku ich istnienia, c) Dzieje drukarstwa i słynnych drukarzy w różnych krajach, d) Rozprawy o szczegółowych zagadnieniach drukarstwa; D. Bibliografie ogólne i wyborowe, traktaty o książkach rzadkich i ich spisy oraz varia bibliograficzne; E. Katalogi bibliotek publicznych i zbiorów prywatnych: a) Rękopisy, b) Druki (Francja. Inne kraje); F. Bibliografie specjalne: a) Spisy dzieł anonimowych, ksiąg zakazanych itd., b) Bibliografie druków wydanych w poszczególnych krajach i okresach, c) Spisy druków prywatnych i opublikowanych w małej ilości egzemplarzy, d) Bibliografie dzieł pisarzy zakonnych, e) Bibliografie narodowe (...), f) Bibliografie specjalne — według poszczególnych dziedzin wiedzy, g) Monografie bibliograficzne (poszczególne autorzy, gatunki literackie i wybrane książki).²⁵

Z powyższego schematu wynika, że autor utożsamiał bibliografię z bibliologią. Umieścił w nim bowiem wiele zagadnień związanych z książką, bibliotekarstwem i drukarstwem. Nie uwzględnił natomiast opisu książki, któremu przyznał szczególną rangę w praktyce bibliograficznej.²⁶

Zalety klasyfikacji Bruneta: ujęcie bibliotek i bibliotekarstwa jako zjawisk pokrewnych i miejsca poszukiwań bibliograficznych oraz uwypuklenie praktycznych walorów tej dyscypliny.²⁷

Uwagi teoretyczne twórcy *Manuel...* nie stanowią rewelacji na tle rozważań badaczy: Guillaume'a Français'a de Bure'a, Gabriela Peignota, Friedricha Adolfa Eberta i in. Znacznie korzystniej prezentuje się jego działalność praktyczna, a przede wszystkim prace nad *Manuel...*

Jacques Charles Brunet poświęcił temu dziełu blisko 60 lat życia. Wprowadzał liczne korekty, uzupełniał opisy i adnotacje, zamieszczał nowe indeksy oraz różnego rodzaju spisy, usprawniał kompozycję i uwzględniał coraz więcej publikacji.

Pierwsze wydanie ukazało się w Paryżu, pod koniec 1809 r.,²⁸ postdatowane 1810.²⁹ Trzy tomy zawierają ponad 11 tys. opisów różnego rodzaju wydawnictw.³⁰ Autor chciał początkowo napisać dodatek do książki Guil.-F. de Bure'a, lecz porzucił ten zamiar by opublikować własne dzieło.³¹ Opracowując tę edycję korzystał

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, t. VI, sp. LX-LXI.

²⁶ Opis bibliograficzny omówię w dalszej części artykułu.

²⁷ S. Vrtel-Wierczyński, *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951, s. 29.

²⁸ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 5 éd, *op. cit.*, t. 1, s. V.

²⁹ *Ibidem*, *Manuel...*, t. I-III, Brunet libraire, Paris 1810, 8°; Katalog Centralny BN nie wykazuje tej edycji w zbiorach bibliotek polskich. Opis bibliograficzny podaję za C. Olschki, *op. cit.*, s. 102-103.

³⁰ K. R. Simon, *Istorija inostrannoj bibliografii*, Moskwa 1963, s. 323.

³¹ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 2 éd. augmentée etc., t. 1, Paris 1814, s. 11.

z pomocy wybitnych znawców książek, takich jak: Van Preat, Langlés, Chardin de la Rochette.³² Pierwszorzędnym źródłem dla poszukiwań były czasopisma (m.in., „Journal de la litterature Étrangere”, „Journal des Savants”) oraz bibliografie i katalogi (prace: D. Clémenta, P. le Longa, Guil.-F. De Bure’a i in.).³³

Zakres rzeczy *Manuel...* i jego zasięgi: formalno-wydawniczy, terytorialny, językowy, chronologiczny są nieograniczone. Dzieło uwzględnia bowiem różnego rodzaju wydawnictwa, ze wszystkich dziedzin wiedzy, opublikowane w różnych krajach i językach, od momentu wynalezienia druku do 2. połowy XVIII w.³⁴

Dwa pierwsze tomy zawierają część podstawową, tzw. słownik bibliograficzny. Volumin trzeci — to tablica metodyczna, czyli indeks przedmiotowy w układzie systematycznym. Specyfika indeksu polega na tym, że wykazuje więcej publikacji niż część pierwsza. Autor uwzględnił w nim również prace o znikomej wartości bibliofilskiej.³⁵ Część pierwsza ułożona jest alfabetycznie, według nazw autorów i tytułów dzieł anonimowych. Tablica metodyczna, uporządkowana w oparciu o schemat „księgarzy francuskich”³⁶ składa się z 6 działów głównych o bogato rozbudowanej strukturze wewnętrznej.³⁷ Podstawowe działy klasyfikacji Bruneta:

TEOLOGIA: I. Pismo święte, II. Filologia sakralna, III. Liturgia, IV. Sobory, V. Ojcowie święci, VI. Teolodzy, VII. Poglądy osobliwe, nawiedzone i autorzy fanatyczni, VIII. Religie żydowskie i pogańskie, IX. Religia Chin, Indii i Mahometan, X. Deiści, ateści i niewierzący.

PRAWO: I. Wprowadzenie do nauki i ogólne traktaty o prawie, II. Prawa natury i ludzi, III. Prawo cywilne i karne, IV. Prawo kanoniczne.

NAUKA I SZTUKA: Wprowadzenie, traktaty ogólne, słowniki, encyklopedie itd.

NAUKA: I. Filozofia, II. Logika, III. Metafizyka, IV. Moralność, V. Ekonomia, VI. Polityka, VII. Ekonomia polityczna, VIII. Fizyka, IX. Chemia, X. Historia przyrody:³⁸ 1) Słowniki. Systemy. Podstawowe traktaty, 2) Prace dawnych i współczesnych autorów z różnych dziedzin historii przyrody, 3) Historia ziemi, gór i wulkanów, 4) Historia wód, 5) Bogactwa mineralne, 6) Rolnictwo i ekonomia wsi, 7) Botanika, 8) Zoologia lub naturalna historia zwierząt: [...], Anatomia zwierząt, historia zwierząt różnych krajów, Opis niektórych zwierząt domowych, Historia rozwoju człowieka, Ssaki lub czworonogi, Ptaki, Ryby, Owady, Pajęczaki, Mięczaki, Raki, 9) Historia przyrody różnych krajów, 10) Różne dzieła z historii przyrody i fizyki, 11) Osobliwości przyrody: Potwory, Cuda, Olbrzymy, 12) Gabinety i kolekcje historii przyrody, XI. Medycyna, XII. Nauki i wiedze matematyczne oraz ich pochodne. XIII. Dodatki do nauk.

³² *Ibidem*, s. IV–VI.

³³ *Ibidem*, s. V–VI.

³⁴ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że w pierwszych wydaniach autor preferował druki łacińskie i francuskie.

³⁵ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 2 éd., *op. cit.*, t. I, s. IV.

³⁶ *Ibidem*, 5 éd., *op. cit.*, t. VI, s. XIV.

³⁷ Zasadniczy układ dzieła, tj. podział na słownik bibliograficzny i tablicę metodyczną pozostał niezmieniony we wszystkich wydaniach. Autor zmodyfikuje natomiast schemat indeksu, dzięki czemu stanie się on bardziej czytelny i aktualny w stosunku do rozwoju poszczególnych dziedzin wiedzy.

³⁸ Poniżej wymieniam podziały trzeciego i czwartego stopnia do Historii przyrody.

MANUEL DU LIBRAIRE

ET DE L'AMATEUR DE LIVRES

CONTENANT

1° UN NOUVEAU DICTIONNAIRE BIBLIOGRAPHIQUE

Dans lequel sont décrits les Livres rares, précieux, singuliers, et tous les ouvrages les plus utiles au tout savoir, qui ont paru tant dans les langues anciennes que dans les principales langues modernes, depuis l'invention de l'imprimerie jusqu'à nos jours; avec l'histoire des différentes éditions qui en ont été faites; des renseignements nécessaires pour reconnaître les contrefaçons, et collationner les anciens livres. On y a joint une énumération des prix auxquels une partie de ces objets ont été portés dans les ventes publiques faites en France, en Angleterre et ailleurs, depuis près d'un siècle, ainsi que l'appréciation approximative des livres anciens qui se rencontrent fréquemment dans le commerce;

2° UNE TABLE EN FORME DE CATALOGUE RAISONNÉ

qui sont classés, selon l'ordre des matières, tous les ouvrages portés dans le Dictionnaire, et un grand nombre d'autres ouvrages utiles, mais d'un prix ordinaire, qui n'ont pas dû être placés au rang des livres rares ou précieux;

PAR JACQUES-CHARLES BRUNET

Chancelier de la Légation d'Espagne.

CONSTITUÉE ÉDITION ORIGINALE ENTièrement REFORMÉE ET AUGMENTÉE D'UN TIERCE
PAR L'AUTEUR

TOME PREMIER

PARIS

LIBRAIRIE DE FIRMIN DIDOT FRÈRES, FILS ET C^o

IMPRIMERIE DE L'INSTITUT, RUE JACOB, 56

SZTUKA I RZEMIOSŁO: I. Sztuka naturalna i sztuczna — pamiątki, II. Sztuki piękne, III. Sztuki mechaniczne i rzemiosła, IV. Ćwiczenia gimnastyczne, V. Gry zbiorowe, hazard i kalkulacja.

LITERATURA PIĘKNA: I. Gramatyka, II. Retoryka, III. Mowy, IV. Poezja, V. Poeci, VI. Sztuka dramatyczna, VII. Mitologia, VIII. Romanse, IX. Humoreski.

HISTORIA: Wprowadzenie, I. Geografia, II. Podróże, III. Chronologia, IV. Historia powszechna, dawna i współczesna, V. Historia religii i zabobony, VI. Historia starożytna, VII. Historia Bizancjum lub schyłek Cesarstwa, VIII. Historia współczesna, IX. Historia rycerstwa i szlachty, wraz z heraldyką i genealogią, X. Starożytność, XI. Historia literatury, XIII. Bibliografia.³⁹

Przedstawiony schemat, obok nazwy działu, podaje numer strony tablicy metodycznej.⁴⁰

Najważniejsze cechy klasyfikacji Bruneta: wielostopniowość, wyodrębnienie zagadnień ogólnych (takich jak: wprowadzenie, historia, traktaty o charakterze podstawowym, słowniki) oraz szczegółowych. Te ostatnie w układzie logicznym.

Autor *Manuel*... zastosował dwa rodzaje opisu bibliograficznego: pełny — w części pierwszej i skrócony — w drugiej. Podstawę opisu stanowią: a) hasło autorskie — nazwisko i imię autora (imię podane jest w formie pełnej, skróconej, bądź w postaci inicjału); b) hasło tytułowe — dla dzieł anonimowych, zbiorowych, czasopism. Opis zasadniczy zawiera: pełny tytuł, miejsce wydania, nazwę drukarni, rok wydania, format, numer pod jakim dzieło zostało sklasyfikowane w tablicy metodycznej (w nawiasie kwadratowym), objętość. Opis nie jest jednolity, często podaje także: cenę, ilustracje (mapy, plany, drzeworyty, miedzioryty itd.), rodzaj pisma i krój czcionki, rodzaj papieru. Można przypuszczać, że elementy te zawierają opisy, które Brunet sporządzał z autopsji. Po opisie bibliograficznym występują adnotacje: a) księgoznawcze — odnoszące się do edycji czy tomów danego dzieła; b) treściowe — najczęściej spis treści lub krytyczna ocena publikacji. Przy opracowywaniu pierwszego rodzaju adnotacji autor wykazał się ogromnym zasobem wiedzy z zakresu historii książki i drukarstwa. Często wskazywał cechy odróżniające falsyfikat od oryginału. W tym celu zamieszczał reprodukcje znaków typograficznych dawnych wydawców. Odtwarzał historię omawianych egzemplarzy na podstawie badań opraw, autografów właścicieli, ich exlibrisów i superexlibrisów. Pisząc o tym należy podkreślić, że Brunet po raz pierwszy zwrócił uwagę na walory artystyczne i proveniencyjne opraw pochodzących z XVI–XVIII w. takich mistrzów, jak: Mikołaj Ève, La Gascon i Padeloup.

Opis bibliograficzny i adnotacje (zwłaszcza księgoznawcze) odznaczają się wyjątkową precyzją, są wybitnym osiągnięciem autora i decydują o szczególnej wartości dzieła.

Brunet posługiwał się bogatą siecią odsyłaczy autorskich: a) od imienia do nazwiska, b) od niewłaściwej formy pisowni do poprawnej, c) od oryginalnej do zlatynizowanej, d) od mniej do bardziej znanej.

³⁹ J. Ch. Brunet, *Manuel*..., 2 éd., *op. cit.*, t. IV, s. V–XI.

⁴⁰ W późniejszych wydaniach — numery publikacji przyporządkowanych danej dziedzinie wiedzy.

Na opis skrócony składa się: numer pozycji, imię i nazwisko autora, tytuł, miejsce i rok wydania, format, cena tzw. publikacji użytkowych.

Druga edycja *Manuel...* ukazała się w 1814 r.⁴¹ Liczy 4 tomy, wymienia 15 742 publikacje.⁴² Przedmowa do tego wydania, nieco poszerzona, zawiera omówienie i krytykę dotychczasowych prac bibliograficznych.⁴³ W obu częściach dzieła autor przeprowadził korektę błędów dostrzeżonych przez siebie i innych specjalistów w dziedzinie cennych i rzadkich książek.⁴⁴ A w słowniku uwzględnił wiele ciekawych notatek pochodzących z nadpalonego rękopisu *Manuel bibliographique Mangé de Marolles*, które sygnował nazwiskiem autora lub literą M.⁴⁵

Omawiana edycja posiada wiele dodatków: 1) Indeks alfabetyczny książek wystawionych do sprzedaży,⁴⁶ 2) Wykaz autorów, których dzieła zamieszczone w tablicy metodycznej nie zostały uwzględnione w nowym słowniku bibliograficznym,⁴⁷ 3) Wykaz autorów łacińskich, francuskich i włoskich, których dzieła zostały wydane w małym formacie in- 12, przez Elzewirów,⁴⁸ 4) Seria: Autorzy łacińscy, wraz z interpretacją i objaśnieniami, wydani w Paryżu na użytek Delfina,⁴⁹ 5) Wykaz: Najlepsze wydania in- 8 starożytnych autorów greckich i łacińskich oraz niektórych łacińskich pisarzy współczesnych, z adnotacjami lub bez nich, które stanowią część kolekcji następcy tronu,⁵⁰ 6) Seria: Starożytni autorzy łacińscy odkryci przez Maittaire i wydani w Londynie przez Jac. Tonnona i Jeana Wattsa. [...],⁵¹ 7) Katalog: Pisarze łacińscy wydani w Paryżu u Cousteliera i de Barbou.⁵² 8) Seria: Autorzy łacińscy wydani w Londynie u Brindleya. [...],⁵³ 9) Seria: Autorzy łacińscy wydani w Birmingham przez Jeana Baskervilla,⁵⁴ 10) Seria: Klasyczni autorzy greccy i łacińscy, wydani w formie in- 8, w Deux-Ponts, a następnie w Strasburgu u M. M. Treuttela i Würtza,⁵⁵ 11) Seria: Pisarze włoscy wydani w Paryżu u Praulta, de Druanda, Delalaina i Moliniego. [...],⁵⁶ 12) Seria: Dzieła wydane przez M. M. Fr.-Ambr. Didota Starszego i Pierre'a Didota Syna dla edukacji następcy tronu,⁵⁷ 13) Katalog: Edycje klasyków włoskich wydane przez stowarzyszenie drukarskie w Mediolanie. [...].⁵⁸

Wymienione dodatki, obok tytułów prac, podają tom i stronę słownika bibliograficznego lub numer pozycji tablicy metodycznej.

⁴¹ Idem, *Manuel...*, 2 éd. augmentée etc., t. I-IV, Crapelet, Paris.

⁴² Ilość pozycji w tablicy metodycznej.

⁴³ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 2 éd., op. cit., t. I, s. I-II.

⁴⁴ *Ibidem*, s. VIII.

⁴⁵ *Ibidem*, s. IX.

⁴⁶ *Ibidem*, s. X-XI.

⁴⁷ *Ibidem*, t. IV, s. 1-47.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 48-65.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 65-66.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 67-68.

⁵¹ *Ibidem*, s. 78.

⁵² *Ibidem*, s. 79.

⁵³ *Ibidem*, s. 80.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 80-82.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 82.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 83.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 83-84.

Trzecie wydanie sławnego dzieła zostało opublikowane w 1820 r.⁵⁹ Składa się z 4 tomów, rejestruje 17 743 pozycje wydawnicze.⁶⁰ Tom pierwszy otwiera przedmowa drugiej edycji i wprowadzenie na temat obecnej. Autor informuje tu o licznych korektach, które wprowadził po zapoznaniu się z uwagami księdza Marciera de Sainte-Légera, naniesionymi w *Bibliothèque française La Croix du Maine et Duverdier*.⁶¹ Wspomina również o nowych przypisach do książek pozyskanych w wyniku poprawy handlu i stosunków między Francją i innymi krajami Europy, a przede wszystkim Anglią⁶²

Przez kolejne lata wybitny bibliograf kompletował materiał do następnego wydania *Manuel*... Jednak w 1834 r. opublikował tylko dodatek do poprzedniego, zatytułowany *Nouvelles Recherches bibliographiques*.⁶³ We wstępie tak pisał o zmianie decyzji:

„[...] podczas gdy oddawałem się bez wytchnienia niezbędnym badaniom, w studiach historycznych nad literaturą zaszła ostatnio istotna zmiana zwracająca uwagę bibliofilów na średniowiecze. Podniosła ona rangę dużej grupy wydawnictw, wzbudzając zainteresowanie tzw. książkami gotyckimi. Faktu tego nie mogłem przewidzieć rozpoczynając pracę.”⁶⁴

W tej sytuacji autor ogłosił drukiem suplement i poświęcił się badaniom inkunabułów.⁶⁵

Trzy tomy dodatku zawierają jedynie słownik bibliograficzny. Ostatni wolumin zamyka notatka na temat „godzinek gotyckich”, wydawanych w Paryżu pod koniec XV i na początku XVI w.⁶⁶ i katalog książek opublikowanych przez Silvestra.⁶⁷

Czwarta edycja, znacznie poszerzona, pochodzi z lat 1840–1842.⁶⁸ Pięć tomów, każdy w 2 woluminach, uwzględnia 31 872 publikacje.⁶⁹ Na początku tomu pierwszego znajduje się przedmowa do nowego wydania.⁷⁰ Autor poinformował w niej o wprowadzonych korektach i uzupełnieniach, omówił układ materiału, podał ilość artykułów zamieszczonych w słowniku bibliograficznym i publikacji wymienionych w obu częściach dzieła. Drugi wolumin czwartego tomu otwierają przedmowy: drugiego i trzeciego wydania oraz *Nouvelles Recherches bibliographiques*, wraz z objaśnieniem wprowadzonych zmian. Po nich występują uwagi autora na temat druków cennych i rzadkich z XV w., — wytłoczonych na welinie lub innym, szczególnym gatunku papieru — luksusowych,

⁵⁹ Idem, *Manuel*..., 3 éd. augmentée etc., t. I-IV, Crapelet, Paris.

⁶⁰ Ilość pozycji w tablicy metodycznej.

⁶¹ J. Ch. Brunet, *Manuel*..., 3 éd., *op. cit.*, t. 1, s. I.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Idem, *Nouvelles Recherches bibliographiques, pour servir de supplement au Manuel*... Tom I-III, Silvestre, Paris 1834, 8°.

⁶⁴ *Ibidem*, t. I, s. V.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, t. III, s. 459-491.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 495-504.

⁶⁸ Idem, *Manuel*... 4 éd. originale etc., t. I-V, Silvestre, Paris 1842-1844, 8°.

⁶⁹ Ilość pozycji w tablicy metodycznej.

⁷⁰ J. Ch. Brunet, *Manuel*..., 4 éd., *op. cit.*, t. I (1840), vol. 1, s. I-III.

ozdobionych wizerunkami postaci, opublikowanych w małym nakładzie, wydanych przez Aldusów i Elzevierów, ciekawych i osobliwych, posiadających piękne oprawy intrologatorskie.⁷¹

Artykuł o „godzinkach gotyckich” znajduje się przy końcu czwartego tomu.⁷² Volumin ten zamykają informacje o adresach sławnych księgarzy.⁷³ Tom piąty rozpoczyna omówienie i historia systemów bibliograficznych od XV w. do czasów współczesnych Brunetowi.⁷⁴ Dodatki wydania drugiego, przystosowane do wymogów nowego, zajmują ostatnie strony *Manuel*. . .⁷⁵

Piąte wydanie ukazało się w latach 1860–1865.⁷⁶ Składa się z 6. tomów, uwzględnia taką samą ilość pozycji jak edycja poprzednia. Przedrukowane zostały również wszystkie teksty wprowadzające i dodatki. Nowa jest tylko notatka o najważniejszych czasopismach literackich i naukowych.⁷⁷

Istnieją natomiast wyraźne różnice w wyglądzie stronic. Druk każdej z nich jest ścięsniony na skutek użycia mniejszego kroju czcionki i interlinii. Nadto, w słowniku bibliograficznym, pod tekstem głównym, widnieją te publikacje z tablicy metodycznej, których autor nie omówił w podstawowej części dzieła. Dzięki temu słownik stał się bardziej funkcjonalny. Czytelnik otrzymał bowiem pełny wgląd w zarejestrowaną produkcję wydawniczą, bez konieczności odwoływania się do indeksu.

Szata graficzna *Manuel*. . . odznacza się niespotykaną wśród tego rodzaju prac starannością. Stronice, w układzie dwuszpaltowym, oznakowane zostały żywą paginą i cyframi arabskimi (wstępy w numeracji rzymskiej). Hasła autorskie wytłoczono większą i wytłuszczoną czcionką (wersalikami). Najestetyczniej opublikowano dwa ostate wydania: na ładnym i dobrym papierze prezentują szereg ilustracji przedstawiających drzeworyty i miedzioryty z omawianych druków. Szczególnie pięknie ozdobiono tekst dotyczący „godzinek gotyckich”.

Szata graficzna wzmacnia walory użytkowe dzieła.

O niewątpliwym powodzeniu *Manuel*. . . świadczą nie tylko liczne jego wznowienia, ale również przedruki anastatyczne: w Berlinie (1922), Paryżu (1923 i 1928) i Nowym Jorku (1923).⁷⁸

Oprócz omówionych edycji ukazały się tzw. wydania brukselskie *Manuel*. . .⁷⁹ Prace te, opublikowane bezprawnie,⁸⁰ nie będą przedmiotem mojej analizy.

Znane mi są trzy suplementy do dzieła Bruneta.

⁷¹ *Ibidem*, t. IV (1843), vol. 2, s. I–XXII.

⁷² *Ibidem*, s. 769–804.

⁷³ *Ibidem*, s. 829–835. Spis ten pełni jednocześnie funkcję indeksu.

⁷⁴ *Ibidem*, t. V (1844), vol. 1, s. I–XIV.

⁷⁵ *Ibidem*, vol. 2, s. 701–844.

⁷⁶ Idem, *Manuel*. . ., 5éd., originale etc., t. I–VI, F. Didot, Frères, Fils, Paris 1860–1865, 4° (8°).

⁷⁷ *Ibidem*, t. VI (1865), sp. 1864–78.

⁷⁸ Dwa z nich, tj. berlińskie i paryskie z 1928 — w zbiorach BN.

⁷⁹ Bruksela 1821 i 1838–1839 — obydwie (zdekompletowane) w BN.

⁸⁰ J. Ch. Brunet, *Nouvelles recherches bibliographiques*. . ., op. cit., t. I, s. XI.; Idem, *Manuel*. . ., 4 éd., t. IV, op. cit., s. V.

IV. SS. PÈRES.

1. Introduction à l'étude des SS. Pères, 802—806.
2. Collections, Extraits et Fragments d'ouvrages des SS. Pères, 807—839.
3. Ouvrages des SS. Pères grecs, 840—961.
4. Ouvrages des SS. Pères latins et de quelques autres écrivains ecclésiastiques, 962—1141.
5. Ouvrages des SS. Pères arméniens, 1143—1144.

V. THÉOLOGIENS.

1. Théologie scolastique et dogmatique.

- A. Introduction, Dictionnaires et Recueils, 1183—1184.
- B. Cours et Traités généraux, 1182—1172.
- C. Ouvrages des Théologiens scolastiques et controversistes, 1173—1213.
- D. Traités particuliers de Théologie scolastique : Dieu et les personnes divines, l'Incarnation, la passion et la mort de J.-C., 1218—1237.
- E. Traités touchant la création et les créatures, les anges, les démons, l'homme, l'âme, la prédestination, le libre arbitre, la grâce, les quatre âges de l'homme, 1233—1261.
- F. Traités touchant l'Église, les sacrements, le culte religieux, les indulgences, etc., 1262—1281.

2. Théologie morale.

- A. Traités généraux, 1292—1292.
- B. Traités moraux sur les Sacrements ; Instructions pour les Confesseurs ; Cas de conscience, etc., 1293 à 1331.
- C. Traités moraux sur les vertus et les vices, sur les actions humaines, sur les divertissements qui sont ou permis ou défendus aux chrétiens, sur l'usure, etc., 1332—1368.
- D. Mélanges de Théologie morale, 1369—1378.

3. Théologie catéchétique, 1379—1407.

4. Théologie parénétique, ou Sermons comprenant aussi les Homélie, les Prônes, etc., 1408—1510.

5. Théologie ascétique ou mystique.

- A. Collections d'ouvrages ascétiques, 1511.
- B. Mystiques grecs et latins, 1512—1547.
- C. Mystiques français, 1548—1581.
- D. Mystiques italiens, espagnols, allemands, anglais, etc., 1582—1631.
- E. Traités particuliers de Théologie ascétique en différentes langues, 1632—1662.
- F. Ouvrages sur le Quietisme, 1663—1684.
- G. Pratiques et Exercices de piété ; Méditations, Prières et Instructions chrétiennes ; Préparation à la mort, 1685—1736.
- H. Régies et Devoirs religieux de différents états, 1735—1757.

6. Théologie polémique.

- A. Vérité de la religion chrétienne, 1758—1806.
- B. Défense de la religion catholique contre les Gentils, les Juifs, les Schismatiques, les Hérétiques, les Incrédules, etc., 1809—1862.

7 Théologiens chrétiens séparés de l'Église romaine.

- A. Avant Luther, 1663—1665.
- B. Luthériens, 1666—1669.
- C. Sacramentaires, Zuingliens, Calvinistes, etc., 1916—1939.
- D. Anglicans, épiscopaux, presbytériens, non conformistes, etc., 1936—2038.
- E. Anabaptistes, Sociniens, Quakers, 2039—2053.
- F. Écrits satiriques des Protestants contre l'Église romaine, les cérémonies, et particulièrement contre le saint sacrifice de la Messe, 2053—2077.
- G. Écrits contre le Pape et les personnes ecclésiastiques, 2078—2128.
- H. Écrits en faveur de la réunion et de la tolérance, 2129—2136.

VI. OPINIONS SINGULIÈRES.

1. Ochin, Postel, Bruno - Nolano, Beverland, etc., 2137—2195.
2. Illuminés et autres fanatiques, 2196—2211.

VII. RELIGION JUDAÏQUE.

Doctrines, culte, institutions, 2212—2227.

VIII. RELIGION DES PEUPLES ORIENTAUX (*).

1. Recueil de livres sacrés de différents peuples, 2228—2230.
2. Mahométisme, 2231—2239.
3. Magisme, ou religion des anciens Persans ; Brahmanisme ou religion des Indiens, 2239—2257.
4. Bouddhisme et Religions de la Chine, 2258—2263.
5. Sabéisme, etc., 2264—2266.

IX. APPENDICE A LA THÉOLOGIE.

Ouvrages philosophiques sur la Divinité et sur les cultes religieux.

1. Déistes et Incrédules, 2267—2284.
2. Athées, 2285—2318.

(*) L'histoire du Paganisme et celle des religions orientales forment un appendice à l'histoire des religions, sous les n. 2319 et suivants.

Pierwszy z nich, autorstwa Charles'a Le Blanca, wydany w latach 1854–1889 w formie słownika.⁸¹ Zawiera informacje o rytownikach, wraz z omówieniem miedziorytów wystawionych do sprzedaży publicznej we Francji i innych krajach.

W 1870 r. Stowarzyszenie Bibliofilów ogłosiło drukiem dodatek uwzględniający nazwy geograficzne wymienione w czwartym wydaniu *Manuel...*⁸² Pierre Deschamps i Pierre Gustav Brunet opublikowali, w latach 1878–1880, pracę będącą kontynuacją sławnego przewodnika.⁸³ Dwa tomy mają postać słownika bibliograficznego i tablicy metodycznej.

Na temat *Manuel...* wielokrotnie wypowiadali się wybitni znawcy książek, bibliografii i bibliotekoznawstwa. Wymienię tylko współczesnych Brunetowi: Juliesa Janiona, Charles'a Nodiera, Silvestre'a de Sacy'ego, Paula Lacroix i Thomasa Frognalla Dibdina.⁸⁴ Wszyscy uczeni wysoko ocenili omówioną pracę i wyrazili swój szacunek dla osoby autora. Chwalili dobór i układ materiału, opis bibliograficzny, adnotacje oraz dodatki. Dostrzegali nieliczne błędy w pisowni nazwisk, zbyt dużą drobiazgowość w wyborze dzieła współczesnych, preferowanie (w pierwszych edycjach) francuskiej produkcji wydawniczej.

Praca Jacques'a Charles'a Bruneta była nie tylko pierwszorzędnym źródłem informacji o cennych i rzadkich książkach. Pełniła również funkcję przewodnika metodycznego dla twórców bibliografii bibliofilskich. W związku z tym wpłynęła w znacznym stopniu na zastosowaną przez nich metodę bibliograficzną. Fakt ten jest szczególnie widoczny w *Allgemeines bibliographisches Lexikon* Friedrich Adolfa Eberta⁸⁵ i *Trésor des livres rares* Georga Theodora Graessego,⁸⁶ które są ostatnimi spisami o nieograniczonym zakresie i zasięgach.

Materiał bibliograficzny wymienionych dzieł został uporządkowany alfabetycznie, tak jak słownik Bruneta. Ebert planował opublikowanie części systematycznej, ale przedwczesna śmierć udaremniła ten zamiar.⁸⁷

Opisy dokumentów w późniejszych wykazach zawierają te same cechy identyfikacji formalnej, jakie uwzględniał autor *Manuel...*

Następcy wybitnego Francuza stosowali również, z mniejszym lub większym powodzeniem, adnotacje księgoznawcze i treściowe. Podobnie było z siecią odsyłaczy autorskich oraz dodatkami, które prezentowały najczęściej kolekcje dzieł wydanych przez znanych drukarzy albo dla ważnych osobistości.

Jednak żadna bibliografia bibliofilska nie dorównała pracy Bruneta.

Najistotniejsze zalety *Manuel...*: profesjonalny i kompletny dobór materiału — szczególnie w dwu ostatnich wydaniach, zastosowany układ, opis różnego rodzaju wydawnictw, adnotacje — zwłaszcza księgoznawcze, bogata sieć odsyłaczy autorskich, liczne i rozmaite dodatki, indeksy oraz staranna szata graficzna.

⁸¹ Ch. le Blanc, *Manuel de l'amateur d'estampes...*, t. I–IV, Paris 1854–1889.

⁸² P. Deschamps, *Dictionnaire de géographie ancienne et moderne...*, Paris 1870.

⁸³ J. Ch. Brunet, *Manuel... Supplément...*, I–III, Paris 1878–1880.

⁸⁴ Recenzje wymienionych autorów zawiera cytowana praca C. Olschki'ego.

⁸⁵ F. A. Ebert, *Allgemeines bibliographisches Lexikon*, Bd. I–II, Leipzig 1821–1830.

⁸⁶ G. Th. Graesse, *Trésor de livres rares...*, t. I–III, Dresden 1859–1862.

⁸⁷ K. R. Simon, *op. cit.*, s. 329.

Na zakończenie artykułu pragnę zwrócić uwagę czytelników na klasyczny i ponadczasowy wymiar *Manuel*. . . Dzieło to odegrało wyjątkową rolę w rozwoju metody bibliograficznej. Było i jest doskonałym źródłem informacji o pięknych i rzadkich drukach — od wynalazku Gutenberga do drugiej połowy XIX w., i pomimo upływu lat nie straciło na aktualności. Nadal służy pomocą bibliofilom, historykom, bibliotekarzom i innym ludziom zawodowo związanym z książką.

RECENZJE

Jan Kozłowski : Erudycja jako typ poznania : lata rozkwitu (XVII — pierwsza połowa XVIII w.) i lata upadku (druga połowa XVIII w.) : stan badań i horyzonty poznawcze // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 1991, r. 36, nr 2, s. 3–20.

Skromny objętościowo, lecz przebogaty w problematykę i dyrektywy badawcze artykuł Jana Kozłowskiego koresponduje z innymi jego pracami.¹ Autor postawił za główny cel swoich rozważań systematyzację poglądów wypracowanych przez dotychczasowych badaczy, poświęconych erudycji omawianego przez siebie okresu. Oprócz tego omawia on w różnych aspektach zagadnienie erudycji w przyjętym przez siebie przedziale czasowym, poświęcając uwagę takim problemom jak wykrystalizowanie się nowej jakościowo epoki w dziejach piśmiennictwa literackiego i naukowego, jej rozkwit oraz upadek. W pracy została wykorzystana obfita obcojęzyczna i krajowa literatura przedmiotu.

Autor rozpoczyna od spostrzeżeń na temat wagi problemu erudycji u badaczy dawnych czasów oraz obecnych. Pokazuje swoisty paradoks stwierdzając, że pomimo badań nad tym zagadnieniem i zwiększającej ilości opracowań naukowych, ranga erudycji w odbiorze społecznym spychana jest na margines zainteresowań. Dla uzasadnienia tego poglądu dokonuje interesującego zestawienia. Wskazuje bowiem, że o ile w latach 70. XIX stulecia Wielka Encyklopedia Larousse'a poświęciła zagadnieniu erudycji około 500 wierszy, to po upływie 110 lat znajdujemy we wznowionym wydawnictwie stukrotnie mniejsze zainteresowanie, bo w nowej edycji z lat 80. bieżącego stulecia znalazło się zaledwie 5 wierszy na ten temat.

W początkowej fazie wywodów spotykamy się z etymologicznym rozbiorem łacińskiego pojęcia „erudycja”. Autor wskazuje zarówno na jego rzeczownikowy, jak i czasownikowy źródłosłów. Pisze, iż w ujęciu rzeczownikowym *eruditio* oznaczało wykształcenie, wychowanie, naukę, wiedzę. Z kolei w ujęciu czasownikowym pod tym pojęciem rozumiano: kształcić, wychowywać, uczyć. Autor wyprowadza z tego pojęcia słowa pochodne w językach nowożytnych: *erudition* — we francuskim, *eruduzione* — we włoskim, *gelehrsamkeit* — w niemieckim oraz *scholarship* i *antiquarismism* — w angielskim.

Przedmiotem zainteresowań badawczych jest także zmiana realnego znaczenia tego słowa. Powołując się na encyklopedię francuską z 1755 r. autor wykazuje, że pojęcie erudycji przybierało diametralnie różne znaczenia. Odnosiło się ono do poznania, wiedzy, zaś w szczególnym przypadku do swoistego rodzaju wiedzy zbudowanej na znajomości faktów i będącej wynikiem szerokiego odczytania. W tym ujęciu zakres pojęcia erudycja sprowadzały się do wiedzy literackiej.

Traktując erudycję jako kategorię poznawczą autor porównuje treść tego pojęcia z innymi pojęciami. Przyjmując stanowisko zawarte w encyklopedii francuskiej oraz wydawnictwie Larousse'a z lat 1866–1876 wskazuje, że pod pojęciem erudycji rozumiano wiedzę opartą na pamięci, której przeciwstawiano science opartą na rozumie, *belles-letters* opartą na duszy i *l'esperit* opartą na imaginacji. Zauważa, iż ten podział koresponduje z baconowską klasyfikacją wiedzy.

Według przyjętego schematu pojęcie erudycji winno oznaczać znajomość historii, języków oraz książek. Autor wyjaśnia, iż znajomość książek sprowadzała się do wiedzy o materii zagadnień jakie są w nich zawarte, wiedzy o autorach książek ukształtowanej w oparciu o sądy jakie wyrażali o nich badacze, świadomości na temat pożytku jaki można wynieść ze znajomości treści książek. Także pod pojęciem erudycji rozumiano wiedzę dotyczącą różnych edycji książek, znajomość czasów, w których żyli autorzy książek oraz źródeł z jakich korzystali przy ich pisaniu.

¹ J. Kozłowski, *Szkice o dziejach biblioteki Żałuskich*, Warszawa 1986; Idem, *Spory o „rzeczpospolitą uczonych”*, „Kwartalnik Nauki i Techniki”, r. 33, 1988, nr 4; Idem, *Erudycjonizm epoki saskiej a problem periodyzacji polskiego Oświecenia* (w druku).

Centralnym punktem rozważań recenzowanego artykułu jest analiza pojęcia erudycji jako kategorii poznawczej. W tym kontekście autor ma na uwadze określoną epokę w dziejach piśmiennictwa, postawę naukową w okresie kształtowania się zrębów nowożytnej nauki, dyscypliny humanistyczne (historyczno-literackie), podejście metodologiczne do badanych zjawisk na gruncie nauk, zwłaszcza humanistycznych, część składową kultury, kolekcjonerstwo oraz system wartości.

Traktując erudycję jako postawę poznawczą autor wywodzi, iż już w XVI oraz XVII wieku pojęcia erudyta i erudycja odnosiły się do dwu typów uczoności: retorycznej i historyczno-filologicznej. W pierwszym przypadku erudycję traktowano jako część składową retoryki obok takich jej członków jak: *elocutio*, *inventio* i *dispositio*. Następnie w tym aspekcie erudycję traktowano jako wiadomości z historii, geografii, mitologii, heraldyki, teorii poezji i prozy, przekazywane przez szkołę humanistyczną, tytuły sztabuchów lub opracowania, zawierających wiedzę potrzebną mówcom i pisarzom, ozdoby narracji (cytaty, porównania, sentencje).

W drugim przypadku autor podjęciem erudycji określa obszerną i prawdziwą wiedzę faktograficzną dotyczącą wielu dziedzin poznania, bądź też w węższym znaczeniu, wiedzę odnoszącą się do starożytności, rejestracji dorobku piśmienniczego, a także uwag i komentarzy o dziełach naukowych.

Autor wyodrębnia dwie kategorie badaczy okresu erudycji: erudytów oraz antykwarystów wskazując na ich cechy wspólne, a także różnice. Obydwie kategorie uczonych stroniły od narracji literackiej. Jednakże uczeni nazywani erudytami prowadzili badania opierając się tylko na źródłach pisanych, podczas gdy antykwarystami nazywano badaczy analizujących dokumenty pisane i badających obiekty materialne. Pisze, iż w języku angielskim pojęciem *antiquary* oraz *antiquarius* określano człowieka, który poświęcił się poszukiwaniu dawnych ksiąg, numizmatów, rzeźb, inskrypcji i zabytków architektury po to, by na ich podstawie poznać *antiquity*, to jest dawne prawa, ceremonie, zdarzenia i zwyczaje.

Wypowiadając się w kwestii zawartości pracy erudytów, autor za najważniejsze części uważa listy między uczonymi, rękopiśmienne noty, prace odnoszące się do nauk historycznych oraz filologicznych. Wymienia także różnojęzyczne nazwy dotyczące dzieł wydanych przez erudytów wskazując na takie określenia jak: zbiór, zebranie, *thesaurus*, *recueil*, *corpus*, *catalogue*, *collection*, biblioteka. Dalej pisze, iż ukomplementowaniem uczonego było stwierdzenie, iż jest on: „*une Bibliothèque vivante*”. Czyni spostrzeżenie, iż w tamtym okresie czasu biblioteka była świątynią wiedzy, synonimem erudycji i źródłem dla jej uprawiania.

W artykule zostały wymienione różnorodne wielotomowe wydawnictwa erudytów w formie opasłych foliałów. Autor zauważa, iż tylko we Francji w latach 1650–1750 erudyci wydali drukiem ponad 400 woluminów. Także wskazuje na ogrom wysiłku badaczy. Np. Mabillon zbadał ponad 11,5 tysiąca rękopisów, natomiast korespondencja mauryńów zachowana w *Bibliothèque Nationale* liczy około 700 woluminów. Przytacza obiegowe powiedzenie o uczonych, iż są oni chodzącymi bibliotekami.

Charakteryzując postawy uczonych omawianego okresu autor stwierdza, że byli oni w tym czasie nazywani *republicain* uczonych, którą tworzyli francuscy *doctes*, brytyjscy *scholars*, rzymscy i florenccy *letterati*.

Spotykamy się także z dociekaniami na temat ideowego powinowactwa XVII-wiecznych erudytów. Autor uważa ich za kontynuatorów tradycji hellenistycznej (biblioteka aleksandryjska), Starożytnego Rzymu (Warron, Pliniusz Starszy, Aulus Gellius), Bizancjum (Focjusz) i humanizmu (Bessarion, Erazm, Scaligerowie, Causabon, Lipsius, Bude). Przedmiotem dociekań jest także problem funkcji erudycji w życiu społecznym omawianego okresu. Autor wyraża stanowisko, że była ona wykorzystywana do rozmaitych, nieraz nawet sprzecznych, zadań. Stawała się instrumentem bieżącej polityki państwowej, zgodnie z poglądem, że piśmiennictwo służy do rejestrowania wydarzeń, które są niczym innym jak tylko kontynuacją dawnego okresu. W związku z tym dawne dokumenty nie tracą na znaczeniu ze względów politycznych. Według erudytów nauki historyczne miały za zadanie dokumentację istniejących stosunków społecznych oraz zajmowanie stanowiska w występujących sporach ideologicznych. Autor uważa, iż erudycja służyła do emancypacji określonych grup społecznych, była składnikiem stylu życia, środkiem do krystalizacji patriotyzmu narodowego, miejskiego oraz lokalnego. Ponadto stanowiła tworzywo dla budowy świata zewnętrznego jednostki, była narzędziem do rozbudzania dumy, przedmiotem mody i snobizmu.

Dwie funkcje erudycji autor akcentuje w szczególny sposób. Były nimi próba zrozumienia panującego we wszechświecie porządku boskiego oraz kształtowanie takich cnót człowieka jak

pobożność, mądrość, rozważa, a nawet poczucie humoru. Za najważniejszą funkcję erudycji uważa jednak stanowienie osnowy kultury dla tamtego okresu. Autor suponuje bowiem, iż w tym okresie teksty pisane, a zwłaszcza piśmiennictwo klasyczne, religijne i historyczne stanowiły rdzeń kultury.

Rozpatrując erudycję w ostatnim aspekcie autor wskazuje na jej wymagania metodologiczne w postaci umiejętności oceny wartości i wiarygodności przekazu oraz autentyczności dokumentu. Taką postawę nazywa krytycyzmem. Autor wywodzi, iż inspiracją dla krytycyzmu była próba znalezienia mocnego oparcia dla rozstrzygnięcia spornych problemów. W tym kontekście usprawiedliwia niechęć uczonych do systematyzacji i hierarchizacji badanych zagadnień, uważając taką postawę za przejaw intelektualnej uczciwości, jak też opozycję do wyjaśniania zjawisk na sposób geometryczny.

Epokę erudycji ukazuje autor jako okres eklektyczny, w którym występowały, a nawet przenikały się wzajemnie, różne kultury. Wśród nich, jako nowatorską, wymienia kulturę naukowo-filozoficzną, związaną z Kartezjuszem i Baconem, a symbolizującą pracownię fizyczną i obserwatorium astronomiczne. Następnie wymienia kulturę tzw. osobliwości (*curiosité*) uosobianą z kulturą dworską *Kunst-und-Wunderkammer*, kulturę literacką, poetyczno-retoryczną uprawianą w salonach i akademiach humanistycznych, scholastyczną — kojarzoną z uniwersytetami oraz erudycją skupiającą się w bibliotekach.

Analizując pojęcia związane z okresem erudycji dokonuje rozgraniczenia takich słów, jak „wiedza”, „nauka” i „erudycja” stwierdzając, że dwa pierwsze odnoszą się do znajomości rzeczy, podczas gdy erudycji przysługuje znajomość książek. Autor czyni dość istotne spostrzeżenie, iż znajomość książek może prowadzić do dwu różnych zjawisk: ocytania i wspomnianej już erudycji. By uchodzić za ocytanego, należy przeczytać wiele książek, przede wszystkim najlepszych, zachowując wrażenie jakie wywarły one na umysł. Dla erudycji jest to również niezbędne, lecz niewystarczające. Należy jeszcze ponadto znać komentarze, napisane na temat książek, różne edycje książek, czasy w których żyli ich autorzy oraz znać źródła, z których czerpali wiedzę.

Rozpatrując erudycję w kategoriach wiedzy pojęciowej autor wskazuje na jej relacje w stosunku do sztuki i estetyki, twierdząc że w okresie dominacji erudycji w piśmarstwie nie odgrywały pierwszorzędnej roli kanony estetyczne, natomiast gdy zaczęły ją odgrywać w okresie Oświecenia, rola erudycji zmalała.

Analizując strukturę tekstu erudycyjnego autor dochodzi do wniosku, iż główny tekst wydań źródłowych, rozpraw, a nawet encyklopedii gubił się wśród aparatu edytorskiego i wyglądał jak wąski strumyczek wijący się między szeroką łąką komentarzy. Na dowód tego przytacza przykład, iż w *Dictionnaire historique et critique* hasło zajmowało tylko dziesiątą część strony, zaś resztę, adnotacje oraz na marginesach przypisy do hasła i przypisy do adnotacji.

W artykule spotykamy się z wywodami na temat przyczyn i warunków pojawienia się erudycji. Autor uważa okres 1590–1610 za sprzyjający dla wykrystalizowania się tego prądu w piśmiennictwie europejskim. Twierdzi, iż piśmarstwo okresu porenasansowego oraz poreformacyjnego, pozostające dotychczas w cieniu twórczości humanistów i teologów, zdominowało zainteresowania uczonej Europy. Wtedy to książki tłoczone *in folio* zdobyły większe poważanie niż książki *in octavo*, czy *in duodecimo*. Wtedy też żmudne ustalanie prawdy historycznej uznano za rzecz cenniejszą od sugestywności stylu i pasji polemicznej. Jako główną przyczynę tego stanu rzeczy upatruje autor procesy cywilizacyjne zachodzące w nowożytnej Europie oraz przebudowę dotychczasowego gmachu wiedzy. Jako czynnik pierwszorzędnej wagi autor widzi zmianę stosunku do książek i bibliotek. Za Ortegą y Gassetem powtarza opinię, iż w średniowieczu opieka nad książkami nie ujawniała się publicznie, lecz była skryta, utajona i wewnętrzna. Wtedy piecza nad książkami nie była oddzielnym zadaniem. To uogólniające spostrzeżenie może jednak budzić wątpliwości. Przynajmniej w odniesieniu do Akademii Krakowskiej, a także niektórych osób prywatnych w Polsce. Jak wykazują wywody Janisława Osieglowskiego, czy też prace autorów I tomu *Historii Biblioteki Jagiellońskiej* (J. Zathę, A. Lewicka-Kamińska, L. Hajdukiewicz)² już w XV wieku w Bibliotece Akademii Krakowskiej, a także wśród osób prywatnych, o czym świadczyć może nazwisko Świętopelka z Zambrozca, byli prywatni introligatorzy. Wtedy również prowadzono skontra zarówno

² J. Osieglowski, *Konserwacja książki w Polsce przedrozbiorowej*, Poznań 1985, s. 62–63; J. Zathę, A. Lewicka-Kamińska, L. Hajdukiewicz, *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1, Kraków 1964, s. 150–151. cyt. za Osieglowski, *op. cit.*, s. 63.

w bibliotece uniwersyteckiej, jak i w bibliotekach kapitulnych, w celu wyszukiwania defektów książek i oddawania ich do konserwacji.

Pojawienie się erudycji traktuje Kozłowski jako nowy etap kultury naukowej. Stwierdza, że o ile dawniej interesowały badaczy osobliwości (*coriosité*) związane z magią, to w omawianym okresie zaczyna występować nowa postawa naukowa, poszukująca porządku i regularności w świecie.

Z kolei w odniesieniu do nauk humanistycznych wywodzi, że do rzędu najwyższej rangi urastała rola przekazów źródłowych. Tylko źródła miały orzekać o faktach. Zadaniem historyka była jedynie prezentacja źródeł. Tę dyrektywę poznawczą autor interpretuje jako stanowisko opozycyjne w stosunku do dawnych poglądów humanistów oraz teologów. Pierwsi — zauważa — szlifowali styl przekazów źródłowych, drudzy natomiast wprzęgnęli badania źródłowe w służbę teologii. W przeciwieństwie do nich, można powiedzieć, iż paradygmatem erudytów było przestrzeganie bezstronności w studiowaniu źródeł i zachowanie pietyzmu wobec świadectw historycznych. Ideał erudyty sprowadzał się do rejestrowania, publikowania i reformowania źródeł oraz doskonalenia technik badawczych. W badaniach należało uwzględnić wszystkie dostępne materiały dotyczące omawianego faktu, unikać pochopnych twierdzeń, a podawać wiedzę pewną i sprawdzoną. Dlatego uważano, iż źródła winny być badane przy pomocy skodyfikowanych technik, możliwych do zastosowania przez tych, którzy posiadają potrzebne ku temu kwalifikacje badawcze.

Za nieodzowny element erudycji uważa autor krytykę. Pisze, iż powstała ona ze znajomości historii, języków obcych oraz książek. Krytyka doby erudycjonizmu polegała na objaśnianiu antycznego autora, odtwarzaniu jego tekstu i określaniu wiarygodności faktów, które on podawał.

Następnie wskazuje, iż z krytyką ściśle wiązało się hasło historycznego obiektywizmu. Jego oznaką było nie tylko hołdowanie nowym technikom badawczym, lecz także niezależnienie się od środowisk kościelnych oraz dworskich. Powinnością zawodową uczonych było również tworzenie stowarzyszenia, *republique de letters* i podporządkowanie się jego zasadom.

Jako szczególny rodzaj pisarstwa erudycyjnego przedstawia autor polihistoryzm zrodzony głównie na gruncie niemieckim, którego synonimem była historia *litteraria* uprawiana pod koniec XVII i na początku XVIII wieku. Tę dyscyplinę uprawiali uczeni bibliotekarze, filologowie, teologowie oraz historycy kompilatorzy o encyklopedycznej wiedzy. Informuje, iż w omawianym czasie polihistoryzm był podawany na uniwersytetach i był uważany za propedeutykę wiedzy. Dopiero w Oświeceniu nastąpiło jego załamanie.

Autor zajmuje się także zagadnieniem etosu uczonego, który wyznaczał obowiązki erudytów wobec wspólnoty *respublica litteraria*. Pisze, iż główną powinnością uczonego było dzielenie się posiadaną wiedzą naukową z innymi uczonymi poprzez udostępnianie informacji bibliograficznych i źródłowych oraz udzielanie pomocy w nawiązywaniu kontaktów naukowych.

W końcowej fazie rozważań spotykamy się z wywodami na temat deprecjacji erudycji. Autor pisze, iż w ostatnim trzydziestoleciu XVIII wieku nasilił się nowy prąd kulturowy w postaci wzmoczonych upodobań do dzieł literackich (*bel esprit*), następnie studia prowadzone nad naukami ścisłymi, co również osłabiło rangę erudycji. Dodatkowym czynnikiem, także ją deprecjonującym, było nie spotykane dotychczas zjawisko postępującej dezaktualizacji wyników badań naukowych. Z kolei pojawienie się nowych dyscyplin naukowych spowodowało, że dyscypliny, którymi zajmowali się erudyci straciły na znaczeniu. Dotyczyło to teologii, metafizyki, filologii i logiki. To wszystko spowodowało zmianę hierarchii przedmiotów i reorganizację uniwersytetów.

Nowe prądy sprawiły, iż w badaniach historycznych przestano poświęcać uwagę faktografii, liczyła się jedynie wówczas, jeżeli służyła do uzasadniania różnych modeli historiozoficznych konstrukcji. Jako znaczący fakt autor wymienia wymagania od dzieła naukowego elegancji w miejsce erudycyjnej sumienności.

Za bardzo istotną przyczynę godzącą w erudycję autor uważa dokonujące się zmiany w systemie czytelnictwa. Stwierdza, iż z chwilą pojawienia się nowych prądów zamiast dawnych rzetelnych studiów pojawia się jednorazowo czytanie popularnych książek mniejszego formatu. W miejsce dawnego zapotrzebowania na rzetelne, erudycyjne, lecz trudne dla czytelnika dzieła pojawia się zainteresowanie łatwo dostępną i zrozumiałą literaturą, taką jak eseje, publicystyka, literatura piękna, czy podręczniki. Z tym zjawiskiem wiąże się emancypacja księgarzy, którzy zaczynają się wyzwalać spod zależności od uczonych, awansując do roli znaczących podmiotów kultury oraz działaczy politycznych.

Z faktem upadku erudycji wiąże autor powstawania bibliotek publicznych i fachowych, a także bibliotek kawiarni. Pod wpływem tego — wywodzi — upadła ranga szacownych bibliotek uchodzących w czasach baroku za świątynie wiedzy. Zaczyna się nawet pisać o nich, że są siedliskiem ignorancji, ponieważ książki są nie tylko dziełem ludzi uczonych, lecz również dyletantów, a nawet głupców.

Konsekwencją tego stanu rzeczy była dekompozycja potężnej w czasach pisarstwa erudycyjnego dyscypliny: *historia litteraria*. Z niej powstały nowe dyscypliny, istniejące do dnia dzisiejszego, jak: historia literatury, historia nauki, bibliografia, księgoznawstwo czy kodykologia.

Zmiany w systemie wartościowania postaw naukowych nastąpiły, zdaniem autora, w czasach Oświecenia. O ile w baroku erudyta uchodził za człowieka uczonego, a erudycja była synonimem uczoności, to w czasach Oświecenia pojęcia te zyskały pejoratywne znaczenie podobnie jak w Odrodzeniu gotycki, czy barbarzyński.

Znacząca rola recenzowanego artykułu wynika stąd, iż stara się uporządkować problematykę związaną z zagadnieniem erudycji. Ukazuje różne prądy pojawiające się w piśmiennictwie omawianego okresu. Zawiera bogatą dokumentację źródłową. Stanowi doskonały przewodnik dla badaczy omawianych zagadnień. Ponadto rozbudza ciekawość poznawczą zapowiadając ukazanie się następnej pracy.

Antoni Krawczyk

Zakład Nauk Pomocniczych
Historii i Bibliotekoznawstwa UMCS

Iosif Barenbaum : Książka w Petersburgu. — Wrocław : Ossolineum,
1988. — 239 s.

Głównym zamiarem autora jest ukazanie wpływu książki na życie kulturalne Petersburga od początków tego miasta aż do czasu rewolucji.

Barenbaum rozpoczyna rozważanie od wyeksponowania faktu włączenia się Rosji w orbitę kulturalną Zachodu za czasów Piotra I, w czym szczególną rolę odegrała nowa stolica kraju Sankt-Petersburg. Najwięcej uwagi autor skoncentrował na funkcjonowaniu książki w tym mieście. To zagadnienie rozpatruje w wielu różnych aspektach. Książka jawi się jako skutek przemian kulturalnych dokonywanych przez cara reformatora, a zarazem jako czynnik inspirujący w czasach następnych przemiany kulturalne i polityczne. Jest ona także proberzem poziomu kulturalnego różnych warstw społecznych w nowej stolicy Rosji i narzędziem do alfabetyzacji, a także walki ideologicznej.

Autor zarysowuje różnorakie problemy księgoznawstwa i bibliotekoznawstwa. Przedstawia zagadnienia drukarstwa, edytorstwa, księgoznawstwa, bibliotekarstwa i czytelnictwa. Wyraża przekonanie, iż punktem zwrotnym w historii książki rosyjskiej oraz jej funkcji kulturotwórczej były czasy Piotra Wielkiego. Dowodzi, że do czasów tego monarchy funkcjonowała w Rosji jedyna, założona przez Iwana IV drukarnia w Moskwie, która pod względem technicznym produkowała książki nie gorsze od druków w Wenecji, czy Fryzji. Ona to zaopatrywała w literaturę rozległe państwo moskiewskie.

W recenzowanej książce znajduje się szczegółowa dokumentacja wpływu reform Piotra I na pojawienie się w Rosji nowego rodzaju książek — zarówno pod względem tematycznym, jak też graficznym. Autor twierdzi, iż dzięki Piotrowi I w Rosji pojawiła się książka naukowa i techniczna, która przyczyniła się do przełamania zacofania kulturalnego i cywilizacyjnego. Omawia inicjatywę założenia w Amsterdamie rosyjskiej drukarni, której zadaniem było tłoczenie dla potrzeb Rosji książek w języku cerkiewno-słowiańskim, łacińskim i niderlandzkim, produkcja map i planów geograficznych, dzieł poświęconych architekturze i sztuce wojennej oraz śpiewników. Pisze, iż książki drukowane w Amsterdamie docierały przez Archangielsk do Moskwy, a stamtąd do innych miast rosyjskich.

Innym zagadnieniem, które interesuje Barenbauma, to przekłady literatury obcej w Rosji. Autor ukazuje dążenie Piotra I do tłumaczenia tej literatury, a równocześnie ingerencję w ten proces. Pisze bowiem, iż monarchę interesowały jedynie względy praktyczne przekładu dzieł obcych, dlatego lekceważąco odnosił się do semantycznej strony translacji. Monarcha bowiem dał wyraźną dyrektywę, by tylko został zachowany ogólny sens tłumaczonych dzieł. Dotyczyło to zarówno książek z zakresu techniki, jak i humanistyki. Tenże monarcha zalecał, ażeby z *Wprowadzenia do historii europejskiej* Rufendorfa przetłumaczyć dokładnie jedynie traktat pierwszy — o powinnościach człowieka i obywatela, zaś drugi o chrześcijańskiej wierze, mogący nie spotkać się z zainteresowaniem, przetłumaczyć dowolnie. Autor czyni spostrzeżenia, iż w Rosji czasów Piotra I tłumaczenia dzieła mógł podejmować się człowiek nie przygotowany, znający jedynie rudymenty języka obcego. Nie zważano na szkody wynikające ze złego tłumaczenia, a tłumaczami były różne osoby, nawet jeńcy szwedzcy.

W tym miejscu należy uczynić dygresję, iż dyrektywa monarchy wpływała na możliwość manipulacji przy tłumaczeniach dzieł humanistycznych. Za przykład może posłużyć przetłumaczone przez T. Emina dzieło francuskiego badacza P. J. Solignaca *Histoire Générale du Pologne...* i zatytułowane *Istoria polskaja...* W dziele tym występuje szereg deformacji i kuriozalnych przeróbek. Np. zdanie Solignaca, że Mieszko I wybudował klasztor cysterski w swoim książęcym Łądzie

nad Wartą zostało przetłumaczone, iż wybudował klasztor w województwie poznańskim, a za czasów tego księcia nie było jeszcze województw. Pojęcie kolegiaty zostało przetłumaczone jako „swobodnaja cerkow”; Emin wyrzucza z tłumaczenia informacje o pochodzeniu i przynależności zakonnej pierwszego biskupa inflanckiego. Kiedy zaś pisze o zatwierdzeniu zakonu szpitalników przez Celestyna III, to niesłusznie wywodzi, iż papież nadał im taką nazwę, tymczasem w oryginale jest wzmianka, że dla ich zatwierdzenia wydał Bullę *Fratrum hospitaliarum Sanctae Mariae*. Pisząc o sekularyzacji zakonu krzyżackiego terytoria zakonne określa Emin jako polskie. Są to tylko jego nielecne uchybienia. Można byłoby na ten temat napisać oddzielną rozprawę. Jednak już powyższe przytoczenia wskazują, iż w Rosji nie zwracano zbytniej uwagi na deformacje i szkody wynikające ze złego tłumaczenia dzieł.

Inną kwestią, jaką zajął się autor recenzowanej książki jest stosunek Piotra I do drukarni w Rosji i do wydania książek. Pisze on o powstawaniu w Petersburgu nowych drukarni: monarszej, senackiej, przy klasztorze Aleksandra Newskiego i Akademii Morskiej. Dokonuje charakterystyki produkcji wydawniczej w wymienionych drukarniach. Także wiele uwagi poświęca zagadnieniu reformy alfabetu dokonanej przez Piotra, która doprowadziła do przejścia od cyrylicy do grażdanki. Wskazuje, iż pojawienie się nowego alfabetu w Rosji sprawiło wyodrębnienie się dwu rodzajów książek, kwalifikowanych ze względu na alfabet oraz przeznaczenie dla czytelnika. Książka drukowana grażdanką — zawierała informacje z literatury pięknej i technicznej — była przeznaczona dla elity umysłowej, zaś książka drukowana cyrylicą zawierała informacje religijne i była przeznaczona dla ludu. Znajdujemy też u Barenbauma informacje o zainteresowaniach Piotra I estetyką druku oraz oprawą książek wydawanych w Rosji. Autor szeroko omawia ich produkcję i dystrybucję, zainteresowania i gusta czytelnicze, a także warunki finansowe drukarni i bytowe drukarzy. Wzmiankuje o rozpraszaniu się literatury liberytyńskiej w Rosji.

Odrebny nurt zainteresowań autora stanowią działania najwybitniejszych drukarzy, księgarzy i wydawców. Szczególną uwagę poświęca takim osobom jak: Nikołaj Iwanowicz Nowikow, Iwan Gierasimowicz Rachmaninow, Aleksander Filipowicz Smirdin, Nikołaj Pietrowicz Rumiancew, Iwan Wasilewicz Slenin, Maurycy Osipowicz Wolf, Alfred Fiedorowicz Marks, Aleksiej Siergiejewicz Suworin, Nikołaj Aleksandrowicz Sierno-Sołowjewicz, Aleksandr Aleksandrowicz Czerkasow oraz dwu rodóm zasłużonym dla książki Głazonowów i Pleszarów.

W recenzowanej książce znajdujemy informacje o czasopiśmie wychodzących zarówno w Petersburgu, jak i w innych częściach Rosji. Mając na uwadze najważniejsze należy wspomnieć, iż autor pisze o pierwszym drukowanym w Petersburgu czasopiśmie „Wiadomości”, czerpiącym informacje z zagranicznych gazet. Następnie zajmuje się czasopiśmie wydawanym przez Nowikowa „Truten” — poruszającym problematykę społeczną i obyczajową. Pisze o innych czasopiśmie: „Ni to, ni sio: »Adskaja poczta«, »Wsiakaja wsiaczina«, »Żywopisiec«, »Koszeloł«, »Sankt-Pieterburgskie uczoneje wiadomosti«, »Utriennyj swiet«, »Moskowskije wiadomosti«, »Gorodskaja i dieriewienskaja biblioteka«, »Dietskoje cztienja dla sierdca i rozuma«, »Modnoje jeżemiesacznoje izdanije ili biblioteka dla damskiego tualeta«, »Zritiel«, »Zaduszewnoje slowo«, »Niwa«, »Ilustrowanyj żurnal dla siemiejnogo cztienija«, »Nowoje wriemija«, »Sowriemiennik«, »Russkiej wiestnik«, »Raboczij«, »Proletarij«, »Zwiezda«, »Proswieszczienija«. Są to tylko najważniejsze czasopisma.

W książce sporo uwagi poświęcono wydawniczym przedsięwzięciom wydawców Petersburga. Autor pisze, iż Nowikow rozpoczął publikację źródeł dotyczących historii Rosji, a więc kroniki i dokumentów. Ten sam wydawca zapoczątkował rosyjskie literaturoznawstwo poprzez wydawanie *Opyta istoriczeskogo słowaria o rossijskich pisatielach*, w którym znalazło się aż 317 biografii autorów od X do XVIII wieku. Innym przedsięwzięciem tego wydawcy była 10 tomowa *Driewniaja rossijskaja wiuliofka* publikująca stare rosyjskie rękopisy, edykty, rodowody, kroniki i wykazy przebiegu służby. Nowikow wydawał również elementarne gramatyki, słowniki obcojęzycznej, dzieła poświęcone twórczości ludowej oraz przede wszystkim pisarzy rosyjskich: Chieraskowa, Sumarokowa, Ablesimowa, Nikolewa, Majkowa, Emina, Wolkowa i innych.

Smirdin zapoczątkował edycję monumentalnego wydawnictwa: *Połnoje sobranije soczinienij russkich autorow* oraz *Sto russkich litieratow*. Głazonowowie wydawali serie dla uczniów i samouków: „Klassnaja biblioteka” i „Dostupnaja biblioteka”. Plejszar wydał *Enciklopediczeskij leksikon*, a Rumiancew rozpoczął wielotomowe wydawnictwo naukowe: *Sobranije gosudarstwiennych gramot i dogoworow*. Wolf wydał 20 tomową edycję: *Żywopisnaja Rossija otczestwo nasze w jego ziemielnom istoriczeskom, plemiennom, ekonomiczeskom i bytowom znaczenii*. Jego kon-

tynuator Szwajcar A. F. Deveriet wydał wielotomowe dzieło: *Rossija, Połnoje gieograficzskojje opisanije naszego otczestwa*. Następnie Wolf, wydał: Karmannuju chozjaistwiennuju biblioteku składającą się z wielu różnych serii, spośród których każda liczyła po 20 tomów. Inna edycja Wolfa to: *Biblioteka znamienitych pisatielej. Kartinnyje galeri Jewropy*. Następnie spotykamy serie literatury dziecięcej Wolfa: Żołotaja biblioteka, Zielonaja biblioteka, Rozowaja biblioteka, Russkaja biblioteka, Nrastwiennyje normy dla junosziestwa, Biblioteka junogo cztitieła, Nasza Biblioteka. Razunow zapoczątkował serię: Biblioteka współczesnych pisarzy, Suworin: Dieszowaja biblioteka (która liczyła 4 tysiące tytułów i zyskała łączny nakład 4 miliony egzemplarzy). Tenże wydawca zapoczątkował edycję upominkowych dzieł z zakresu sztuki: Istoriczieskaja portrietnaja galeria, Ermitaż, Rembrandt, Anthonis van Dyck, oraz szereg innych serii.

Omawiając różne przedsięwzięcia wydawnicze Barenbaum kieruje uwagę na współpracowników tych redakcji, kreśląc sylwetki autorów. Dokonuje także charakterystyki księgarzy, a zwłaszcza ich orientacji światopoglądowej, która wywierała wpływ na propagowanie przez nich określonego typu literatury. Np. wydawanie wolnomularskiego czasopisma „Utriennyj swiet” przez Nowikowa Barenbaum wiąże z jego przynależnością do loży masonskiej. Wskazuje na wydawanie przez Rachmaninowa utworów antyreligijnych Woltera. Ewolucyjne dzieło Darwina *O powstaniu gatunków* wydali Głazunowowie. Maurycy Wolf, kierując się gustami czytelnictwa oraz robieniem interesów na sprzedaży książek, sprowadzał do swojej księgarni zagraniczne nowości. To on wydał *Historię cywilizacji* Buckle'a, dzieła filozoficzne neokantysty Fischera i materialisty Moleschotta. Sierno-Sołowiew w swojej księgarni propagował książki przyrodników o orientacji materialistycznej: N. A. Bekietowa, Büchnera, Moleschotta, Vogta, Milla, a także wielu rewolucyjnych pisarzy rosyjskich. W księgarni Czesnokowa znajdował się w sprzedaży I tom *Kapitału* Marksa.

Barenbaum omawia zagadnienie ingerencji cenzury zarówno w działalność wydawniczą jak i dystrybucję książek. Zwraca uwagę na aspekty religijne, obyczajowe i przede wszystkim polityczne. Wskazuje szereg konfliktowych sytuacji. Píše np. o konflikcie Nowikowa z Katarzyną II, który doprowadził do inwigilacji, procesu sądowego zakończonego skazaniem na śmierć, następnie do ułaskawienia i spędzania przez Nowikowa ostatnich chwil życia w samotności w jego rodzinnej posiadłości. Píše o ingerencji cenzury cerkiewnej zapoczątkowanej przez metropolitę Platona i ustawie cenzuralnej z 1826 r., zawierającej aż 230 paragrafów. Równocześnie pokazuje chytrych wydawców i księgarzy starających się obejść zakazy cenzuralne. Podaje np., iż Siero-Siernow by uniknąć zatargu wydrukował w Berlinie zakazane w Rosji utwory rewolucyjnego pisarza Michajłowa.

W książce znajdujemy wykazy tytułów dzieł pisarzy zagranicznych, sprzedawanych w Petersburgu. Występują informacje o towarzystwach wspierających tłumaczenie i drukowanie książek, o nowych technikach drukarskich, księgarniach, gustach czytelnictwa, prywatnych bibliotekach, także ich powstawaniu. W tym kontekście jest żenująco mało materiałów traktujących o bibliotece publicznej im. Sałtykowa-Szczedrina. Po prostu tylko lakoniczna wzmianka.

Zaprezentowany powyżej przegląd zagadnień prowadzi do stwierdzenia, że książka Barenbauma jest interesująca i godna uwagi. Niemniej jednak nie sposób powstrzymać się od uwag krytycznych. Pomimo bogactwa problematyki, książka wydaje się być napisana jednostronnie, jeśli zważyć rolę kulturalną Petersburga. Autor skoncentrował uwagę na literaturze naukowej, technicznej oraz pięknej. Odbiorców książki widzi jedynie wśród Rosjan i tylko ich potrzeby czytelnicze eksponuje. Tymczasem Petersburg był w owych czasach specyficzną metropolią, grupującą różne wspólnoty narodowe, religijne i polityczne, które zaznaczyły trwały ślad w życiu tego miasta i kierowały zapotrzebowaniem na określony profil książek. W mieście tym żyły grupy emigrantów francuskich, osadników niemieckich, angielskich, a także narodowości wchodzące w skład rozległego imperium rosyjskiego. Odrębną i historyczną rolę odegrała tu Polonia petersburska, o istnieniu której nie znajdziemy najmniejszej wzmianki. Także stolica carska skupiała różne wspólnoty wyznaniowe: prawosławnych, katolików, ormian, luteranów, kalwinów, wyznania mojżeszowego, muzułmanów, czy buddystów, które także były twórcami, a przede wszystkim konsumentami określonego typu literatury. Do tego dochodzą różnego rodzaju ugrupowania konserwatywne oraz przeciwnicy orientacji bolszewickiej. O tych grupach i ich książkach autor zupełnie nie wspomina.

Wkład Polaków w życie kulturalne Petersburga to odrębne zagadnienie. Toteż pominięcie tej grupy nie odzwierciedla w sposób dokładny sytuacji kulturalnej tego miasta. Autor jedynie zaznacza w marginesie ukazanie się drukiem dwóch poematów Mickiewicza: *Konrad Wallenrod* i *Grażyna*. Nie wspomina o istnieniu w tym mieście Akademii Duchownej, która wydała około 60

drukowanych prac naukowych oraz wydawała swoje roczniki. Nie wspomina o koterii Petersburskiej i jej organie — czasopiśmie „Kraj”. Przy omawianiu przedsięwzięć wydawniczych Wolfa nie zauważa jego edycji *Skarbczyk poezji polskiej*, czy też *Dziejopisów krajowych*.

Tak więc recenzowana książka jest adresowana do czytelnika rosyjskiego. Z tego więc powodu w sposób jednostronny pokazuje wpływ książki na kształtowanie wyłącznie kultury rosyjskiej. Tytuł dzieła nie jest adekwatny do treści, czytelnik po nim zbyt wiele sobie obiecuje. Tymczasem problem sprowadza się do ukazania wpływu literatury rosyjskiej i częściowo zagranicznej na życie kulturalne Petersburga.

Antoni Krawczyk

Zakład Nauk Pomocniczych Historii
i Bibliotekoznawstwo UMCS

**Joachim Lelewel : człowiek i dzieło : w 200-lecie urodzin : materiały
Ogólnopolskiej Sesji Naukowej, Żagań 12–14 września 1986 pod
red. Kazimierza Bartkiewicza. — Zielona Góra : WSP, 1988, — 300 s.**

Z inicjatywą zorganizowania sesji wystąpił Zespół Badania Świadomości Historycznej, kierowany przez prof. Jerzego Topolskiego. Organizatorami sesji byli: Instytut Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Łódzkiego i Lubuskie Towarzystwo Naukowe. Udział w niej wzięli przedstawiciele wielu ośrodków naukowych z kraju a także goście zagraniczni. Wygłoszono 19 referatów i komunikatów naukowych.

Spośród problematyki referatów wygłoszonych na sesji można wyodrębnić cztery główne nurty tematyczne: biograficzny, metodologiczny, dotyczący nauk pomocniczych historii i historiograficzny. Pierwszy z nich reprezentują trzy referaty, w których autorzy poruszyli wątki biograficzne z różnych, ale i najważniejszych etapów działalności Lelewela. Pierwszy to okres jego pobytu w Wilnie. Mećys Jučas (s. 37–46) skupił się nad zagadnieniem słabo dotychczas znanym, to jest na działalności dydaktycznej Joachima Lelewela na uniwersytecie wileńskim. Z kolei stosunkowo wiele napisano już o roli historyka w przygotowaniach do powstania listopadowego oraz w czasie jego trwania. Władysław Zawiejski (s. 47–69) raz jeszcze podjął ten problem, by wyrazić rezultaty własnych badań. Polemicznie ustosunkował się do tzw. czarnej legendy Lelewela, sformułowanej i wprowadzonej do historiografii przez Maurycego Mochnackiego. Najmniej znany polskiej historiografii jest okres działalności Lelewela na emigracji. Gruntowną wiedzę o politycznej działalności Lelewela na emigracji na tle stosunków polskiej radykalnej lewicy z międzynarodowym ruchem komunistycznym przynosi referat Andrzeja F. Grabskiego: *Joachim Lelewel i Karol Marks* (s. 61–92).

Do drugiej grupy tematycznej zaliczyć można referaty, w których autorzy wskazali na wkład Joachima Lelewela w rozwój metodologii historii i ukazali jego warsztat metodologiczny. Na szczególną uwagę zasługuje tu przede wszystkim artykuł Jerzego Topolskiego pt. *Lelewel a postęp metodologiczny w historiografii europejskiej (Refleksje o „Historykach” Joachima Lelewela)*, (s. 21–35). Autor zajął się rekonstrukcją metodologii i teorii historii polskiego uczonego, porównując myśl Lelewela z osiągnięciami historiografii europejskiej. Takie widzenie problemu stanowi pierwszą próbę studiów nad tym zagadnieniem.

Sylwetkę naukową Lelewela na tle współczesnej mu nauki historycznej nakreślił także Andrzej F. Grabski (s. 3–19). Spośród innych referatów poruszających problemy związane z lelewelowską teorią i metodologią historii znalazły się w omawianej publikacji prace stanowiące próbę rekonstrukcji poglądów Lelewela na kulturę z perspektywy współczesnej teorii kultury, o czym pisała Elżbieta Nowakowska (s. 159–169). Odtworzeniem poglądów uczonego na zasadnicze dłań zagadnienia związane z religią zajął się Bogusław Cygler (s. 171–204). Poruszono także zagadnienie lelewelowskiej teorii społeczeństwa (Zofia Sprys, s. 145–157) i myśli dydaktycznej Lelewela, wynikającej z jego poglądów metodologicznych (Henryka Figaj, s. 295–300). Metodologa i historyka historiografii mogą zainteresować różnice w koncepcjach dziejów Polski u Lelewela i Mickiewicza przedstawione w szkicu Marii Wierzbickiej (s. 233–244).

Wraz z postępem nauk pomocniczych historii, który ma miejsce w Polsce w ostatnich dziesięcioleciach, w nowym świetle jawi się działalność Joachima Lelewela w tej dziedzinie. Nowe spojrzenie na ten temat przynosi referat Józefa Szymańskiego *Joachima Lelewela nauki dające poznać źródła historyczne* (s. 93–104). Jest on zarazem najpełniejszym obecnie omówieniem miejsca i roli Lelewela w ukształtowaniu i rozwoju nowoczesnego modelu nauk pomocniczych historii w Polsce. Autor referatu zajął stanowisko w kilku najistotniejszych dla tego zagadnienia kwestiach. Pierwszą z nich jest rozumienie istoty nauk pomocniczych przez Lelewela. Zdaniem autora pojmował je na wskroś nowocześnie, tak „jak dziś chcemy umiejscowić nauki pomocnicze

historii w badaniu przeszłości". Jest to ocena różna od dotychczasowych, ukształtowanych między innymi przez Władysława Semkowicza i Brygidę Kürbis. Inne przedstawione tutaj kwestie to systematyka dyscyplin zaproponowana przez Lelewela, geneza i źródła jego koncepcji oraz odpowiedź na pytanie o ocenę jego dorobku w zakresie nauk pomocniczych historii. Nowe ustalenie przynoszą zwłaszcza dwa ostateczne zagadnienia.

W referatach Hieronima Szczegóły (s. 133–142), Stanisława Aleksandrowicza (s. 119–132) i Marii B. Topolskiej (s. 105–118) zaprezentowane zostały badania Lelewela nad numizmatyką polską, historią kartografii i nauką o książce. Referat H. Szczegóły przynosi ocenę wartości dorobku badawczego Lelewela dla numizmatyki, polegającego na wypracowaniu warsztatu badawczego tej dyscypliny oraz potraktowaniu monety jako źródła w procesie dydaktycznym. Zdaniem autora możliwe to było dzięki umiejętności widzenia problemów numizmatyki na tle dziejów ekonomicznych i politycznych, czyli umiejętności pełnego wykorzystania informacji zawartych w źródle. Nasza wiedza o Lelewelu wzbogacona została także o informacje dotyczące jego działalności jako historyka kartografii, a szczególnie metodycznych aspektów ówczesnych badań kartograficznych.

Do czwartej grupy tematycznej należą referaty, w których przedstawiono postać Lelewela jako historyka. Ukazano w nich jego dorobek na polu historiografii, a także wskazano na wpływ jego poglądów na rozwój polskiego piśmiennictwa historycznego. Na szczególną uwagę zasługuje referat Lucyny Turek-Kwiatkowskiej pt. *Lelewel w historiografii pomorskiej* (s. 271–293). Autorka postawiła sobie za cel ukazanie przyczyn zainteresowania się historyków pomorskich pracami Lelewela, ich oddziaływaniem na historiografię pomorską, drogami dotarcia na Pomorze i sposobami ich wykorzystania.

W ciekawy sposób, stosując formułę konstrukcyjną upraszczającą wprawdzie, ale też ułatwiającą pokazanie charakterystycznych rysów myśli historyka, przedstawił koncepcję dziejów Polski Joachima Lelewela Andrzej Wierzbiński (s. 205–219). Autor rozpatrzył poglądy Lelewela z punktu widzenia czterech dychotomii: monarchizm—republikanizm, państwo—narod, okcydentalizm—rodzimość, optymizm—pesymizm.

Marian Drozdowski omówił lelewelowską koncepcję przyczyn rozbiorów Polski (s. 221–232). Problematyką śląską u Lelewela zajął się Kazimierz Bartkiewicz (s. 245–259), a brak zainteresowania sprawami związanymi z problematyką bałtycką w dziejach Polski w twórczości historyka scharakteryzował Zygmunt Boras (s. 261–270).

Całość wieńczy omówienie dyskusji opracowane przez K. Bartkiewicza.

Sesje odbywające się co jakiś czas, poświęcone określone mu zagadnieniu, są m.in. odzwierciedleniem dokonującego się w pracach nad nim postępu badawczego. Przykład takiej sytuacji stanowi sesja, która odbyła się z okazji 200-lecia urodzin Lelewela. Przynosi ona w rezultacie nowe, poszerzone spojrzenie dotyczące postaci Lelewela i jego działalności. Opublikowane materiały zainteresują przede wszystkim historyków, specjalistów z różnych dziedzin, choć nie tylko.

Spośród mankamentów publikacji tego typu, które odnoszą się także do omawianej, wymienić trzeba przede wszystkim różną ich wartość. Niektórzy autorzy referatów mieli do powiedzenia niewiele nowego lub zgoła nic. Może będą one przynajmniej inspiracją do dalszych badań. W niektórych przypadkach czytelnik może mieć kłopoty z określeniem miejsca referatu w dotychczasowych badaniach. Brak w niektórych wnioskach końcowych także można uznać za fakt pomniejszający ich wartość. Mimo to sięgnięcie po tę publikację może okazać się pożyteczne.

Andrzej Padziński

Henryk Seroka

Zakład Nauk Pomocniczych Historii
i Bibliotekoznawstwa UMCS

La lyophilisation appliquée au sauvetage des livres et documents endommagés par l'eau : une étude RAMP accompagnée de principes directeurs / établie par John M. McCleary. — Paris : UNESCO, 1987. — VIII, 50 s.

Woda i ogień są głównymi wrogami książek i papieru. Jednak podczas gdy po spaleniu z książek pozostaje tylko popiół, zniszczenia pod wpływem wody dają pewną szansę ocalenia. Często dochodzi do poważnych zniszczeń w trakcie pożarów w magazynach bibliotecznych, gdy do gaszenia ognia stosuje się wodę. Wówczas książki, których nie strawił ogień, ulegają uszkodzeniu pod wpływem wody. Szkody wyrządzone przez wodę zwiększają się z upływem czasu. Ratowanie książek staje się coraz bardziej uciążliwe, czasochłonne i kosztowne. Sposobem na ominięcie czynnika czasu jest zamrożenie.

Staraniem UNESCO ukazała się praca na temat ratowania książek i dokumentów zniszczonych przez wodę za pomocą liofilizacji. Jest to metoda polegająca na uprzednim zamrożeniu przedmiotów zamoczonych w temperaturze około -30° w celu ich wysuszenia poprzez sublimację pod niskim ciśnieniem (w próżni) i w temperaturze niższej od temperatury zamrożenia. Sublimacja pozwala wyeliminować wodę.

Autor pracy rozpoczyna swe rozważania od zebrania całej serii danych związanych w szczególności z zachowaniem się papieru pod wpływem wody (wchłanianie i pęcznienie, zakażenie mikrobiologiczne, sklejanie się kartek, przemieszczanie się atramentu i barwników), omawia korzyści stabilizacji przez zamrożenie (wstrzymanie rozwoju procesu pleśnienia, utrwalenie rozpuszczonego atramentu i barwników, zapobieganie sklejanii się kartek, umożliwienie dobrej organizacji pracy przez wstrzymanie działania czynnika czasu).

Następnie omawia dwie metody używane do suszenia zamoczonych dokumentów i książek: liofilizację (metodę działającą przez sublimację) i suszenie w próżni (przez parowanie). Opowiada się przy tym za tą pierwszą. Liofilizacja jest metodą znaną już od połowy XVIII wieku, ale zaczęto ją stosować dopiero w końcu XIX wieku; początkowo do konserwacji produktów farmaceutycznych i żywnościowych, okazów biologicznych i obiektów archeologicznych.

Najwięcej miejsca (16 stron) poświęca autor na podanie konkretnych przykładów stosowania liofilizacji w różnych krajach Europy i Ameryki podczas powodzi w wielkich bibliotekach i archiwach, głównie z lat 70. i 80.

Z kolei omawia przyrządy służące do liofilizacji, rozważa problem kosztów, podaje wykaz środków mniej kosztownych do zamrażania i suszenia książek i papierów w przypadkach nagłych, wymienia niedostatki metody liofilizacji, proponuje współpracę regionalną między bibliotekami, instytucjami publicznymi i przedsiębiorstwami.

Bardzo interesujący jest rozdział *Wolna trybuna w sprawie liofilizacji*, w którym podany został zestaw 24 pytań i odpowiedzi na temat szczegółowych zagadnień związanych z organizacją procesu liofilizacji, jego wad i zalet.

Na zakończenie autor pisze o przewidywaniu strat i podaje obszerną bibliografię (75 pozycji). Praca uzupełniona jest dwoma rysunkami (profil krzywej ciśnienia pary wodnej i schemat uproszczonej liofilizacji) oraz dwiema tabelami (jednostki pomiaru ciśnienia w komorze próżniowej i relacje pomiędzy temperaturą i ciśnieniem pary, wody, lodu). Praca jest skonstruowana bardzo przejrzysto, na 45 stronach tekstu formatu *folio* konsekwentnie rozwijane są zagadnienia zaanonsowane w szczegółowym spisie treści pełniących zarazem rolę indeksu przedmiotowego, napisana prostym językiem (oryginał angielski).

Należy dodać ponadto, że jest ona kolejną pozycją serii wydawanej przez Generalny Program Informacji i UNISIST przy UNESCO, a w szczególności wiąże się z programem RAMP do spraw dokumentów i archiwów. Celem obu wymienionych programów jest opracowywanie norm, metod

i reguł przetwarzania i przesyłania informacji specjalistycznej oraz tworzenie kompatybilnych systemów informacji, umożliwianie krajom rozwijającym się stworzenia własnych baz danych i przyłączenia ich do już istniejących, promowanie tworzenia narodowych systemów informacji oraz rozwijania współpracy międzynarodowej, kształcenie specjalistów i użytkowników informacji w dziedzinie informacji naukowej, bibliotekarstwa i archiwistyki.

Omawiana praca zajmuje się jednym zagadnieniem, ale bardzo interesującym i istotnym. W piśmiennictwie polskim nie ma zbyt wielu publikacji poświęconych zabezpieczeniu zbiorów przed zniszczeniami i ratowaniu już zniszczonych, może z wyjątkiem książki J. Wieprzkowskiego *Vademecum konserwacji książki*, Warszawa 1983. Warto byłoby przybliżyć ją czytelnikowi polskiemu lub, co byłoby nawet bardziej przydatne, zająć się wprowadzeniem metody liofilizacji w Polsce.

Beata Anna Cessak

Zakład Nauk Pomocniczych Historii
i Bibliotekoznawstwa UMCS

Jadwiga Sadowska, Teresa Turowska : Języki
informacyjno-wyszukiawcze : katalogi rzeczowe. — Warszawa :
CUKB; SBP, 1990. — 152 s.

Umiejętności i wiedza z zakresu opracowania rzeczowego zbiorów są niezbędne w pracy bibliotekarza. Znajduje to wyraz w programach kształcenia bibliotekarzy. Stąd też przedmiot ten jest wykładany w szkołach bibliotekarskich, a także wchodzi w zakres programu studiów wyższych: Bibliotekoznawstwo i Informacja Naukowa. Dobrą pomocą dla słuchaczy i wykładowców były wykorzystywane dotychczas prace Teresy Głowackiej¹ oraz Jadwigi Czarneckiej i Henryka Sawoniaka². Jednakże, wraz z rozwojem nauki o informacji i wzrostem znaczenia działalności informacyjnej bibliotek, pojawiła się potrzeba nowego podręcznika. Miałby on ujmować zagadnienia związane z rzeczowym opracowaniem zbiorów z punktu widzenia potrzeb tradycyjnych i zautomatyzowanych systemów informacyjno-wyszukiawczych. Brak ten, przynajmniej częściowo, uzupełnia publikacja Jadwigi Sadowskiej i Teresy Turowskiej. Zamiarem Autorek było przekazanie wiedzy dotyczącej „teoretycznych podstaw języków informacyjno-wyszukiawczych, podstaw analizy rzeczowej dokumentu oraz praktycznego tworzenia zbiorów informacyjnych, tj. katalogów, kartotek, indeksów rzeczowych” (s. 6). Autorki celowo pominęły zagadnienia związane z historycznym rozwojem języków informacyjno-wyszukiawczych i opracowania rzeczowego.

Podręcznik przeznaczony jest przede wszystkim „dla słuchaczy szkół bibliotekarskich oraz szerokiego grona pracowników różnego typu bibliotek” (s. 6). Zapewne jednak chodzi tu głównie o pracowników bibliotek publicznych. Świadczyć o tym może sposób opracowania części poświęconej Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiętnej. Został on dostosowany do najnowszego skróconego wydania tablic FID 667, przeznaczonego dla potrzeb bieżącej bibliografii narodowej i bibliotek publicznych (por. też s. 37).

Pracę można podzielić na dwie części: teoretyczną, poświęconą językom informacyjno-wyszukiawczym i praktyczną, w której zostały poruszone zagadnienia związane z tworzeniem katalogów rzeczowych.

W części pierwszej (rozdziały I–VI) Autorki przedstawiły własną definicję języka informacyjno-wyszukiawczego opartą na definicjach zaczerpniętych ze *Słownika terminologicznego informacji naukowej*³ oraz z pracy Lucyny A. Bielickiej i Eugeniusza Ścibora⁴. Następnie omówiły cechy i funkcje, poziomy, słownictwo i gramatykę języków informacyjno-wyszukiawczych. Typologię ich Autorki przyjęły za L. A. Bielicką i E. Ściborem⁵ (s. 18). J. Sadowska i T. Turowska

¹ T. Głowacka, *Katalogi rzeczowe*, wyd. 2, PWN, Warszawa 1975.

² J. Czarnecka, H. Sawoniak, *Klasyfikacja i katalog rzeczowy*, wyd. 2 popr., CUKB, Warszawa 1987.

³ *Słownik terminologiczny informacji naukowej*, pod red. Marii Dembowskiej, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1979, s. 58.

⁴ L. A. Bielicka, E. Ścibor, *Wprowadzenie do teorii języków informacyjnych*, CINTE, Warszawa 1981.

⁵ L. A. Bielicka, E. Ścibor, *Języki informacyjne. Rodzaje i zastosowanie w działalności informacyjnej*, CINTE, Warszawa 1982, s. 6.

wskazały najważniejsze różnice pomiędzy klasyfikacjami monohierarchicznymi a fasetowymi. Dalej, zgodnie z przyjętym podziałem, omówiły kolejno języki typu klasyfikacje: Klasyfikację Dziesiętną Deweya, Uniwersalną Klasyfikację Dziesiętną, Klasyfikację Biblioteki Kongresu, Klasyfikację Biblioteczno-Bibliograficzną, Broad System of Ordering i Polską Klasyfikację Tematyczną; język hasel przedmiotowych, języki deskryptorowe oraz język słów kluczowych. Najwięcej miejsca zajmuje omówienie języka hasel przedmiotowych i UKD. Autorki także przedstawiły pokrótce zasady indeksowania dokumentów.

W części drugiej (rozdziały VII–IX) J. Sadowska i T. Turowska omówiły główne zagadnienia związane z tworzeniem dwóch rodzajów zbiorów informacyjnych: katalogu przedmiotowego, opartego na języku hasel przedmiotowych i katalogu systematycznego według UKD. Część ta ma charakter poradnika. Autorki przedstawiły w niej między innymi sposoby rozwiązywania niektórych problemów praktycznych, z jakimi musi się spotkać bibliotekarz prowadzący katalog przedmiotowy lub systematyczny.

W ostatnim, X rozdziale J. Sadowska i T. Turowska, posługując się przykładem formatu opisu stosowanego w Bibliotece Narodowej, przedstawiły wybrane kwestie łączące się z tworzeniem zautomatyzowanych systemów informacyjno-wyszukiwawczych.

Do prac został dołączony słownik terminologiczny oraz bibliografia i wykaz literatury zalecanej. W zestawieniach tych Autorki podały publikacje, które powinny uzupełnić wiedzę słuchaczy oraz mogą służyć pomocą wykładowcom w prowadzeniu zajęć. Korzystniej jednak byłoby umieścić odpowiednie spisy literatury po każdym z rozdziałów, a nie, jak uczyniły to Autorki, pełny wykaz na końcu książki.

Pozycja ta spełnia wymogi publikacji typu podręcznik. Zaletą jej jest logiczny i przejrzysty układ materiału, Tekst jest podzielony na niezbyt długie rozdziały i podrozdziały, którym nadano klarowne tytuły. Strona graficzna tekstu sprzyja dobremu wykorzystaniu podręcznika. Elementy ważne, jak na przykład tytuły rozdziałów czy podrozdziałów i zasługujące na podkreślenie treści, zostały wyróżnione za pomocą odpowiednio dobranej czcionki. Autorki zabrały także o właściwą formę językową pracy. Świadczy o tym możliwie nieskomplikowany sposób przedstawiania złożonej problematyki. Cel dydaktyczny publikacji jest wyraźnie widoczny także w sposobie definiowania. Dzięki jasności i prostocie sformułowań, definicje są łatwo zrozumiałe. Wynikają stąd wprawdzie pewne uproszczenia, ale jest to charakterystyczne dla podręczników. Wykład ilustrują dobrze dobrane przykłady, ułatwiające zrozumienie tekstu. W części drugiej, o charakterze poradnika, Autorki doskonale ukazały przydatność wiedzy teoretycznej w praktyce.

Mimo tych bezsprzecznych zalet, pewne zastrzeżenia może budzić dobór materiału. W podręczniku brakuje choćby krótkiego podrozdziału poświęconego podstawom teorii klasyfikacji. Nie ma tu nawet ogólnej definicji klasyfikacji. Klasyfikacja została określona jedynie jako typ języka informacyjno-wyszukiwawczego. Brakuje także definicji tak kluczowego pojęcia dla nauki o informacji czy bibliotekarstwa, jak dokument. Przy omawianiu ważniejszych języków informacyjno-wyszukiwawczych Autorki pominęły Klasyfikację Dwukropkową Ranganathana, która, choć w Polsce „nigdy nie była wdrażana i praktycznie nie jest ona znana” (s. 27), odegrała ogromną rolę w rozwoju nowego typu języków informacyjnych: klasyfikacji fasetowych. Nie zostały, choćby w formie bardzo skrótovej, omówione także inne rodzaje języków informacyjno-wyszukiwawczych, wymienione w typologii przyjętej przez Autorki, a mianowicie kody semantyczne i inne języki z rozbudowanymi środkami wyrażania relacji syntagmatycznych. Autorki zbyt ogólnikowo potraktowały problemy automatyzacji systemów informacyjno-wyszukiwawczych związane z dostosowaniem do nich języków informacyjno-wyszukiwawczych, a także z opisywaniem dokumentów i wyszukiwaniem informacji w tych systemach. Tymczasem zagadnienia te wysuwają się dziś na plan pierwszy. Należałoby chyba też wskazać główne kierunki rozwoju języków informacyjno-wyszukiwawczych.

Uwagi powyższe należy traktować jako propozycje do wykorzystania przy redakcji kolejnego podręcznika. Publikacja J. Sadowskiej i T. Turowskiej, mimo pewnych usterek jest opracowaniem wartościowym. Na uznanie zasługują tu przede wszystkim partie materiału poświęcone teoretycznym podstawom języków informacyjno-wyszukiwawczych. W fachowy sposób, świadczący o doskonałej znajomości przedmiotu, zostały omówione: język hasel przedmiotowych, UKD oraz budowane w oparciu o nie katalogi. Rozdziały poświęcone katalogom rzeczowym zawierają szereg

cennych wskazówek praktycznych dla bibliotekarzy tworzących i obsługujących katalog przedmiotowy i systematyczny zbudowany według UKD.

Praca ta może być z powodzeniem wykorzystana jako podręcznik dla uczących się bibliotekarstwa, a także jako poradnik przeznaczony głównie dla bibliotekarzy bibliotek publicznych i szkolnych.

Andrzej Padziński

Zakład Nauk Pomocniczych Historii
i Bibliotekoznawstwa UMCS

Z ŻYCIA BIBLIOTEKI UMCS

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI BIBLIOTEKI GŁÓWNEJ I BIBLIOTEK ZAKŁADOWYCH UMCS W LATACH 1988–1989

System biblioteczno-informacyjny UMCS w końcu roku 1989 obejmował: Bibliotekę Główną, 5 bibliotek wydziałowych, 10 instytutowych, 9 zakładowych oraz Bibliotekę Filii UMCS w Rzeszowie. Zarządzeniem nr 12/89 Rektora UMCS z dnia 24 czerwca 1989 r. została powołana do życia Biblioteka Instytutu Wychowania Artystycznego, zorganizowana na bazie księgozbioru wydzielonego ze zbiorów Biblioteki Wydziału Pedagogiki i Psychologii.

W 1989 roku ukazały się dwa ważne dla działalności systemu zarządzania Rektora UMCS: nr 13 z dnia 23 sierpnia — wprowadzające w życie regulamin organizacyjny Biblioteki Główniej oraz nr 14 z dnia 23 sierpnia — zatwierdzający strukturę systemu biblioteczno-informacyjnego Uczelni. Zarządzenia te dały podstawę do zaopiniowania przez Radę Biblioteczną regulaminów udostępniania zbiorów w poszczególnych bibliotekach zakładowych.

W dniu 31 grudnia 1989 roku stan zbiorów bibliotek uczelnianych (bez Biblioteki Filii) wynosił — 1 993 246 jednostek obliczeniowych.

Działająca w Bibliotece Główniej Rada Biblioteczna odbyła w okresie sprawozdawczym 11 posiedzeń. Opiniowano roczne sprawozdania z działalności Biblioteki Główniej i bibliotek zakładowych przedstawiane przez dyrektora, wypowiadano się w sprawach organizacyjnych i merytorycznych, opiniowano wnioski awansowe na stanowisko kustosa.

Do ważniejszych spraw należy zaliczyć opiniowanie regulaminów korzystania ze zbiorów w bibliotekach zakładowych oraz zaakceptowanie projektu zaproszenia Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Bibliotekoznawstwa do współwydawania Biuletynu Biblioteki UMCS i do zmiany tytułu tego wydawnictwa. W 1988 roku, na posiedzeniu Rady i kierowników oddziałów, odbyła się dyskusja z udziałem władz UMCS nad możliwością usprawnień działalności bibliotek i zaspokojeniem ich najpilniejszych potrzeb.

BIBLIOTEKA GŁÓWNA

Personel działalności podstawowej w dniu 31.12.1989 r. liczył 160 osób, w tym 8 pracujących w niepełnym wymiarze czasu pracy. Grupa pracowników służby bibliotecznej składała się z 143 osób; stanowiska bibliotekarzy dyplomowanych zajmowało 12 osób, pracowników inżynieryjno-technicznych — 5 osób. W Bibliotece Główniej zatrudniano 98 osób, w bibliotekach zakładowych — 61, jedna osoba była oddelegowana do Centrum Polonijnego.

W okresie sprawozdawczym przybyło ogółem 4 i 1/2 etatu, z przeznaczeniem do nowych bibliotek. Ruch personalny był dość znaczny — w 1988 r., spośród osób zatrudnionych na czas nieokreślony, przestało pracować 12 osób, w 1989 r. — 8 osób. Ogółem w ciągu dwóch lat przyjęto do pracy na czas określony 26 osób. Tak znaczna fluktuacja kadr odbiła się ujemnie na działalności Biblioteki, szczególnie ucierpiały oddziały: Udostępniania Zbiorów oraz Magazynów i Konserwacji Zbiorów (w tym ostatnim wymiana personelu wynosiła 40 do 60% rocznie).

Personel Biblioteki Główniej przepracował łącznie w 1988 r. 22 579 dni, w 1989 — 19 917 dni.

Gromadzenie zbiorów przebiegało w sposób tradycyjny — drogą kupna i wpływami ze źródeł nieodpłatnych: egzemplarza obowiązkowego, wymiany i darów.

Wpływy materiałów bibliotecznych w roku 1988 wyniosły ok. 41 000 jedn., z tego rejestracją wstępną objęto 29 911 jedn., w roku 1989 — ok. 37 000 jedn. a rejestracją wstępną objęto 26 285

jedn. Z materiałów nie objętych rejestracją wstępna włączono do zbiorów bibliotecznych 18 777 jedn. opisów patentowych i innych dokumentów życia społecznego. Ok. 3500 jedn. przekazano innym bibliotekom lubelskim, pozostałe materiały zakwalifikowano do zbiorów zbędnych.

Większość wpływów to nabytki nieodpłatne — 27 069 jedn. egzemplarza obowiązkowego i 7 772 jedn. darów i wymiany. Z zakupów przybyło łącznie 13 768 jedn., w tym z importu 1 387 i 763 egzemplarze czasopism. Wpływ czasopism z importu był bardzo nieregularny — w roku 1988 wpłynęło 356 tytułów (i tyleż egzemplarzy), w 1989 — 407.

Z powodu konieczności wygospodarowania miejsca na nabytki czasopism gospodarka materiałami zbędnymi przebiegała intensywnie. Komisja Selekcji Zbiorów pracowała permanentnie. Część materiałów przeznaczano do wymiany, część rozdano studentom. Materiały nie znajdujące nabywców przekazywano na makulaturę.

W roku 1988, dzięki krajowym aukcjom księgarskim, uzupełniono wiele braków w posiadanych ciągach czasopism, jak również zakupiono kilka wartościowych monografii i wydawnictw źródłowych, wśród nich dzieło Jana Długosza *Historia Poloniae* 1615. Z darów wymienić warto dar „Klanu Kuźmiczów” z okazji trzeciego zjazdu rodziny. Dar zawiera: dwa starodruki — *Manifest de Mr Casimir Pułaski 1774* i *Prezent dla gospodyni... 1777* oraz odbitkę *Chant la Varsoviennne* z dzieła Jacques Fernand 1863, a także cenną trzytomową monografię Fernanda Brandela *L'Identité de la France* 1986. W 1989 r. Biblioteka nabyła ciekawe wydawnictwa drogą importu: *World guide to libraries*, E. Hodnett *Five centuries of book illustration*, *The encyclopedia of comparative education and national systems of education* oraz cenny zestaw albumowych wydawnictw dla organizowanego muzeum przyrodniczego, na zamówienie Zakładu Antropologii.

Zbiory opracowane w dniu 31.12.1989 r. wyniosły ogółem 1 330 893 jednostki obliczeniowe. W roku 1988 przybyło w inwentarzach Biblioteki Głównej 29 197 jedn., w 1989 — 30 646 jedn.

Rodzaj zbiorów	Przybytek w wol.		Stan na dzień 31.12.1989 r.
	1988	1989	
Druki zwarte	14 155	17 455	604 070
Wydawnictwa ciągłe			
18 929 tytułów	7 276	6 356	281 577
Zbiory specjalne,			445 246
w tym:			
stare druki	42	53	18 929
rękopisy	5	34	748
prace doktorskie	48	43	1 723
kartografia	89	97	31 420
ikonografia	900	678	19 649
plakaty	216	199	8 011
nuty	—	—	11 291
taśmy i nagrania	24	—	214
płyty	113	198	2 663
dżs	—	300	6 350
opisy patentowe	6 111	4 832	337 693
mikroformy	218	235	3 915

Do rejestru ubytków wpisano w roku 1988 296 wol., w 1989 — 529 wol.

Warunki przechowywania zbiorów bibliotecznych w okresie sprawozdawczym nie uległy poprawie. Brak miejsca na nabytki czasopism zmuszał do ciągłego przesuwania zbiorów na półkach w celu wygospodarowania miejsca na wpływy. Brak intrologatori, brak pracowni konserwacji zbiorów utrudnia prowadzenie prac w tym zakresie. W zakładach usługowych oprawiono ok. 8 000 wol. Drobne prace konserwujące wykonano sposobem gospodarczym.

Przeprowadzono skontrum zbiorów specjalnych — nut, płyt, plakatów, albumów, katalogów wystaw artystycznych, rysunków, ekslibrisów, grafiki użytkowej, prac doktorskich, taśm magnetofonowych, opisów patentowych, kartografii łącznie z depozytem w Zakładzie Kartografii UMCS, a także zbiorów podstawowych w magazynie głównym Biblioteki Głównej w obrębie sygnatur B1-B25000.

Wciąż aktualna pozostaje sprawa prac remontowych w czytelniach, które umożliwiłyby lepsze zabezpieczenie eksponowanych tam książek.

Udostępnianie zbiorów prowadzono zgodnie z regulaminem korzystania ze zbiorów, uaktualnionym w 1989 r., w wypożyczalni miejscowej, wypożyczalni międzybibliotecznej oraz w trzech czytelniach głównych i czterech specjalistycznych, o łącznej liczbie miejsc — 336. Czytelnie główne (Humanistyczna, Matematyczno-Przyrodnicza, Czasopism) czynne były w dni robocze od godziny 8. do godz. 20., w wolne soboty, niedziele i w okresie przerw w zajęciach dydaktycznych od godz. 8. do godz. 14.

Ogólna liczba zarejestrowanych czytelników w dniu 31.12.1989 r. wyniosła: 7212, w tym — studentów UMCS — 4400, innych uczelni 1350, pracowników UMCS — 882, pracowników innych uczelni — 214. Czytelników zbiorowych (instytucji) — 225.

Udostępnianie w liczbach:

	Czytelnie			
	Ilość odwiedzin		Liczba udostępnionych wol	
	1988	1989	1988	1989
Humanistyczna	35 726	31 368	80 583	82 625
Matematyczno-Przyrodnicza	3 625	3 087	7 095	5 895
Czasopism	16 024	13 102	70 106	54 554
Informacji Naukowej	93	77	501	326
Bibliologiczna	3 019	2 700	5 476	5 353

Wypożyczalnia Miejscowa

	1988	1989
Wypożyczono	39 994	30 963
Nie zrealizowano zamówień	26 036	23 034
z tego		
w czytaniu	20 012	17 724
z innych powodów	6 024	5 310

Wypożyczalnia Międzybiblioteczna

	1988	1989
Wysłano bibliotekom		
krajowym	1 954	1 252
zagranicznym	14	9
Sporządzono z bibliotek		
krajowych	1 928	912
zagranicznych	175	99

Udostępniono łącznie według rodzajów zbiorów

	1988	1989
Książek	133 728	126 159
Czasopism (wol.)	73 947	57 773
Zbiorów specjalnych	1 970	1 341
Kopii	1 054	770
	210 599	186 043

Działalność informacyjna i dokumentacyjna prowadzona była głównie przez Oddział Informacji, ale także — w mniejszym zakresie — przez Oddział Katalogów i Oddział Zbiorów Specjalnych i opierała się na zbiorach własnych; wykorzystano także możliwości dostępu do funkcjonujących w kraju systemów informacji naukowej.

Aparat informacyjny Biblioteki Głównej, katalogi alfabetyczne i rzeczowe, wzbogaciła się o ok. 125 000 kart, a katalog centralny bibliotek zakładowych — o ok. 17 500 kart.

Wykorzystując zbiory biblioteczne organizowano wystawy tematyczne z okazji rocznic wydarzeń historycznych, naukowych, kulturowych oraz okolicznościowe z okazji aktualnych znaczących wydarzeń krajowych lub lokalnych, uczelnianych. Do tych ostatnich można zaliczyć wystawki obrazujące dorobek publikacyjny pracowników naukowych UMCS.

Większe wystawy: 1988 r. — „Książki o Józefie Piłsudskim w zbiorach Biblioteki Głównej UMCS; 1989 r. — „Rewolucja Francuska. 1789-1989” (wspólnie z Towarzystwem Przyjaźni Polsko-Francuskiej); „Prace nauczycieli akademickich wyróżnionych nagrodą ministra w w zakresie działalności naukowej, dydaktycznej i organizacyjnej w latach 1979-1989”.

Jak w każdym roku organizowano stałe ekspozycje: „Biblioteka Główna UMCS” dla studentów pierwszych lat studiów”, „Ze zbiorów specjalnych” i „Nowe nabytki”.

Udzielano informacji bibliotecznych — ok. 11 000 w roku, a także bibliograficznych i rzeczowych. Oprowadzano po Bibliotece grupy wycieczkowe krajowe i zagraniczne, opracowywano zestawienia tematyczne.

Współpraca z systemami informacji naukowej była kontynuacją wcześniej podjętych prac — przekazywano do MEN karty „RZ” z opisami rozpraw doktorskich i habilitacyjnych, do Biblioteki Narodowej opisy nabytków zagranicznych, do systemu SAZAPS CINTE sprawozdania z wyjazdów zagranicznych pracowników naukowych. W 1989 roku Biblioteka Główna przystąpiła do przekazywania informacji o pracach doktorskich obronionych na UMCS do systemu UMI (University Microfilms International). Korzystano kilkakrotnie z informacji w systemie BRIOLIS.

W Oddziale Prac Naukowych i Dydaktycznych kontynuowano kartotekę piśmiennictwa o UMCS oraz kartotekę bibliograficzną o charakterze przedmiotowym pracowników naukowych UMCS.

Działalność reprog r a f i c z n a w latach 1988-1989 skierowana była głównie na uzupełnienie zbiorów bibliecznych mikrofilmami dzieł brakujących w księgozbiornie Biblioteki lub szczególnie chronionych przed zniszczeniem. Brak kserografu utrudniał działalność w szerszym zakresie.

Działalność d y d a k t y c z n a Biblioteki głównej prowadzona była w trzech kierunkach: szkolenie pracowników, prowadzenie praktyk wakacyjnych studentów, przysposobienie biblieczne studentów pierwszego roku. Nowi pracownicy przechodzili dwudniowe szkolenie, zapoznające ich z Biblioteką.

Zgodnie z wieloletnią tradycją odbywały się poniedziałkowe zebrania szkoleniowe o różnicowanej tematyce, podczas których wygłaszali referaty pracownicy Biblioteki, a także zaproszeni prelegenci. W okresie sprawozdawczym, oprócz kilku pracowników Biblioteki, prelekcje wygłosili pracownicy naukowci UMCS: dr Józef Styk, dr Barbara Jedynak, dr Krystyna Harasimiuk, dr Mieczysław Buczyński, dr Jerzy Plis, doc. dr hab. Jerzy Święch, doc. dr hab. Waldysław Kucharski. Odbyły się też dwa spotkania autorskie z Danutą Wójcik i Waldemarem Michalskim.

W ramach szkolenia zawodowego organizowano praktyki przemarszowe w podstawowych oddziałach Biblioteki Głównej dla kandydatów na stanowisko kustosa. Zorganizowano egzamin dla młodszych bibliotekarzy, upoważniający do awansu na stanowisko bibliotekarza. Umożliwiono pracownikom Biblioteki uczęszczanie na lektoraty języków obcych dla pracowników naukowych UMCS.

W okresie wakacyjnym odbywały się praktyki studentów bibliekoznawstwa UMCS, Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytetu Łódzkiego, UMK w Toruniu, WSP w Krakowie, WSP w Kielcach, WSP w Olsztynie, WSP w Bydgoszczy. Studenci brali udział w pracach bibliecznych i zwiedzili inne biblioteki naukowe Lublina.

Przysposobieniem bibliecznym objęto studentów pierwszych lat studiów wszystkich kierunków. Ćwiczenia prowadzili doświadczeni bibliotekarze. Akcja przysposobienia trwała od października do grudnia. W każdym z dwóch lat pszeszkolono ok. 1700 studentów w ok. 90-ciu grupach.

Działalność naukowa i wydawnicza Biblioteki, poza działalnością podstawową, także częściowo o charakterze naukowym, wyrażała się głównie w pracach bibliograficznych i bibliekoznawczych, publikowanych w wydawnictwach Biblioteki Głównej lub przekazywanych bezpośrednio użytkownikom.

Ukazały się kolejne roczniki *Wykazu Publikacji Pracowników UMCS* za lata 1986 i 1987. Wydano pięć numerów serii „Bibliografie Osobowe” — 16: *Bibliografie prac doc. dr. Jana Gurby* w opracowaniu Teresy Gaworczyk; 17: *Bibliografia prac prof. dr. hab. Konstantego Radziszewskiego* w opracowaniu Aleksandry Wójcik; 18: *Bibliografia prac. prof. dr. Leona Kaczmarka*, w opracowaniu Zdzisława Dobrzańskiego; 19: *Bibliografia prac. prof. dr. hab. Dominika Fijałkowskiego* w opracowaniu Urszuli Rossy; 20: *Bibliografia prac. prof. dr. hab. Tadeusza Łoposki*. w opracowaniu Teresy Gaworczyk. W roku 1989 ukazał się też kolejny rocznik, 32/34 za lata 1984/1985, Biuletynu Biblioteki UMCS.

BIBLIOTEKI ZAKŁADOWE

Główny trzon personelu bibliotek wydziałowych, instytutowych i zakładowych stanowili pracownicy Biblioteki Głównej. Przepracowali w systemie dwuzmianowym:

w roku 1988 — 58 osób — 11 789 dni pracy,

w roku 1989 — 59 osób — 11 822 dni pracy.

Księgozbiór bibliotek zakładowych w dniu 31.12.1989 r. liczył 662 353 jednostki, w tym: 499 119 książek, 119 212 wol. czasopism, 44 022 jedn. zbiorów specjalnych.

Przeprowadzono planową inwentaryzację zbiorów w bibliotekach: Instytutu Biologii, Instytutu Nauk o Ziemi, Ogrodu Botanicznego, Wydziału Ekonomicznego, Międzyuczelnianego Instytutu Filozofii i Socjologii, Studium Wojskowego, Instytutu Historii.

W kilku bibliotekach przeprowadzono remonty — Zakładu Biologii, Wydziału Prawa i Administracji, Instytutu Wychowania Artystycznego, Wydziału Pedagogiki i Psychologii, Wydziału Chemii, Instytutu Matematyki, Instytutu Nauk o Ziemi. W bardzo trudnych warunkach lokalowych pozostają biblioteki mieszczące się w gmachu Wydziału Humanistycznego, Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi, Wydziału Chemii.

Długotrwałe remonty znacznie utrudniły dostęp do zbiorów, co uwidacznia się w liczbach obrazujących czytelnictwo: w 1988 r. zarejestrowano 16 202 czytelników, w 1989 r. — 13 972.

W pracy z czytelnikiem, poza udostępnianiem, prowadzono działalność informacyjną i dydaktyczną, przygotowywano materiały do „Wykazu Publikacji...”, organizowano wystawy. Biblioteka Instytutu Nauk o Ziemi kontynuowała współpracę z Centralną Biblioteką Techniczną AGH w Krakowie w zakresie centralnych katalogów publikacji geologicznych i z pogranicza geologii, Biblioteka Wydziałowa Prawa i Administracji przekazała informacje o nabytkach czasopism zagranicznych do informacyjnego systemu legislacyjnego w Bibliotece Sejmowej.

PRZESTALI PRACOWAĆ (ZATRUDNIENI NA ETATACH STAŁYCH)

Halina Babiarczyk, st. magazynier	07.06.1976 — 31.07.1988
mgr Stanisława Borowska, kustosz	01.11.1971 — 31.12.1988
mgr Danuta Chwiećko, kustosz	01.02.1975 — 31.12.1988
mgr Maria Kawecka, bibliotekarz	01.10.1977 — 29.02.1988
mgr Jolanta Kowalewska, bibliotekarz	01.10.1983 — 31.08.1988
mgr Eugeniusz Mitaszko, st. bibliotekarz	11.03.1975 — 30.04.1988
mgr Hanna Namiećta, st. bibliotekarz	01.15.1972 — 31.08.1988
Bronisław Okoń, bibliotekarz	01.05.1974 — 14.12.1988
dr Jerzy Szczepański, kustosz	01.09.1966 — 10.06.1988
mgr Agnieszka Cypionka, kustosz	01.08.1966 — 31.12.1989
Dorota Dobrowolska, st. magazynier	01.08.1981 — 31.09.1989
mgr Bartłomiej Dobrzański, kustosz	10.10.1970 — 31.09.1989
mgr Elżbieta Krzywicka, ml. bibliotekarz	01.09.1987 — 30.08.1989
mgr Lucyna Pomorska, kustosz	01.10.1974 — 30.06.1989
mgr Bogumiła Olechowicz, kustosz	19.06.1956 — 31.01.1989
mgr Irena Sommer, bibliotekarz	01.08.1981 — 30.08.1989
mgr Beata Zaleska, ml. bibliotekarz	14.11.1983 — 19.04.1989

Biblioteki zakładowe 1988-1989 w liczbach

L.p.	Biblioteka:	Stan zbiorów 31.12.89.	Personel 1989			Ilość udostęp- nionych jedn.		Ilość odwiedzin	
			B-ki Gł.		Jedn. macie- rzystej	1988	1989	1988	1989
			cały etat	część etatu					
1.	Inst. Biologii	33901	2	—	—	20939	13037	2 292	1 777
2.	Inst. Nauk o Ziemi	109870	2	—	3	41 450	40605	8639	11 847
3.	Inst. Mikrobiologii	5 350	2	—	—	6 339	6 102	2 478	2 623
4.	Zakład Biochemii	1 080	—	—	1	889	834	170	br.ewid.
5.	Wydz. Matematyki i Fizyki	37 546	6	—	—	12 888	13 267	16 942	12 903
6.	Wydz. Chemii	37 243	3	2	—	22 797	19 869	6 781	7 425
7.	Inst. Filologii Polskiej	44 172	3	—	—	11 906	13 192	7 882	8 385
8.	Zakład Filologii Germańskiej	13 028	2	2	—	5 113	5 897	2 500	1 921
9.	Zakład Filologii Romańskiej	16 371	3	—	—	31 170	25 486	6 425	5 330
10.	Inst. Filologii Angielskiej	19 635	5	—	—	16 549	16 796	12 620	9 445
11.	Inst. Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej	31 247	3	—	—	17 424	23 754	14 404	15 772
12.	Inst. Historii	68 634	3	—	—	32 702	35 798	13 551	14 540
13.	Zakład Logopedii i Językoznawstwa	3 474	—	—	1	190	120	35	br.ewid.
14.	Wydz. Pedagogiki i Psychologii	64 985	6	—	—	50 380	49 039	24 688	22 883
15.	Wydz. Prawa i Administracji	90 579	4	—	—	87 040	22 860	4 463	781
16.	Wydz. Ekonomii	42 938	5	—	—	93 824	86 391	24 118	15 922
17.	Wydz. Filozofii i Socjologii	25 750	3	—	—	15 495	9 534	9 117	6 041
18.	Międzyuczeln. Inst. Nauk Politycznych	11 196	2	1	—	8 789	7 630	7 473	6 634
19.	Studium Praktyczn. Nauki Języków Obcych	1 514	—	—	1	165	180	33	br.ewid.
20.	Ogrodu Botanicznego	1 511	—	—	1	260	195	52	—
21.	Studium Wojskowe	2 179	—	—	1	3 628	4 176	560	—
22.	Inst. Wychowania Artystycznego (w stadium organizacji)	—	1	—	—	—	748	—	409
23.	Centralne Laboratorium Aparat. Unikalnej	162	—	—	1	5	br.ewid.	5	br.ewid.
	Razem	662 353	55	4	9	479 942	395 401	165 228	144 638

CIEKAWSZE NABYTKI BIBLIOTEKI GŁÓWNEJ UMCS W ZAKRESIE ZBIORÓW SPECJALNYCH W LATACH 1988–1989

Zasób zbiorów specjalnych Biblioteki Główniej UMCS powiększany jest systematycznie o nowe pozycje krajowe i zagraniczne, zarówno współczesne, jak i dawne. Gromadzenie odbywa się poprzez egzemplarz obowiązkowy, kupno krajowe — bieżące i antykwaryczne, a także, sporadycznie, poprzez wymianę i dary.

Drogą egzemplarza obowiązkowego Biblioteka otrzymuje: wydawnictwa kartograficzne, tj. plany miast, różnego typu mapy i atlasy wydawane przez Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych oraz przez inne wydawnictwa kartograficzne; druki muzyczne; materiały ikonograficzne — reprodukcje, drukowane wydawnictwa tekowe, plakaty oraz dokumenty życia społecznego.

Drogą kupna Biblioteka nabywa wybrane pozycje z bieżącej produkcji wydawniczej, których nie otrzymuje z egzemplarza obowiązkowego, a których forma i wartość merytoryczna mieści się w profilu gromadzonych przez Bibliotekę zbiorów specjalnych. Są to: wydawnictwa kartograficzne krajowe i zagraniczne, płyty i taśmy magnetofonowe oraz grafika oryginalna znanych twórców lubelskich bądź innych, jeżeli tematycznie związana jest z Lublinem lub regionem lubelskim.

W antykwariatach i na aukcjach księgarskich Biblioteka kupuje stare druki, przede wszystkim polonica oraz druki obce, stanowiące uzupełnienie posiadanych pozycji albo mające szczególną wartość ze względu na czas i miejsce wydania, oficynę drukarską lub temat, a także ciekawsze rękopisy, stare wydawnictwa kartograficzne, materiały ikonograficzne i druki muzyczne.

W latach 1989–1990 do zbiorów specjalnych Biblioteki wprowadzono następujące ciekawsze nabytki:

STARE DRUKI

Polonica

1. Sokołowski Stanisław: *Sprawiedliwy Joseph, albo o męce y smierci Pana naszego Jezusa Krystusa rozmyślenia...* Po łacinie napisany, przez ... A teraz na polskie przetłumaczony, przez ... Jana Bogusławskiego. Kraków, W drukarni Lazarzowej, 1596, 4°, knlb. 9, s. 315, nlb. 1.
2. Dobrocieski Mikołaj: *Informacia o niektórych artikvlach, między duchownym á swietskim stanem : tych czasow ludźiom do wiadomości potrzebna.* Przez ... Kraków, Z Drukárniy Andrzeiá Piotrkowczyká. 1607, 4°, knlb. 14, sygna. A–C, D².
3. Drexelius Jeremias: *Stonecznik albo porownanie woli ludzkiej z wolą Bożą, ktore pięćią ksiąg łacinskim ięzykiem opisał... a na polską mowę przettumaczył y do druku podał Urbanus Vallistius de Stari Las* (Radziwiłł Albert Stanisław). Lublin, w drukarni Pawła Konrada, 1630 [rz.] 4° k.nlb. 3, s. 349, knlb. 1.
4. Kojalowicz Kazimierz Wijuk, jez.: *Kazanie o Męce Panskiej przez ... do ludu ná wielki piątek miane, teraz świeżo po śmierci jego do druku podáne ...*, Wilno, w Drukárni Acad. Soc. Iesu, 1675, 4°, k.nlb. 2, s. 238, k.nlb. 1.
5. Chwalkowski Mikołaj: *Regni Poloniae ius publicum á Nicolao de Chwalkowo Chwalkowski ... per alteram editionem auctius exhibitum.* Regiomonti, Typis Reusnerianis, 1684, 4°, k.nlb. 11, s. 587, nlb. 11, tabl. 4.

6. Długosz Jan: ... *Historia Polonica*. (Wyd. Henricus Liber Bare ab Huyssen). Lipsiae, Sumptibus Ioannis Ludovici Gleditschii et Mauritii Georgii Weidmanni, 1711–1712, 2°. [T. 1] *Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi*, 1711, k.nlb. 19, szp. 160, k.nlb. 4, szp. 1168, 812, k.nlb. 23 [T. 2] *Historiae Polonicae liber XIII et ultimus...*, 1712, s.nlb. 9, LVII, k.nlb. 1, szp. 1944 [w rzymskim 1728], k.nlb. 18.
7. Szyrma Antoni, jez.: *Dni skarbowe albo do skarbu wiecznego krola należące, dni świętacz-nemi kazaniem roztłoszone, pod skarbowe klucze oddane... panu Michałowi Kazimierzowi Kotłowi... Od....* Wilno, w Drukarni Akademickiej Societatis Iesu, 1719, 2°, k.nlb. 6, s. 1098, k.nlb. 7.
8. Szybiński Dominik [Aleksander Gabriel], pijar: *Atlas dziecinny czyli nowy sposob do nauczania dzieci geografii, krotki, latwy y naydoskonalszy przez przyłączone nowej inwencji XXIV kart geograficznych z wykładem onychże, zawierający dokładniejsze opisanie Polski y Litwy tudzież naukę o sferze... Z francuskiego przełożony, powiększony, y poprawniony przez... Warszawa, Nakładem Michała Groella, 1772, 8°, k.nlb. 4, s. 314, k.nlb. 2, map 24.*
9. [Voltaire François Marie Arouet de]: *Spowiedz czyli jawne wyznanie pana de Votaire z fran-cuskiego na oyczysty język przełożone. Anekdotami, zdaniem, listami wybornemi, do histo-ryi jego życia ściągającymi się, mową przeciwko niezbożnym tego wieku fozozofom, y rozne-mi przypiskami powiększone, przez A. T.^{xxx} [Trzciniński Andrzej Jan Kanty]. Lwów (br.dr.) 1778, 8°, k.nlb. 3, s. 273.*
10. [Jeziński Jacek]: *Zgoda i niezgoda z autorem Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego*. (Warszawa, br.dr.) 1788, 8°, k.nlb. 2, s. (1–8), 9–58.

Druki obce

1. [Biblia, Liber Psalmorum]. *Psalterium paraphrasibus illustratum, servata ubique ad verbum Hieronymi translatione, Raynerie Snoygoudano authore...* Lugduni, Apud Antonium Vincentium, Excudebat Symphorianus Barbierus, 1561, 16°, k.nlb. 4, s. 571, k.nlb. 13.
2. Villon Antoine de: [*L'Usage des épihémorides, avec la method de dresser et corriger toute sorte de figures coelestes et juger par le moyen d'icelles des diverses constitutions des temps et saisons de l'année et de toutes les autres choses qui en dépendent, ... par...*] Paris, Chez Iean Moreau, 1624 [zt.] 8°, T. 1 k.nlb. 42, s. 7, nlb. 1, 239, tabl. 4, T. 2 k.nlb. 4, s. 1110, tabl. 2.
3. Fedele Benedetto: *Sacri panegirici de santi, de quali Santa Chiesa con solennità maggiore celebra per tutte l'anné la festa*. Del ... Venetia, Appresse I. Giunti, 1641 [rz.] 4°, (Parte 1) k.nlb. 8, s. 285, nlb. 47, Parte 2 k.nlb. 4, s. 355, nlb. 44.
4. Fedele Benedetto: *Speculazioni morali dell' augustissime sacramento dell' altere*. Prese del salmo XXII. Composte dal ..., Venetia, Presso Giacomo Sarzina, 1641 [rz.] 4° k.nlb. 34, s. 492.

KARTOGRAFIA

Pośród cenniejszych nabytków, pochodzących z zakupu antykwarycznego, na uwagę zasługują następujące mapy XVIII-wieczne (miedzioryty):

1. Mapa Holandii — *Accurat Land — Carten von Hollaen-disch-Flandern-und Seeland...* Nürnberg 1733 (cm 34 × 28).
2. Mapa terenu Syberii wydana w Holandii — *Troisémé partie de la Carte d'Asie, contenant La Sibérie...* La Haye 1753 (cm 58 × 48).
3. Mapa terenu wojny rosyjsko-tureckiej opracowana przez znanego kartografa francuskiego Jean'a d'Anville'a — *Schauplatz des Russisch Türkischen Krieges entworfen von Herrn d'Anville*. Verbessert und vermehrt von Herrn F. A. Schraembl. Wien 1787 (cm 99 × 78,5).
4. Mapa części Republiki Słoweńskiej wydana przez znaną firmę niemiecką Johanna Baptisty Homanna — *Tabula Ducatus Carnoliae Vindorum Marchiae et Histriae...* Noribergae (br.r. XVIII w.), (cm 56 × 46).

Ciekawsze nabytki map XIX- i XX-wiecznych to:

5. XIX-wieczna litografowana mapa Karkonoszy — *Special-Karte vom Riesen Gebirge*. Bearbeitet von W. Liebenow. Maasstab 1:150 000. Breslau ok. 1860/70. Verlag von Eduard Trewendt, Lith. Anst. v. Leopold Kraatz in Berlin (cm 48 × 25).
6. *Mapa jeneralna województwa Lubelskiego ułożona według najlepszych źródeł przez Juliusza Colberg*. Warszawa 1826, Inst. Litogr. Szkolny (cm 54 × 40).
7. *Inżyniera S. Kornmana mapa komunikacyjna Galicyi i Bukowiny*. Skala 1:750 000. Lwów 1911 Nakł. Księgarni H. Altenberga (cm 53 × 83).
8. *Podręczna mapa Województwa Śląskiego*. Oprac. Franciszek Popiołek. Podziałka 1:400 000. Cieszyn (br. r., po 1922). Nakł. Handlowej Spółki „Ostoja”, (cm 31 × 43).
9. [*Mapa Taktyczna Polski*]. Skala 1:100 000. Pas 51 Słup 31 Grossblatt 412 Sw Szczawnica. Warszawa 1936, Wojskowy Instytut Geograficzny (arkusz stanowiący uzupełnienie posiadanego zbioru).
10. *Tary Polskie. Mapa Topograficzna*. Skala 1:10 000. Warszawa 1984, Wojskowe Zakł. Kartogr. Ark. 1–14.
11. *Spitsbergen*. Red. mapy Szymon Barna. Skala 1:25 000. Warszawa 1987, Copyright by Instytut Geofizyki PAN, druk Wojskowe Zakłady Kartograficzne. Ark. 1–10.
Spośród atlasów wymienić należy:
12. *Atlas do historii i geografii starożytnej podług planu Joachima Lelewela...* Warszawa 1828, Inst. Litogr. Szkoln., tabl. map 14.
13. *National Geographic Atlas of the World*. Ed. Alice J. Hall. 5 Ed. Washington 1981 National Geographic Society, s. 383, 2 nlb.
14. *Atlas Britannica*, Editors Wiliam A. Cleveland. Chicago 1989, Encyclopedia Britannica. Inc., s. XVI, 352, indeks 200 s.
Z reprintów kartograficznych wprowadzono do zbiorów następujące pozycje:
15. Atlas Grecji i Morza Egejskiego, zawierający reprodukcje dawnych map Grecji (1485–1844 oraz z r. 1967) pt. *Maps and map-makers of the Aegean*. Vasilis Sphyroeras, Anna Avramea, Spyros Asdrahas. Athens 1985, Olkos LTD, s. 263.
16. *Plan miasta Wilna* (1936). Skala 1:12 500. Warszawa 1989, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych (cm 145 × 55).
17. *Plan orientacyjny wielkiego Lwowa z przewodnikiem* (1938). [Aut.] W. Horbay. Warszawa (1990), Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych (cm 44 × 42) + tekst s. 29.

IKONOGRAFIA

W zakresie materiałów ikonograficznych Biblioteka powiększyła swój zasób o stare i nowe wydawnictwa tekowe, grafikę oryginalną, ekslibrisy oraz plakaty.

Wydawnictwa tekowe

1. Straszewicz Józef: *Les Polonais et les Polonaises de la revolution du 29 Novembre 1830*. (Rys.): L. S. Edme, Devéria, Grevedon, Kurowski i in., Paris 1839. Nakł. J. Straszewicz, Imp. Lith. de Villain, tabl. 30, il.
2. *Album Jana Matejki z tekstem objaśniającym przez Kazimierza Władysława Wójcickiego*. (Rysował) Jan Matejko. (Drzeworyty rytował) J. Holewiński, J. Styfi, F. Zabłocki, A. Zakowski i in. 1873–1876. Warszawa, S. Lewentał, (z.) 1–3, s.nlb. 10, tabl. nlb. 1, 48.
3. Górski Konstanty: *Sybir, wizye przeszłości. (Malował) ...* Warszawa, Zakł. Graf. B. Wierzbicki i Ska. Serya 1. 1911, tabl. 8.
4. *Warszawa* (album zdjęć). Warszawa (br.r., ok. 1919). Nakł. A. J. Ostrowskiego, tabl. 35, il.
5. Skwirczyński Zygmunt: *Gabinet Witosa. Rysunkiem...* Warszawa 1920, Nakł. Redakcji „Rzeczypospolitej”, k.nlb. 16, il.

6. T[omorowicz] K[azimierz]: *Autolitografie K. T. Ser. 1. Lublin w szkicach. Lublin 1921, Nakład autora, (druk) Litogr. A. Jarzyńskiego. Tabl. luźn. 10.*
7. *Polska w obrazach fotograficznych Jana Buthaka. Wilno, Nakład autora. (Ser.) Lublin 1921, tabl. 10.*
8. Szwajcer Jerzy [Jotes]: *Album karykatur Izby Skarbowej Grodzkiej w Warszawie w wykonaniu Jotesa. Warszawa 1939 Litografia Artystyczna W. Głowczewski, Nakład J. Szwajcera (Jotesa), tabl. 20, il.*
9. Gecow Henryk: *Józef Piłsudski, marszałek Polski. (Album portretów). Rysunki... Warszawa 1988 Wyd. Zarządzanie i Bankowość, Spółka, tabl. 8, il.*

Grafika luźna

W tej grupie dokumentów wprowadzono do zbiorów m.in.:

- stare widoki miast: Gdańska, Elbląga, Puław i Lublina (XVII–XIX w.);
- Jana Lewickiego litografię barwną *Podlasianie i Rusini. Lith. d'Simon file é Strasb. 1840.*
- Ze współczesnej grafiki oryginalnej prace lubelskich grafików — Alfreda Gaudy i Zbigniewa Józwicka (linoryty oparte na pejzażu i roślinności Spitsbergenu), a także najnowsze ekslibrisy.
- Zakupiono również rysunki tuszem lubelskiego grafika — Zbigniewa Strzałkowskiego (widoki Lublina i Nałęczowa).
- Zbiór starych plakatów powiększony został o plakat L. Karczewskiego z 1931 r. *Miesiące propagandy Śląska.*

ZBIORY MUZYCZNE

Poza bieżącym wpływem wydawnictw nutowych z egzemplarza obowiązkowego, do zbiorów wprowadzono ok. 200 jedn. obl. nut z zakupu antykwarycznego, w tym głównie wydawnictwa przedwojenne i z pierwszych lat powojennych.

Zbiór taśm magnetofonowych powiększono o nowe wydania kursów języków obcych. Natomiast płytoteka wzbogaciła się o nowe płyty z muzyką poważną, religijną, ludową oraz poezją.

Z wydawnictw płytowych zagranicznych na uwagę zasługują następujące albumy płytowe:

- Brahms Johannes: *Kammermusik.* Wyd. Deutsche Grammophon. (Album 15 płyt pełne wydanie).
- Liszt Franz: *12 Etudes d'execution transcendante. 3 Etudes de Concert.* [Wyk.] Claudio Arrau. Wyd. Philips. (Album 2 płyt).

KSIĄŻKI O JÓZEFIE PIŁSUDSKIM W ZBIORACH BIBLIOTEKI GŁÓWNEJ UMCS. WYSTAWA

W ramach obchodów 70. rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości Biblioteka Główna UMCS przygotowała wystawę pt.: „Książki o Józefie Piłsudskim w zbiorach Biblioteki Głównej UMCS”.

Ekspozycję zorganizowano w sali wystawowej Muzeum UMCS (parter gmachu Biblioteki) i udostępniono zwiedzającym w dniach od 14 listopada do 2 grudnia 1988 r. Czynna była w poniedziałki od godz. 11 do 15, zaś w pozostałe dni (oprócz sobót i niedziel) od godz. 10 do 15.

Wystawa miała zapoznać zwiedzających z sylwetką Józefa Piłsudskiego jako działacza politycznego, społecznego i wojskowego, a także jako publicysty, pisarza i historyka.

Po raz pierwszy zostały zaprezentowane przez Bibliotekę dzieła Piłsudskiego, wspomnienia, pamiątki, monografie, biografie, opracowania albumowe poświęcone Marszałkowi. Większość stanowiły druki przedwojenne, które Biblioteka nabyła drogą kupna oraz nielicznych darów. Na wystawie znalazły się także cenne i unikalne druki wydane za granicą oraz oryginalne, pochodzące z okresu międzywojennego eksponaty ze zbiorów specjalnych Biblioteki: plakaty, afisze, litografie, grafika, pocztówki, druki ulotne i mapa. Ogółem zgromadzono ok. 140 eksponatów umieszczonych w 13 gablotach i na planszach ściennych.

O wystawie informowała plansza tytułowa umieszczona na stelażu w hallu Biblioteki.

Druki, wyłożone w 8 dużych i 2 małych gablotach, podzielono na 7 działów: I. Twórczość publicystyczna i pisarska Józefa Piłsudskiego — druki z okresu międzywojennego. II. Józef Piłsudski we wspomnieniach. III. Dzieła Piłsudskiego — druki powojenne. IV. O Józefie Piłsudskim w literaturze powojennej. VII. Dzieła Piłsudskiego i o Piłsudskim — druki wydane za granicą.

W poszczególnych działach druki uszeregowano według roku wydania.

W dziale I znalazły się liczne prace historyczne, wojskowe i polityczne Józefa Piłsudskiego, a także prace i wspomnienia z okresu walk o niepodległość, w których brał bezpośredni udział, m.in.: *Komendant do żołnierza polskiego* (Kraków 1917), *Wspomnienia o Gabrjelu Narutowiczu* (Warszawa 1923), *Rok 1863* (odczyt wygłoszony w Warszawie w dniu 20 stycznia 1924 r.), *Zarys historii militarnej powstania styczniowego* (nadbitka z „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” 1929 r. nr 1), *Moje pierwsze boje* (Warszawa 1926), *Poprawki historyczne* (Warszawa 1931), *Ułina Mała* (Warszawa 1935).

Całość twórczości J. Piłsudskiego (do roku 1935) reprezentowało 10 tomów *Pism zbiorowych*, stanowiących drugie przedwojenne wydanie Jego dzieł (t. 1–9 Warszawa 1937, t. 10 Warszawa 1938). Ponadto znalazły się tutaj dwie interesujące pozycje: studium Cezarego Jellenta *Józef Piłsudski jako pisarz i mówca* (Warszawa 1929) oraz szkic popularny Tadeusza Dybczyńskiego *Józef Piłsudski jako publicysta i historyk* (Warszawa 1934).

Dział II poświęcony został pamiątkom i wspomnieniom osób związanych blisko z osobą Marszałka. Wyłożono tu m.in.: wspomnienia organizatorów ucieczki J. Piłsudskiego z Petersburga pt.: *Uwolnienie Piłsudskiego* (Warszawa 1924), Władysława Baranowskiego *Rozmowy z Piłsudskim. 1916–1931* (Warszawa 1938), pamiątki gen. F. Sławoj-Składkowskiego: *Gdzie widziałem Komendanta nim Polskę wywalczył* (Warszawa 1936), *Meldunki u Komendanta* (Warszawa 1937) oraz spisane przez dziennikarza Konrada Wrzosa: wrażenia, rozmowy i szkice sylwetek bliskich współpracowników Marszałka pt.: *Piłsudski i Piłsudzczycy* (Warszawa 1936).

Następny dział obejmował dzieła Piłsudskiego, które ukazały się drukiem po II wojnie światowej. Były to m.in.: *Józef Piłsudski o państwie i armii* w opracowaniu Jana Borkowskiego

(t. 1-2 Warszawa 1985), *Moje pierwsze boje* ze wstępem Andrzeja Garlickiego (Łódź 1988) oraz broszura *Historia Organizacji Bojowej PPS* (odbitka z *Materiałów Historycznych*, Warszawa 1985), zawierająca streszczenie cyklu wykładów wygłoszonych przez J. Piłsudskiego w Szkole Centralnej PPS w Krakowie w lipcu 1910 roku.

Największy pod względem ilości wystawionych pozycji był dział IV o charakterze biograficznym. Zgromadzono tutaj w porządku chronologicznym szereg publikacji poświęconych życiu i działalności Józefa Piłsudskiego oraz okresowi Jego rządów, m.in.: H. Mirskiego *Jak wykradziono Józefa Piłsudskiego z cytadeli warszawskiej* (Warszawa 1899), *Z bojów Brygady Piłsudskiego* (Kraków 1915), zbiór wierszy Mieczysława Opalka pt.: *W dworku na Litwie. Z lat dzieciennych Józefa Piłsudskiego* (Kraków 1917), H. Jurkowskiego *Ustawodawstwo społeczne pod rządami Piłsudskiego w Polsce* (Warszawa 1927), monografię zbiorową pod red. Mateusza Glińskiego *Józef Piłsudski i Jego Legjony w muzyce i pieśni* (numer specjalny miesięcznika *Muzyka* nr 127-129), szkic psychologiczno-polityczny Ignacego Daszyńskiego *Wielki Człowiek w Polsce* (Kraków b.r.), Wacława Sieroszewskiego *Marszałek Józef Piłsudski, Życiorys* (Warszawa 1935) i *Od Sybiru do Belwederu* (Warszawa 1935), *Sybir bez przekleństw. Podróż do miejsc zesłania Marszałka Piłsudskiego* (Warszawa 1936) autorstwa Mieczysława B. Lepeckiego, 2-częściową monografię Władysława Pobóg-Malinowskiego *Józef Piłsudski. 1867-1901. W podziemiach konspiracji i Józef Piłsudski. 1901-1908. W ogniu rewolucji* (Warszawa 1935) oraz *Zulów wczoraj i dzisiaj* w opracowaniu Romana Horoszkiewicza i Tadeusza Kubalskiego (Warszawa 1938).

Przegląd licznych opracowań uzupełniały dwie pozycje bibliograficzne: *Józef Piłsudski. Przyczyńki bibliograficzne* w opracowaniu Franciszka Sedlaczka (Lwów 1935) i *Józef Piłsudski. Kronika biograficzna. 1867-1931* w opracowaniu Z. Zygmuntowicza, ze wstępem S. Przybylskiego (Lwów 1931).

Dział V zawierał wybór opracowań i albumów o Legionach Polskich. Wśród nich znalazły się m.in.: Teodora Kaszyńskiego *Legjony Polskie Piłsudskiego. W X-tą rocznicę rozpoczęcia ich walk* (Lublin 1924), Juliusza Kaden-Bandrowskiego *Piłsudzczy* (Oświęcim 1915), *Wilno — Legjony, 6/VIII 1914 — 6/VIII 1928* (Wilno 1928), *Album Legionów Polskich — 126 obrazów* (Warszawa 1916).

Dział VI stanowił przegląd literatury powojennej o Józefie Piłsudskim. Przedstawiono tu w wyborze m.in.: St. Arskiego, A. Korty i Z. Saffjana *Zmowa grabieżców. Awantura Piłsudskiego w 1920 r.* (Warszawa 1950) Tadeusza Reka *Pierwsze lata dyktatury Piłsudskiego. 1926-1930. W świetle sprawozdań sejmowych i senackich* (Warszawa 1956), *Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych* ze wstępem Eugeniusza Kozłowskiego (Warszawa 1985), Włodzimierza Wójcika *Legenda Piłsudskiego w polskiej literaturze międzywojennej* (Katowice 1986), Darii i Tomasza Nałęcz *Józef Piłsudski — legendy i fakty* (Warszawa 1987) oraz Mieczysława Lepeckiego *Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego* (Warszawa 1988).

Uwagę zwiedzających przyciągała zawartość działu ostatniego — VII, w którym zostały zaprezentowane dzieła Piłsudskiego i opracowania o Nim, opublikowane za granicą, zarówno w okresie międzywojennym jak i po II wojnie światowej. Pokazano tu m.in. Josefa Piłsudskiego *Eine Lebensbeschreibung auf Grund seiner eigenen Schriften* (Leipzig 1935), *Biboula* (Paris 1933) i *Year 1920 and its climax Battle of Warsaw during the Polish-Soviet War 1919-1920* (London 1972), St. Bonczy *Joseph Piłsudski. The Founder of Polish National Independence and Chief of the Polish State* (London 1921), A. Loesnera *Josef Piłsudski. Eine Lebensbeschreibung auf Grund seiner eigenen Schriften* (Leipzig 1935), Aleksandry Piłsudskiej *Wspomnienia* (Londyn 1985) oraz Wacława Jędrzejewicza *Piłsudski: a life for Poland* z przedmową Wandy Piłsudskiej i ze wstępem Zbigniewa Brzezińskiego (New York 1982).

Tło dla ekspozycji dzieł wyłożonych w gablotach stanowiła część ikonograficzna, reprezentowana zarówno przez eksponaty dawne, pochodzące z okresu międzywojennego, jak i współczesne. Liczne materiały ikonograficzne umieszczono na planszach i częściowo w gablotach.

Szczególnie bogato były reprezentowane zbiory graficzne. Wśród nich znalazły się barwne litografie: Leopolda Gottlieba (z teki *Legjony polskie*, Warszawa 1936), Zdzisława Czermańskiego (z albumu Mieczysława B. Lepeckiego *Józef Piłsudski na Syberii*, Warszawa 1936), A. Jarzyńskiego (z Lublina) *Zmartwychwstanie Polski — 1918* i *Portret Józefa Piłsudskiego* Władysława Barwickiego (również z Lublina).

Zwiedzający mogli zobaczyć także dwie grafiki: *Legjony w marszu* i *Portret J. Piłsudskiego* autorstwa Kazimierza Wiszniewskiego oraz ekslibris Marszałka tegoż autora (z roku 1932).

Z grafiki użytkowej pokazano dwa afisze z wystaw ku czci Marszałka (z lat 1935–1936) oraz dwa plakaty: jeden z roku 1939, drugi wydany z okazji 70-lecia niepodległości Polski.

Szczególną uwagę zwiedzających przyciągały unikalne dziś druki ulotne z lat 1915–1916, których autorem był m.in. Władysław Barwicki oraz przedwojenne pocztówki, przedstawiające II i III Pułk Legionów Polskich, a zwłaszcza pocztówka z pieczętą Komendy I Brygady Piłsudskiego i rysunkiem żołnierza-legionisty (wyk. Leopold Gottlieb).

Ekspozycję ikonograficzną dopełniały barwne reprodukcje obrazów znanych polskich malarzy. Były to: *Rokitna* Michała Byliny (z albumu *Obrazy z dziejów Polski*, Warszawa 1984); *Rozbrajanie Niemców na Placu Saskim w Warszawie* Stanisława Bagińskiego (z albumu *Z dzieł batalistycznych malarstwa polskiego*, Warszawa 1973), portrety J. Piłsudskiego autorstwa Jacka Malczewskiego (z albumu *Janusza Wąłka Dzieje Polski w malarstwie i poezji*, Warszawa 1987) oraz obraz Wojciecha Kossaka, przedstawiający Marszałka J. Piłsudskiego na koniu w otoczeniu żołnierzy (z albumu *Księga jazdy polskiej*, Warszawa 1938).

Końcowy akcent części ikonograficznej stanowiła plansza szkolna z roku 1936, przedstawiająca Naczelnika Państwa J. Piłsudskiego i pierwszego Prezydenta Rzeczypospolitej G. Narutowicza w grudniu 1922 roku.

Obszerną informację o wystawie zamieściła prasa lokalna („Kurier Lubelski” 1988 nr 222); natomiast liczne wpisy zwiedzających do książki pamiątkowej świadczyły o ich ogromnym zainteresowaniu oraz podkreślały znaczenie tej ekspozycji.

